

ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

(ИЛМИЙ МАҚОЛАЛАР ТЎПЛАМИ)
VI КИТОБ

Тошкент
«Akademnashr»
2013

УДК: 811.512.133.(082)
КБК: 81.2Ўзб
Т-49

Т-49   **Тилшуносликнинг долзарб масалалари: VI.** – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 272 б.

ISBN 978-9943-4097-6-7

УДК: 811.512.133.(082)
КБК: 81.2Ўзб

Тўпламда замонавий тилшуносликнинг энг долзарб масалаларига бағишланган илмий мақолалар жамланган. Қизиқарли тадқиқотлар, янгича қарашлар, дадил фикрлар баён қилинган, баҳсли масалалар кўтарилган. Тўплам филолог мутахассислар, талабалар ва тилшунослик ихлосмандларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Ҳ.Дадабоев, филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Р.Расулов, филология фанлари доктори, профессор,
А.Рафиев, филология фанлари номзоди, доцент

«ДАВЛАТ ТИЛИ ҲАҚИДАГИ» ҚОНУННИНГ ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ

А.Собиров, АДУ

ОНА ТИЛИМИЗ БУЛОҚ СУВИДЕК ТОЗА ВА ИСТЕЪМОЛГА ЯРОҚЛИ БЎЛИШИ КЕРАК

Мутахассислар ўртасида «Тил – ижтимоий ҳодиса. У энг муҳим шўқат-аралашув қуроли» деган қараш мавжуд. Бир томондан олиб қаралганда, тилга берилган ушбу таъриф тўғрига ўхшайди: унга бирон-бир тилни қўшиш ёки олиб ташлаш мумкин эмасдек туюлади. Лекин масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Тилнинг таърифи юқоридаги каби ўта содда, чекланган эмас. Аслида, тил халқларнинг беминнат ва хокисор хизматкори, ишончи, эътиқоди, суянчи, мададкори сифатида уларнинг ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди ва теварак-атрофда содир бўлаётган энг кичик ўзгаришларни ҳам ўзида мунтазам равишда ифодалаб борувчи руҳий-психологик, илоҳий, ижтимоий, ментал, тарихий, антропологик, биологик ва биз тилга олмаган юзлаб жиҳатларга эга бўлган ўта серқирра, мураккаб ҳодиса саналади.

Жамиятдаги буюк эврилишлар, туб ўзгаришлар ҳамма даврларда, биринчи галда, тилда ўз инъикосини топиши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Шундай ҳолатни ўзбек тилининг XX аср сўнги чорагидаги ҳолатида кузатишимиз мумкин. Мазкур даврда ўзбек тилига сон-саноксиз янги сўзлар кириб келди, тил услубларида сезиларли ўзгаришлар содир бўлди: она тили тақдири долзарб масалага айланди. Бу ҳақда Республика Президенти И.А.Каримов «Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида» номли асарига: «Она тилини билмайдиган одам ўзининг шажарасини, ўзининг илдизини билмайдиган, келажаги йўқ одам», – деган фикрни билдираркан, ҳамюртларимизни фақат битта тилни билиш билан чегараланиб қолмасдан, бошқа тилларни ҳам ўрганишга даъват этган, она тилини бошқа тилларга қарши қўйишга «сиёсий калтабинлик, очикдан-очик худбинлик» деб баҳо берган ва «Мумкин қадар кўпроқ иқтидорли ёшларимизни Иттифоқнинг энг илғор корхоналарига, ҳатто хорижий мамлакатларга, керак бўлса, янги технология, янгича иш таш-

кил қилишни ўрганиш учун Япония, Америкага ҳамда бошқа жойларга юбориб, уларнинг ўқишига, тажриба орттиришига имконият яратиш лозим. Иқтисодиётимизни, ҳаётимизни ўзгартириш ана шуларга боғлиқ. Агар шуни қилмасак, бу юришда катта йўлга чиқишимиз қийин бўлади»¹, – дея масалага жиддий ёндашган ва бизга энг тўғри йўлни кўрсатиб берганди.

Халқ иродасининг тантанаси сифатида 1989 йилнинг 21 октябрида ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди. Орадан 23 йил ўтди, лекин тилнинг софлиги, тозалиги, мавқеи учун курашиш ҳамон ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Бизнингча, бу ишга халал бераётган тўсиқлар куйидагиларда кўзга ташланади:

1. Оғзаки нутқда талаффуз меъёрларига тўлиқ риоя қилмаслик, сўзларни бузиб, нотўғри талаффуз қилиш. Масалан: *астанопка, кампутер, тилвизўр, кастим, пермер, парк, мовқе, истадйон* ва ҳ.к. Тингловчиларда ноўрин тасаввур уйғотмаслик, уларни зериктирмаслик учун, биринчи галда, сўзларни тўлиқ ва бузмасдан талаффуз қилиш лозим. Орфоэпия қоидаларига риоя қилиш нутқ маданиятидан дарак беради. Она тилига эътибор, унинг шаъни, обрўси учун курашиш сўзларни аниқ ҳис қилиш ва айтиш билан бошланади. Чала-чулпа, пала-партиш, тушунарсиз сўзлаш тил қоидаларига зиддир.

2. Нутқда шева элементларидан ўринсиз фойдаланиш. Бундай кўринишлар радио-телевидение эшиттириш ва кўрсатувларида, республика ва вилоятларда уюштирилаётган тадбирларда яққол кўзга ташланмоқда. Шу ўринда бир нарсага алоҳида диққат қаратиш лозим. Шевалар ва лаҳжалар ўзбек адабий тили сув ичган ва озиқланишда давом этаётган мангу булоқлар саналади, аммо шева элементларидан ўринсиз фойдаланиш адабий меъёрларга путур етказди. Масалан, *боравуза, айтавуза, сан, бала, айтажакман, шайда* сингари.

3. Муомала-муносабатлар жараёнида тилимизга ҳали ўзлашмаган паразит сўзларни қўллаш. Бу ҳолат, айниқса, ёшлар тилида кўплаб кузатилмоқда: папаша, мамаша, друг, кароче говоря, так что, вообще, только каби. Кейинги пайтларда мазкур ҳодисанинг қамрови кенгайиб, айва, чао, окэй, ҳелло сингари сўзларни ҳам ўз ичига олди.

4. Қурилаётган корхона ва биноларни ноўрин, тушунарсиз сўзлар билан номлаш. Мустақиллик йилларида юртимизда амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ва яратувчанлик ишларига хорижий меҳмонларнинг ҳам қойил қолаётгани ҳеч кимга сир эмас. Биноларга қўйилаётган ном-

¹ Каримов И.А. Тил элни бирлаштиришни лозим // Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Ё.69 – 71.

нар ҳам таҳсинга сазовор. Улар «Давлат тили ҳақидаги» Қонун талаб-парига тўла жавоб беради: «Туркистон» саройи, «Жайрон» экомарка-зи. «Забардаст» фермер хўжалиги, «Зебо» саломи, «Фазо» ресторани каби. Бундай номларни кўриб дил яшнади, улар худди муҳташам бино-паримиз чиройига хол бўлиб тушгандек гўё.

Аммо «Miss Sanam», «Тополина интер стар», «Элегант», «Пла-на», «Браво», «Golden chicken», «Z OIL», «Petrol» сингари жой номлари она тилимиз боғидаги чақир тиканақдек кўзга хунук кўриниб турибди.

«Индаба», «Нек стар», «Раййона Ишонч-сервис Х.К», «Алёр текс», «Раш милк», «Динур-ленд», «Чинкамол», «Асклепий» сингари бодроқ-дек сочилиб ётган, ўзбек халқи ва ўзбек тили учун ҳеч қандай маъно бермайдиган номларга нима дейиш керак?! ККБФМНКМ вилоят бошқар-маси, «Асака МАК МЧЖ», «Самошертекс», «СулШерЖаҳон» сингари номларнинг маъносини тушунтириб беришга ҳар қандай тилшунос ҳам ожизлик қилади...

Буларнинг бари муҳтарам Президентимиз томонидан айтилган од-дий ном остида ётган мафкуравий тазйиқдан бошқа нарса эмас. Жаҳон майдонида гегемонликни даъво қилаётган давлатларнинг дунёни қай-тадан бўлиб олиш умидида ядровий қуроллардан кўра мафкуравий йўл билан бошқа халқларни бўйсундиришга иштиёқи ортган бир пайтда ин-дамай, мутелик билан, узоқни ўйламасдан туриб, шахсий қизиқишлар-имиздан келиб чиққан ҳолда фирмамизга, фермер хўжалигимизга, меҳмонхонамизга истаган номни қўйиб олсак, эртага кейинги авлодга нима деймиз?! Бу тилимизнинг қашшоқлиги, камбағаллиги нишонаси эмас, балки мутасадди шахсларнинг эътиборсизлиги, тил саводсизлиги туфайлидир.

Тўққизариқ, Қўшариқ, Учбулоқ, Қаландархона, Ойдинбулоқ, Минг-чинор, Улуғнор, Сарбонтепа, Қатортерак, Ахсикент, Фиштқўприк, Ян-гиқўрғон, Шохимардон, Мойбоғча, Мирпўстин деган номлар мустақил-лик шарофати билан яна ўзимизга қайтиб келди-ку! Ким бизга эътироз билдирди? Ҳеч ким! Ном қўйишда унга келажак умиди билан ёндашиш ҳар биримизнинг она тили олдидаги бурчимиз ва вазифамиздир. Буни асло унутмаслигимиз керак.

5. Ёзма нутқда имло қоидаларига бўйсунмаслик, сўзларни хато ёзиш. Масалан, марҳамат (марҳамат), *Мирза-чўл* (Мирзачўл), *ҳалқ* (халқ), *шох кўча* (шоҳкўча) каби. Аслида, ёзма саводхонлик ҳар бир миллатнинг кўз-гуси ҳисобланади. Шу маънода сўзларни пала-партиш, қусурли ёзишни асло кечириб бўлмайди.

6. Ўзбек тилига аллақачон ўзлашиб бўлган русча-байналмилал сўз-ларни ўринсиз таржима қилиш. Мисол учун, тайёрагоҳ (аэропорт), нақ-

лиёт (транспорт), *овознигор* (радио), *жарида*, *мажалла* (журнал), барнома (программа), *ёзғич* (ручка), *ўтирғич* (стул) каби.

Демак, тилнинг софлиги, табиийлиги учун курашиш, оғзаки ва ёзма нутқда тил меъёрларига тўлиқ риоя қилиш, она тилининг булоқдек мусаффолиги ва тароватини сақлаб қолиш барчанинг элу юрт олдидаги шарафли, айна чоғда, муқаддас бурчидидир.

М.Абдиев, СамДУ

ТЕРМИНЛАР ЎЗБЕКЧА (ТУРКИЙЧА) БЎЛСИН

Она тилимизга давлат тили мақоми берилиши ўзбек халқи тарихида нутилмас бир воқеа бўлиш баробарида мустақилликдан кейин унинг мавқеи янада ошди. Мана йигирма уч йилдирки она тилимизнинг қўлланиш доираси кенгайиб, илмий ва расмий тил сифатида ишлатилмоқда ҳамда маълум бир меъёрга солинмоқда. Ўзбек тилшунослигида бу борада кўплаб ишлар қилинди. Чунончи, терминология бўйича бир қатор монографик тадқиқотлар яратилди. Умумий ўрта таълим, ўрта махсус ҳамда олий ўқув юртлари ўқувчи ва талабалари учун она тили дарсликлари ёзилди. Саксон мингдан ортиқ сўзни ўз ичига олган беш жилдлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» нашр этилди. Тилимизда мавжуд бўлган чет (русча-байналмилал) сўз ва терминларнинг ўрнига ўзбекча муқобиллари билан алмаштириш ишлари ҳам синчковлик билан олиб борилмоқда. Шўролар даврида эскирган деб истеъмолдан чиқарилган баъзи сўз ва терминлар қайтадан муомалага киритилмоқда. Бу соҳада тилшунос олимларимиздан тортиб оддий фуқароларгача фаол қатнашмоқдалар. Мазкур хайрли ишни амалга оширишда матбуот, радио ва телевидение ходимларининг баҳоли қудрат олиб бораётган ишларини ҳам қайд этиш лозим.

Аслида, тилда сўзларнинг қўлланиши эркин ҳолда бўлади, мажбурийликни халқ қабул қилолмайди. Сингиб кета билмаган сўзлар секинлик билан муомаладан чиқади. Жамиятдаги ўзгаришлар биринчи ўринда тилда акс этгани боис, тилда уларни ифодалаш учун эҳтиёж туғилади. Муқобили излаб топилмаса, у ҳақида қайғурилмаса, яъни назорат қилинмаса, терминнинг маъно-моҳиятини тушунишда англашилмовчилик ва янглишликлар юз бериши мумкин.

Терминология соҳасида баъзи бир чалкашликларга ҳам йўл қўйилаётганини қайд этиш лозим. Ўзбек тилига ўзга тиллардан кириб келган сўзларнинг муқобилини топишда шошмасдан иш тутиш, уларнинг

ўрнига муқобил сифатида таклиф этилаётган арабча-форсча сўзларни қабул қилишни ҳам имкони борича жиддий ўйлаб кўриш зарур деб ҳисоблаймиз. Тўғри, ота-боболаримиздан қолган маънавий-маърифий кадриятларнинг кўп қисми араб ва форс тилларида ёки эски ўзбек ёзувида ёзилган. Шу боис уларни ўрганиш ҳам зарур. Аммо она тилимизда муқобили бўлган ўзбекча (туркийча) сўз ва терминлар ўрнида чет тилларига тегишли вариантларни ишлатиш унчалик тўғри бўлмаса керак.

Баъзи зиёлиларнинг адабий тилда мавжуд ёки аввал қабул қилинган арабча ва форсча сўз ҳамда терминларни истеъмождан чиқаришнинг иложи йўқ деган рўқач келтиришларини ҳам оқлаш ноўрин. Бунинг устига, исм-шарифларимизнинг аксарияти араб ва форс-тожик тиллардан олинганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим. Албатта, буларни инкор қилмаган ҳолда байналмилал сўз ва терминларнинг муқобили мавжуд бўлмаганларини қолдириб, қолганларини имкони борича ўзбекчалаштириш йўллари кидиришимиз керак. Ушбу масалада ўтган асрларнинг биринчи чорагида жадидлар томонидан олиб борилган ислохотлар таҳсинга лойиқдир. Бу ҳақида Абдурауф Фитратнинг «Тилимиз» мақоласида шундай дейилган: «Ер юзида биздан бошқа уруғ йўқми? Қайси бир уруғ ўз тилини адабий қилмоқ учун ёт тиллардан тиламчилик қилади? Адабий деган сўз, торроқ бир маънода айтганда, тилнинг қоидаларидан чиқмай ёзилган онглашурлиқ сўздир. Арабча ва форси(й)чанинг бу ўртадошлари йўқдир.

Дейдиларким, тилимиздаги ёт сўзлар билан «илмий истилоҳ»ларнинг туркчалари йўқдир. Бунинг жавоби кўбдан берилди. Ёт сўзлар ва илмий истилоҳларнинг туркчаларини тиришсак топармиз, топа олмаганларимизни туркча буйруғина ёздиролармиз. Сиз тилимиздаги ёт сўзлар, илмий истилоҳларни ўзгартмак тейишлигини қабул этинг, уларнинг туркчаларини сўнгра топилар. Йўқ, сиз бу йўлда тиришсангиз, амрингиз бошқа йўл экан. Буни мен бажараман! Меним тушунчам шудир; турк улусининг илмий, ижтимоий кўб дардлари, кўб юксак ўринлари бордир. Шул дардларни билмаган, шул юксак турумларни тўлдирмоқ қамуғларимизга тейишдир» (Фитрат, 130).

Бу даврда Боту, Элбек сингари олим ва адибларимиз томонидан жуда кўплаб сўз ва терминлар ўзбекчалаштирилган: *муаллим* – *ўқитувчи*, *шоғирд* – *ўқигучи*, *истилоҳ* – *атама*, *водород* – *сувчил*, *кислород* – *аччил* ва ҳ.к.

Шу ўринда она тилимизда алмаштирилаётган сўз ва терминлар хусусида баъзи бир мулоҳазаларимизни баён этмоғимиз лозим.

Биринчидан, чет тилларидан қабул қилинган сўз ва терминларнинг она тилимизда муқобили топилмаса, ўз шаклида қолавергани маъқул.

Бу ўринда луғатлардаги арабча ва форсча муқобиллар инobatта олинмаслиги лозим. Масалан, *трактор, поезд, ракета, фабрика, термос, журнал, институт, факультет, аспирант, стол, ручка, парта, папка, кабинет, чемодан, дипломат, диплом, доска, ресторан, гараж* кабилар.

Иккинчидан, адабий тилимиздаги мавжуд бўлган чет сўз ва терминларнинг айнан шу маънони берадиган муқобилларини топиш зарур. Бунинг учун, аввало, халқ шеваларига, тил тарихига, жилла курса, бошқа туркий тилларга мурожаат қилишга тўғри келади. Мисол тариқасида ўз фикр-мулоҳазаларимизни ҳавола этамиз. Булар қуйидагилар: атмосфера – ҳаво қобиғи, горизонт – уфқ, гидрология – сув қобиғи, литосфера – тош қобиғи, конкурс – танлов, шифонер – кийим жавони, энергия – қувват, мунаққид – танқидчи, синчи, ғилоф – кўбда /Хоразм/, хокандоз – оловкурак /Сойлиқ/, қўқим олғич /Ургут/, нонпар – чакич, дуки /Иқон/, боғбон – боғчи /қўмиқча/, деҳқон – сабанчи /қўмиқча/, котиба – машинистка – қатчи /қирғизча/, водопровод – сувқувур, деталь – бўлак, абзац – хатбоши, сатрбоши.

Учинчидан, ҳар иккаласи ҳам чет тилларидан қабул қилинган сўз ва терминларни, ҳам соф ўзбекча /туркийча/ сўз ва терминларин ёнма-ён қўллаш мумкин. Масалан, республика – жумҳурият – диёр, область – вилоят – ўлка, район – ноҳия – туман, адрес – манзил, тиббиёт – медицина, врач – ҳаким – шифокор, шифонер – кийим жавони, лауреат – совриндор, гимн – мадҳия – қўшиқ, пойабзал – оёқ кийим, ҳамён – қопчиқ каби.

Қисқаси, она тилимизга четдан қабул қилинган сўз ва терминларнинг муқобилини шошма-шошарлик билан топмасдан, ўйлаб иш юритишимиз керак. Шу ўринда бир гап, араб тилига четдан биронта сўз ёки истилоҳ қабул қилинмоқчи бўлса, аввало, тилшунос олимлар томонидан шу сўз ёки истилоҳнинг арабча муқобилини топишга ҳаракат қилинади. Муқобили топилмаса, у айнан қабул қилинади. Бизда ҳам жамоатчилик асосидаги худди шундай кўмита ёки уюшма тузилса, фойдадан холи бўлмасди.

А.Раҳимов, К.Умаров, АДУ

ТИЛ МУҲОФАЗАСИ БУГУН ГЛОБАЛ МУАММОГА АЙЛАНДИ

Бугунги кунда дунёда 6809 та тил мавжуд, лекин уларнинг ҳаммаси инсоният учун бирдек «муомалла воситаси» вазифасини бажара олмайётганлиги ачинарли ҳолдир. Жаҳонда мавжуд тилларнинг айримлари

ийқолиб бориш, «ўлиш» хавфи остида турибди, яна айримлари кам сонли аҳолига «алоқа воситаси» бўлиб хизмат қилмоқда. Статистик маълумотларга кўра, дунё тилларининг 90% ида 100 мингдан кам аҳоли сўзланади; 357 та тилнинг ҳар бирида 50 дан кам одам гаплашади. Ҳатто шундай 46 тил лаҳжалари ҳам борки, уларнинг ҳар бири 1 тадан тил эгалигига эга. Бу рақамлар «илоҳий тухфа» саналган тилларни муҳофизат қилиш, йўқолиб бориш хавфининг олдини олиш, ўлиб бораётган тилларни сақлаб қолишдек муқаддас вазифа ҳар бир шахснинг бурчи эканлигини ва бунга қарши амалий чоралар кўришни тақозо этади.

Кейинги 500 йил ичида жаҳонда мавжуд тилларнинг тахминан 4,5 фоизи йўқолиб кетган. Австралия мустамлака қилингандан сўнг у ерда яшовчи аборигенлар ўзларининг 30 та лаҳжасини йўқотган. Шимолий Америка қабилалари гаплашадиган 176 та тилдан 52 таси бутунлай йўқолган. 1887 йилда қабул қилинган мактабларда барча ҳиндулар тилларининг фойдаланилишини тақиқловчи қонун ҳамда 1990 йилдаги ҳиндулар тилларининг тадқиқига бўлган эътиборни кучайтириш, уларнинг йўқолиб боришига чек қўйиш тўғрисидаги қонунлар ўртасида ўтган вақт оралиғида тахминан 60 та ҳиндулар тиллари ўлик тилга айланди, яна 60 – 120 таси ўлиб бориш хавфи остида турганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Хусусан, мандан тилида 7 та гаплашувчи одам борлиги, зяк тилида гаплашувчи 1 дона қария мавжудлиги, катоба тилида гаплаша оладиган ягона ҳинду 1996 йили вафот этганлиги каби далиллар юқоридаги фикримизнинг исботидир.

Олимларнинг фикрича, 100 йил оралиғида 3000 дан ортиқ тил йўқолган. Тилни сақлаб қолиш учун тахминан 100 минг аҳоли талаб этилади. Агар ўша тилда гаплашувчи аҳоли сони камайиб борар экан, у тилнинг йўқолиш хавфи аниқ бўлиб қолади. Шу ўринда генерал Скобелевнинг машҳур фикрини эслаш ўринли: «Агар сен бирор миллатни йўқотмоқчи бўлсанг, унинг тилини, маданиятини, урф-одатларини йўқот, шунда у ўз-ўзидан миллат сифатида тарих саҳнасидан тушиб қолади». Дарҳақиқат, тил яшаб қолишининг, тириклигининг ва мавжудлигининг ягона шартини ўша тилда гаплашувчи аҳоли, халқ, миллатдир. Лекин шуни афсус билан қайд этиш жоизки, ҳозирги кунда 400 дан ортиқ тиллар уларда гаплашувчи аҳолининг камайиб бориши ҳисобига йўқолаётган тиллар сифатида баҳоланмоқда. Масалан, Россияда: керекск тили (2 та одам гаплашади) ва удзгей тили (100 та одам гаплашади); Африкада: бикиа тили (1 та одам гаплашади), элмоло тили (8 та одам гаплашади), гоундо тили (30 та одам гаплашади), камбап тили (30 та одам гаплашади); Австралияда: алауа тили (тахминан 20 та одам гаплашади); Шимолий Америка: чинук тили (12 та одам гаплашади), канса тили (19 та

одам гаплашади), кагуила тили (35 та одам гаплашади); Жанубий Америка: теҳульче тили (тахминан 30 та одам гаплашади), итонама тили (тахминан 100 та одам гаплашади) ва бошқалар. Бундай фактларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Шуни таъкидламоқчимизки, она тилимизни муҳофаза этиш, уни ўзбек миллатининг кўзгуси сифатида сақлаб қолиш, ёт унсурлардан тозалаш ҳар биримизнинг ҳам фуқаролик, ҳам инсоний бурчимиздир.

Қайси тилларда гаплашувчи аҳоли сони камайса, ёки тил асосан, ёши катта инсонлар ҳисобига тил «яшаб» турган бўлса, ўшалар «хавф остида қолган тиллар» (endangered languages) ҳисобланади. 2005 йилги статистик маълумотларга кўра, 6909 та дунё тилларидан 473 таси «хавф остида қолган тиллар» сифатида рўйхатга киритилган.¹ Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, тилнинг «хавф остида» эканлигини аниқлашда ўша тилда гаплашувчи аҳоли сони ёшига кўра тақсимланганда кекса авлод тил эгалари ёш авлоддан кўра миқдорий даражаси кескин кўпчиликни ташкил этиши асосий мезон ҳисобланади. Масалан, Индонезияда 2 миллиондан кўпроқ аҳолига эга бўлган шундай тиллар борки, улар «хавф остида қолган» тиллар гуруҳига мансуб. Негаки у тилларда, асосан, ёши катта авлод мулоқот қилади, бунда она тили кекса авлоддан ёш авлодга сингдирилмайди. Бунга қарши бўлган бир далилни ҳам келтирайлик. Ладин тилида гаплашувчи аҳоли сони атиги 30 000 ни ташкил этади, лекин деярли ҳамма болалар, ёш авлод у тилни ҳамон ўз она тилиси сифатида ўрганиб, авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Шу боис ладин тили XXI асрда «хавф остида қолган» тил ҳисобланмайди.

Юқоридаги жиҳатларни назарда тутган ҳолда ЮНЕСКО ташкилоти тиллар хавф остида қолиш даражасининг 4 босқичини ажратиб берди²:

1. Заиф даражада хавф остида қолиш: бунда кўплаб болалар бу тилда гаплашади, лекин у маълум доирада чекланган бўлади (масалан, уй ичидагина мулоқот воситаси ҳисобланади).

2. Аниқ, муқаррар хавф остида қолиш: бунда болалар ўша тилни уйда она тили сифатида ўрганишдан тўхтаган бўлади.

3. Қатъий хавф остида қолиш: бунда тил бобо ва бувилар, кекса авлод томонидан мулоқотда ишлатилади; гарчи ота-оналар тилни тушуна олсалар ҳам, лекин ўзаро ёки фарзандлари билан мулоқот жараёнида у тилдан фойдаланмайдилар.

¹ http://www.ethnologue.com/nearly_extinct.asp Accessed: 2011-06-11.

² Moseley Christopher (ed.). 2010. Atlas of the World's Languages in Danger, 3rd edn. Paris, UNESCO Publishing. Online version: <http://www.unesco.org/culture/en/ endangeredlanguages/atlas>

4. Ўта кескин хавф остида қолиш: бунда у тилда гаплашувчиларнинг энг ёшлари боболар, бувилар ва ундан ҳам ёши улўғлар ҳисобланади, улар ҳам мазкур тилда аҳён-аҳёнда ва қисман гаплашадилар.

Шуни афсус билан қайд этиш жоизки, бугунги кунда ҳам айрим тиллар йўқолиш арафасида турибди. Ушбу ҳолат давом этаверса, ҳеч ким бунинг олдини олмаса, 100 йил ичида дунёдаги мавжуд тилларнинг деярли ярми йўқолиб кетиши мумкин.

Тилларнинг йўқолиб бориши хусусидаги илк маълумотлар ва амалий тадқиқотлар XI асрда буюк аллома Маҳмуд Кошғарий томонидан амалга оширилган. Олим ўз даврида мавжуд туркий тил ва лаҳжалар яқин келажақда турли ўзгаришларга учраши, ҳатто йўқолиб боришини назарда тутган ҳолда «Девону луғотит турк» номли улкан қомусий луғат яратди. Бу билан олим келгуси авдлодларга X – XI асрларда туркий тил ва лаҳжаларнинг фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари ҳақида бой фактик материаллар ва назарий маълумотларни маданий мерос қилиб қолдирди. Европада бундан 200 йиллар олдин немис олими Александр фон Гумбольдт ҳозирги Венесуэла ҳудуди Ориноко дарёси бўйидаги Мейпюрес қишлоғида ажойиб бир ҳолатни кузатган. У ерда бир тўтининг қанақадир тилда «сўзлар» талаффуз қилгани олимнинг қўлоғига чалинган ҳамда у қишлоқ аҳолисига тўтининг нима ҳақида гапирётганини сўраб мурожаат қилган. Лекин, афсуски, ҳеч ким тўтининг атурес тилида сўзлагани ва тўти ўша тилда гапирган энг сўнгги сўзловчи эканини билмаган. Мазкур воқеа таъсирида А.Гумбольдт тилларнинг йўқолиб бориши ва ўлишининг олдини олиш йўлида маълум изланишлар олиб бorgan. Бугунги кунда ҳам айна шундай назарий ва амалий тадқиқотлар глобал масштабда амалга оширилмоқда. Хусусан, 2011 йили Маноадаги Гавайи университети, АҚШдаги Шарқий Мичиган университети ҳамда халқаро экспертлар гуруҳи томонидан «Йўқолиб бораётган тиллар, хавф остида турган тиллар»нинг каталогини яратиш бўйича улкан халқаро пойиҳа яратилди. Бу ELCat, Catalogue of Endangered Languages деб аталади ва мазкур каталог интернетга жойлаштирилди. Каталогнинг афзаллиги шундаки, ундаги маълумотларни янгилаб туриш, ўзгартириш, қўшимчалар киритиш мумкин. Шунингдек, ЮНЕСКО томонидан хавф остида қолган жаҳон тиллари атласи яратилди¹, атласнинг инглиз, француз ва испан тилларидаги онлайн версияси интернетга жойлаштирилди. Бунга кўра, 2500 та тил «хавф остида турган тиллар» сифатида атласга киритилган, лингвопрогностик далилларга мурожаат этсак, келажақда бу рақамнинг 3000 дан ортиб кетиш эҳтимоли мавжуд.

¹ Moseley Christopher (ed.). 2010. Atlas of the World's Languages in Danger, 3rd edn. Paris, UNESCO Publishing.

Осиё қитъасидаги тилларнинг 33% и, Африкадаги тилларнинг 30% и, Европадаги тилларнинг 3% и, Америка қитъасида эса 182 та тил «йўқолиб бораётган тиллар» сифатида рўйхатга киритилган.¹ Демак, йўқолиб бориш хавфи остида турган тилларнинг энг катта қисми Осиё, Африка, Америка ҳудудига тўғри келади. Қуйидаги маълумотни солиштиринг: Осиёдаги биргина Индонезия давлатининг ўзида 146 та, бутун Европа бўйича 88 та тил «хавф остида турган тиллар» сирасига киритилган.

Бир жиҳатдан глобаллашув, компьютерлашиш ва виртуаллашиш каби жараёнлар ҳам маълум маънода табиий тилларнинг мустақил ривожланишига, «тирик қолишига» таҳдид солмоқда. Айниқса, халқаро мақомга эга бўлган «катта тиллар» (The big languages) регионал тилларга, регионал тиллар миллий тилларга, миллий тиллар маҳаллий тилларга, улар эса диалектларга таъсир кўрсатмоқда. Яъни образли қилиб айтганда, катта тиллар кичик тилларни «ютиб юбормоқда». Дунё бўйича етти миллиард аҳоли ва 7000 га яқин тиллар мавжуд бўлиб, бунда аҳоли ва тил нисбати бир миллион аҳоли учун битта тил муносабатида бўлганда, тилларнинг ўлиб бориши, йўқолиши каби жараёнлар кузатилмасди; лекин, афсуски, реал ҳолат бутунлай бошқача. Дунё аҳолисининг 80% и 85 та тилда мулоқот қилади; тўртдан бир қисми учун 4 та тил: мандарин (хитой), инглиз, испан ва ҳинд тиллари она тили ҳисобланади. Юқоридаги статистик маълумотлар ва далиллар Ер юзида ҳар бир инсонни ҳушёрликка даъват этиши лозим. Яъни йўқолиб бораётган тил билан бирга улкан маданий мерос, маънавий хазина ҳам барҳам топиб бораётганини унутмаслик лозим. Ўша тилларни ва бой маданий меросни сақлаб қолиш сайёраимиздаги ҳар бир инсоннинг шарафли бурчи бўлмоғи лозим.

---

¹ <http://www.endangeredlanguages.com/>.

ТИЛ ТАРИХИ

Ҳ.Дадабоев, ЎЗМУ

«ТАРЖУМОН ТУРКИЙ ВА АЖАМИЙ ВА МУҒАЛИЙ»ДАГИ «ТУРКМАНЧА» БЕЛГИЛИ АЙРИМ СЎЗЛАР ХУСУСИДА

Аҳолисининг нуфуси жиҳатидан ҳозирги кунда бешинчи ўринга кўтарилган қариндош туркий халқлар адабий тиллари шаклланиши тарихини ўрганишда Яқин Шарқда 1250 – 1517 йиллар мобайнида ҳукм сурган Мамлук салтанати ҳудудида яратилган, арабларга туркий тилни ўргашига йўналтирилган «Китоби мажмуи таржумони туркий ва ажамиий ва муғалий» асарининг муҳим аҳамият касб этиши туркологияда қайд этилганган(1). М.Т.Хоутсманнинг таъкидича (2), 1245 йили ҳануз исми номаълум қолаётган муаллиф томонидан ёзилган ушбу ноёб асар Абу Ҳайёнинг «Китабул идрок ли лисон ул-атроқ», Жамолуддин ат-Туркийнинг «Китоб бул луғат ул-муштоқ фи-л луғат ит-турк ва-л-қиғчоқ», номаълум муаллифлар қаламига мансуб «Китоб ат-туҳфа аз-закияа фи-л-луғат ит-туркийя» ва «Таржумон ас-сиҳоқ» сингари обидалар эски туркий тилнинг товуш тизими, грамматик (морфологик ва синтактик) курилиши, луғат бойлиги хусусида ўта қимматли маълумотлар, қайдларга эғалиги билан характерлидир. «Таржумон», маълумки, киришдан ташқари тўрт йирик қисмдан ташкил топган. Қисмларнинг энг каттаси биринчи қисм бўлиб, 26 бўлим (фасл)га тақсимланган. Йигирма олти бўлимнинг ҳар бири изоҳга тортилган сўзларнинг маъно-мазмунидан келиб чиққан ҳолда лексемаларнинг мавзуй гуруҳларини воқелантирган.

Шу ўринда «Таржумон» муаллифининг Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Абу Ҳайёнинг «Китоб ул идрок ли-лисон ул-атроқ», шунингдек, «Ат-туҳфа»дан фарқли равишда сўзларни мавзуй гуруҳлар бўйича жойлаштириш тамойилига алоҳида диққат қаратганини таъкидлаймиз. Туркологияда биринчи бор турфа маъно англатувчи лексик бирликларни муайян мавзуй гуруҳларга бирлаштириб тадқиқ этиш усулига асос солган «Таржумон»нинг таъсири кейинги асрларда дунё юзини кўрган манбалар, хусусан, XV аср бошларида Қоҳирада битилган «Ал-қавонин ул-куллийа ли-забти ул-луғатит туркийя»да яққол сезилди (3).

Кўнялик Ҳошим ибн Муҳаммад ибн Юсуф ал-Кўнявий томонидан Миср ёки Шом (Сурия)да ёзилган деб тахмин этилаётган (4) «Таржумон» муаллифининг Киришда таъкидлашича, у асл туркий тил (қипчоқ тили) билан туркман (ўғуз – таъкид бизники) тили орасидаги фарқни ва ўша вақтда халқ орасида форс ва бошқа тиллардан олинган (ўзлашган) сўзларни белгилаган. Ушбу жиҳат асар муаллифининг нафақат туркий тил(лар), шунингдек, форс тилини мукаммал эгалланганини билдиради. Маълумки, туркологиянинг асосчиси Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» асарида муайян сўзни изоҳлашда унинг қайси тилга оидлиги ёки бирор-бир тилга хос сўзнинг бошқа тилда қандай шаклга эгаллиги хусусида қимматли маълумотлар келтириб, қиёсий-тарихий методнинг шаклланишига салмоқли улуш қўшганди. XI асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан қўлланишга кирган мазкур методнинг баъзи элементлари туркий тиллар грамматикасига бағишланган араб тилидаги рисола (трактат) ларда ўз ифодасини топган. Чунончи, «Ат-туҳфа» лексик таркиби 3600 сўздан иборат бўлиб, шулардан 167 таси «туркманча» белги билан келтирилган (5).

«Таржумон»да изоҳланган 1670 атрофидаги лексиканинг 98 таси «туркманча», 31 таси «форсча», 13 таси «туркманча, форсчадан олинган», 3 таси «арабча», «румча» ва «мўғулча» белги билан келтирилган (6). «Туркманча» белгили сўзлар асарнинг «Исмлар ҳақида» номли биринчи қисми ҳамда «Феълларнинг буйруқ майллари. буйруқ майлининг II шахс бирлик шаклига қўшиладиган «истироҳат» лафзи ва улардан масдарлар ясалиши ва сўзларнинг келажак замонда қандай тусланиши ҳақида» номли иккинчи қисмда воқеланган. «Туркманча» белгили сўзларнинг айнан исмлар ва феълларга оидлиги «Ат-тахфа»да ҳам аксини топган.

«Таржумон»да «туркманча» белгили сўзларни назардан ўтказиш, ўрни келганда уларни бошқа рисолалар, хусусан, «Ат-туҳфа» материаллари билан қиёслаш мозийда содир бўлган муайян лисоний жараёнларни аниқлаш, маълум тўхтамларга келиш, хулосалар чиқариш имконини беради деб ҳисоблаймиз.

Биринчи қисмнинг биринчи бўлими (фасли)да осмон ва унга тегишли нарсалар исмини ифоловчи 25 та сўзнинг бештаси «туркманча», биттаси «бир лаҳжада» белгиси билан изоҳланган:

№	Асл туркийча	Туркманча	Маъноси
1	<i>quyaş</i>	<i>künäs</i>	«нур, ёруғлик»
2	<i>yağmur</i>	<i>yamğur</i>	«ёмғир»

1	<i>burçaq</i>	<i>tolu</i>	«дўл, нўхат»
1	<i>yaşın</i>	<i>yuldirim</i>	«яшин»
1	<i>yuldirim</i>	<i>sırça</i>	«шиша»

Маҳмуд Кошғарий «Девон»ида юқорида келтирилган сўзларнинг тилиги белгисиз изоҳланган.

«Ат-туҳфа»да *künäs*, *yağmur*, *burçaq*, *tolu*, *yaşın* сўзлари қайд этил-
мади. *Yamğur* (32 а3) (Қавс ичидаги рақамлар ва ҳарфлар қўлёзма
манба саҳифаси ҳамда қаторини кўрсатади) , *sırça* (17 бм) // *şırşa* (17
бв), *yıldırım* (21 а13) // *yıldırım* (21 а13) лексик бирликлари белгисиз
изоҳланган.

Шу ўринда Маҳмуд Кошғарийнинг: «Яғмо, туҳси, қипчоқ, ябаку, қай,
чумул ва ўғузлар ҳар вақт ʒ ни сўзда г га айлантирадилар ва ҳеч вақт ʒ
(д.) билан сўзламайдилар... Чигиллар ва бошқа туркий қабилалар тили-
ди ʒ билан айтилган сўзлар қипчоқ, ямак, сувор, булғорлар ҳамда рус-
ларда ва Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилаларда ʒ га алма-
шипади», – қайдидан келиб чиқиб (7) «Ат-туҳфа»даги *yıldırım* сўзининг
чигил тилига оидлиги борасида мулоҳаза юритиш ўринли.

«Сувлар ва унга алоқадор нарсалар ҳақида» номли учинчи бўлим
(фасл)да тўртта сўзга «туркманча» белги қўйилган:

№	Асл туркийча	Туркманча	Маъноси
1	<i>ärin</i>	<i>yirmaq</i>	«дарё, ирмоқ, анҳор»
2	<i>köz</i>	<i>biğir</i>	«кўз, булоқ»
3	<i>käçi</i>	<i>käçüt</i>	«кечув, кечак»
4	<i>tärin</i>	<i>siq</i>	«чуқур»

Маҳмуд Кошғарий луғатида *ärin*, *yirmaq*, *biğir* сўзлари мавжуд эмас.
«Кечув, кечик» маъноси *keçiş* (I, 360), *keçig* (I, 371) вариантлари билан
ифодаланган. «Чуқур» маъноси *terin* ёрдамида англашилгани эътироф
этилган (III, 380). *Siq* лексемаси «ўғузча» белги билан «оз» маъноси-
да изоҳланган (III, 143). X асрнинг иккинчи ярмига оид хитой тилидан
уйғурчага таржима қилинган ёдгорликда *siq terin* жуфт сўзи (айнан
«оз ва чуқур») «размер, масштаб, контур»ни ифодалаган (ДТС, 504).
«Ат-туҳфа»да *yirmaq* (33 а3) ва унинг *irmaq* (35 а6) варианты «дарё»,
köz «чашма», «булоқ» (24 ам), *tarin* (24 аМ), *tärin* «чуқур, теран» (73 бI)
ни ифодалаши қайд этилган ва қайсидир туркий тилга хослиги кўрсатил-
маган. Маҳмуд Кошғарийнинг ʒ билан бошланган от ва феълларнинг

бош ҳарфини ўғуз ва қипчоқлар ¹ ёки ζ га айлантирадилар (I, 66) деган мулоҳазасига мувофиқ, *İtmaq* сўзининг ўғузлар тилига хослиги ҳақида ҳукм чиқариш мумкин.

Тўртинчи фасл «дарахтлар, мевалар, ўсимликлар ва уларга яқин нарсалар ҳақида» бўлиб, унда изоҳланган 60 та сўзни 11 таси «туркманча» белгига эга:

№	Асл туркийча	Туркманча	Маъноси
1	<i>yibildiriq // yäbildiriq</i>	<i>yapraq</i>	«барг, япроқ»
2	<i>köläk</i>	<i>kölkä</i>	«соя, кўланка»
3	<i>kärtmä</i>	<i>armut</i>	«нок»
4	<i>kökän</i>	<i>alu</i> (форс тилидан олинган)	«олхўри»
5	–	<i>sarı örük, zardalu</i> (форс тилидан олинган)	«ўрик»
6	–	<i>nar</i> (форс тилидаги анар сўзидан олинган)	«анор»
7	<i>avsaq</i>	<i>qavaq</i>	«терақ»
8	<i>tal</i>	<i>sögüt</i>	«тол»
9	–	<i>qavun</i>	«қовун»
10	<i>çomar</i>	<i>keşür</i>	«сабзи»
11	–	<i>güläb</i>	«гулоб; гул»
12	–	<i>uçmaq</i>	«жаннат»
13	<i>tikänäk</i>	<i>tikän</i>	«тикан»
14	–	<i>tamu</i>	«дўзах»
15	–	<i>küyägü oñi</i>	«каклик ўти»

«Ат-туҳфа» сўз бойлиги *yapraq* (14 а1), *kölkä* (23 бм), *armut* (30 бб), *qavun* (7а12), *keşür* (11 а9), *güläb* (37 б12), *uçmaq* (10 б8), *tamu // tamı* (10 б8), *tikän* (20 бм) // *tikänäk* (20 б3) сўзлари ҳеч қандай белгисиз изоҳланган. Маҳмуд Кошғарий луғатида «Таржумон»да «туркманча» белгилли 14 та сўзнинг 7 таси, яъни *kölikä* «қуюқ, қалин соя, кўланка» (I, 419), *armut* «нашвати» (I, 120), *qaşun* «қовун» (I, 388), *keşür* «турп» (I, 405), *uçmaq* (I, 141), *tamu* (III, 252), *tikän* (I, 381) изоҳланган бўлиб, шулардан атиги «турп» маъносидаги *keşür* «ўғузча» белгига эгадир.

Юқоридаги қиёсдан асл туркий (қипчоқ) тилда «қовун», «жаннат», «дўзах» маъноларини ифодаловчи сўзлар йўқ экан-да деган фикр

гүлмаслиги керак. Зеро, ушбу маънода қадимдан қўлланишда бўлган *qarjın, tamu II tamuğ, uştaq* сўзлари нафақат ўғуз, балки бошқа туркий тиллар учун ҳам муштарак бўлган.

«Таржумон»нинг олтинчи, еттинчи ва саккизинчи бўлим (фасл)лари қушлар, йиртқич ҳайвонлар ҳамда ҳашаротлар номларини изоҳлашга иўналтирилган. Жами 88 та зоонимнинг маъноси очиб берилиши қатори, 16 та «туркманча» белгили маънодошлари ҳам эътироф этилган:

№	Асл туркийча	Туркманча	Маъноси
1.	<i>küçkân</i>	<i>qartal</i>	«бургут»
2.	<i>qaraquş</i>	<i>tavşanjil</i>	«бургут»
3.	<i>çibçuq</i>	<i>sârçâ</i>	«чумчуқ»
4.	<i>çibin</i>	<i>siğaq</i>	«пашша; чивин»
4.	<i>dağiq</i>	<i>daqıq</i>	«товуқ»
5.	<i>yumurtqa</i>	<i>yumurda</i>	«тухум»
6.	<i>bädâr</i>	<i>yavrî</i>	«жўжа»
7.	<i>siriçqa</i>	<i>çägirkâ</i>	«чигиртка»
8.	<i>börü</i>	<i>qurt</i>	«бўри»
9.	<i>qoyan</i>	<i>tavşan</i>	«қуён»
10.	<i>ilik</i>	<i>ayvuq</i>	«кийик»
11.	<i>küçük</i>	<i>itük</i>	«кучук боласи»
12.	<i>siçqan</i>	<i>siçan</i>	«сичқон»
13.	<i>qumursqa</i>	<i>qarınça</i>	«чумоли, қумурсқа»
14.	<i>qandala</i>	<i>bâşik biti</i>	«тахтакана»
15.	<i>bürçâ</i>	<i>bürâ</i>	«бурга»
16.	<i>qasirtqa</i>	<i>kânâ</i>	«кана»

Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида «Таржумон»даги «туркманча» белгили сўзлардан *seçâ* «чумчуқ» (III, 238), *çägürkâ* «чигиртка» (I, 451), *qurt* «бўри» (I, 328), *qarınça* (III, 385) // (I, 460) *qarınçaq* «чумоли, қумурсқа» зоонимлари ўғузча белги билан изоҳланган. *Qartal, tavşanjil, yavrî, ayvuq, itük, kânâ* сўзлари «Девон»да қайд этилмаган. *Sinäk* «пашша (шаҳарликлар тилида); чивин (саҳроликлар тилида)» (III, 378)», *taqağı* «хўроз ва товуқларнинг умумий номи» (I, 417), *yumurtğa* «тухум» (III, 439), *sariçğa* «чигиртка» (рус тилига саранча шаклида кирган) (I, 451), *tavişğan* (I, 469), *siçğan* (I, 411), *bürgâ* (I, 403) зоонимлари бирон-бир туркий тилга нисбат берилмаган.

«Ат-туҳфа»да «Таржуман»даги «туркманча» белгили 16 та зоонимнинг фақат иккитаси – *çäkürgä* (11 аМ) ва *qarınçaq* (36 ар) айна белги билан изоҳланган. *Qartal* (35 бМ), *tavşan* (4 а8), *tavuq* (15 а3), *şibşiq* (ç ~ş) (24 б9), *yumurtqa* (7 а5), *yavni* (27 а13), *siçan* (27 бМ) // *sişqan* (ç ~ş) (82 56), *şişqan* (ç ~ş), *bit* (28 б8), *bürşä* (g~ş)(7 а8), *känä* (28 бМ) // *könä* (28 б12) сўzlари белгисиз қўлланган. Кези келганда ҳозирги турк тилида *kartal*, *tavşancıl*, *yumurtä*, *yavni*, *çekirge*, *kürt* «бўри», *tavşan* зоонимларнинг қўлланишда мавжудлигини таъкидлаймиз.

Хуллас, «Таржумон» матнида ишлатилган туркманча белгили сўзлар таҳлили уларда ўғуз тилига хос белгиларнинг кўплигини кўрсатади.

«Таржумон» матнида асл туркийча (қипчоқ) ҳамда «туркманча» (ўғуз) тилларига оид деб қаралган юқоридаги лексик бирликларнинг муайян қисми «Ал-қавонин» тилида ҳам ифодасини топган. Бироқ улар лисоний хусусиятлари нуқтаи назаридан ҳеч қандай белги (помета) билан ажратилмаган. Ашъвий мисолларга мурожаат қиламиз. Табиат ҳодисаларини ифодаловчи сўзлар таркибидан ўрин олган ва «ёмғир» маъносини ифодалашга хизмат қилган *yamğur* // *yağmur* сўзларининг ҳар иккиси ҳам «фасиҳ (қонунга мувофиқ), қўлланишда давом этмоқда» тарзида баҳоланган (65 б9). *Küneş* ва *quyaş* сўзлари маъно жиҳатидан «Таржумон»дагига нисбатан фарқланган, яъни иккинчи астропоним «нур, ёрулик»ни ифодаласа, биринчи космоним «күёш»ни билдирган (66 а1-2). «Ал-қавонин»даги сўзларнинг бир қатори «Таржумон» муаллифи томонидан «туркманча» белги билан таъкидланган лексик бирликларга шаклан ва мазмунан мутаносибдир. *Qarınça* «чумоли» (70 а2), (66 б8), *yapraq* (66 в8), *armut* (71 а2), *kəşür* (71 а11), *qabaq* (71 а10), *qurt* «бўри» (70 а1) (ушбу зоонимнинг *böri* маъносида ҳам қўлланиши таъкидланган), *tavşan* (69 б13), *nar* «анор» (71 а6) ва ҳ.к. Асарда мавзуий гуруҳларга тақсимланган лексемаларнинг бошқа бир қисми «Таржумон»да асл туркийча тарзида эътироф этилган белгига мос тушади: *qaraquş* «бургут, қирғий» (70аб), *çetük* «мушук» (69 б9), *bör* (70 а 14), *buğday* (71 а7), *qaz* «ғоз» (70 а12), *turna* (70 а14) ва ҳ.к. Баъзи сўзларнинг ёзилишида фарқлар ҳам йўқ эмас. Масалан, «Таржумон»даги *sişqan* (12 а8) «Ал-қавонин»да *sişqan* («Ат-туҳфа»га мос тушади) ва *sişan* тарзида ёзилган (70 а4) ёки биринчи манбадаги *şibşiq* зооними кейинги обидада *şifşaq* (70 а7) шаклида келтирилган ва ҳ.к.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift herausgegeben und erleutert von M. Th. Houtsma. – Leiden: E. J. Brill. 1894;

Қурышжанов А.К. Язык старокипчакских письменных памятников XIII – XIV вв: Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Алма-Ата, 1973; «Таржумон» – XIV аср ёзма обидаси / Нашрга тайёрловчи А.Юнусов. – Тошкент: Фан, 1980; Kitáb-ı mecmü-ı tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî. – Ankara, 2000.

2. Ein türkisch – arabisches Glossar... – S.2.

3. Қаранг: El-kavânînül – Külliyye İ-Zabti İ-Lügati». – Ankara, 1999. – S.72 – 81.

4. «Таржумон» – XIV аср обидаси... – Б.7; Kitáb-i mecmü-i tercümân-i Türkî ve Acemî ve Mugalî... – S.5.

5. Изысканный дар тюркскому языку (грамматический трактат XIV в. на арабском языке) / Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э.И.Фазылова и М.Т.Зияевой. – Ташкент: Фан, 1978. – С.71.

6. «Таржумон» – XIV аср обидаси... – Б.9.

7. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1960. Т.I. – Б.68.

З.Ҳамидов, ЎзМУ

«ҚИССАИ ЮСУФ» ДОСТОНИ ТИЛИ ВА УНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Сўнги йилларда миллий қадриятларни тиклаш, она тили тарихи билан боғлиқ маънавий камолотга эришишга катта эътибор берилмоқда. Шу маънода ҳар бир давр адабий манбалари, хусусан, дoston жанрида битилган ёзма асарлар тил хусусиятларини, уларда қўлланган ҳар бир сўзнинг таркиб топиши, ёзилиши, товуш алмашиш жиҳатларини давр-параро қиёслаш, илмий асослаб бериш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Маълумки, X – XIII асрлар ўзбек адабий тилининг шаклланишида катта бир босқич бўлди. Чунки мазкур даврда ўзбек халқининг этник chegarаси белгилана бошлаганди. Ўзбек адабий тилининг XII асрдан кейинги такомилда ўша даврдаги тарихий воқеаларнинг ҳам роли сезиларли бўлди. Бу ҳақда В.В.Бартольд шундай деганди: «Мўғуллар истилоси турклар тақдирига кучли таъсир қилди. Чунки улар томонидан Ўрта Осиёда тузилган давлатнинг тили аста-секин туркий тил бўлди».¹

Мовароуннаҳрда мўғуллар истилоси натижасида тузилган давлатни Чиғатой улуси деб атайдилар. Бу давлат ўзининг ёзма адабий тилини

¹ Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII – XIII вв. – М., 1963. – С.10.

яратдики, у XV асрдаги эски ўзбек адабий тилига асос бўлиб хизмат қилди. Тилшуносликка оид илмий адабиётларда таъкидланишича, чиғатои тили деб аталган адабий тил қорахонийлар даврида шаклланган қорлуқ ва ғарбий хоразм тили асосида вужудга келган. Туркий тилда битилган дастлабки бадий асарларда тилнинг ўзига хос лексик бойликларидан унумли фойдаланиш, адабий тил меъёрига риоя қилиш, юқори услубда бадий асар яратиш ижодқордан катта маҳорат талаб этарди. Тил тараққиётида мураккаб давр ҳисобланган, яъни қадимги туркий тилдан эски туркий тил, айна пайтда, эски ўзбек тилининг баъзи диалект ва этник чегаралари ажралиб чиқаётган бир пайтда аралаш тил унсурларига бой тарзда яратилган «Қиссаи Юсуф» достони унинг муаллифи Алининг тил билимдони эканлигидан далолат беради.

Али «Қиссаи Юсуф» достонини ўғуз диалекти хусусиятлари устун бўлган адабий тилда ёзган. Тадқиқотларда «Қиссаи Юсуф»нинг ҳижрий 609 (м.1233) йили яратилганлиги қайд этилади.

«Қиссаи Юсуф» кўлөзма нусхалари ҳақидаги баъзи маълумотлар татар адабиётшуноси Ж.Алмаз томонидан келтирилган. Унинг маълумот беришича, «Қиссаи Юсуф»нинг ўн бир кўлөзмаси мавжуд бўлиб, улар турли даврларда кўчирилган. Достон муаллифининг таъкидлашича, асарда ўша даврдаги турли уруғ ва қабилаларнинг тил хусусиятлари акс этган. Достон тили хусусида Х.Флейшер ҳам маълумот бериб, асар тили аралаш – татарча ва ўғузчадир дейди. Бошқа тадқиқотларда «Қиссаи Юсуф» достони ўғуз диалекти хусусиятлари устун бўлган адабий тилда ёзилган деган қайд мавжуд. Бир қатор тадқиқотчилар баъзи манбаларга асосланиб асарда татар тили хусусиятлари сезиларли даражада эканлигини эътироф этишади. Х.Флейшер ўз тадқиқотида асар тилини ўзига хос номаълум туркий тилдир дейди. Ш.Маржоний ва Б.Яфаров ушбу достонни булғор, аниқроғи, қўмиқ-булғор ёдгорлиги тарзида баҳолашади. В.Перч достон қадимги татар тили ёдгорлиги, аниқроғи, эски татарчадир деган фикрни беради. Ж.Алмаз М.Хоутсма фикрини тўғри деб ҳисоблайди. У ҳар бир давр тилини аниқлашда қадимги ёдномалар эмас, балки ўша даврда истеъмолда бўлган тилга, унинг адабий ёки сўзлашув тили эканлигига эътибор қаратишни лозим топмайди.¹ Шунинг учун ушбу ёдгорликнинг тилини татарча дейиш ноўрин. Зеро, манба яратилган даврда татар тили адабий тил даражасида эмасди. Шунинг учун М.Хоутсма «Қиссаи Юсуф» тили нафақат «Қисаси Рабғузий» ва «Қутадғу билиг» асарлари тилига, шунингдек, уйғур ҳамда ўша давр ва

¹ Наджин Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI – XIV вв. – М.: Наука, 1989. – С.57.

ундан кейинги даврлардаги чиғатой тилига яқиндир деб таъкидлайди.¹ Алининг «Қиссаи Юсуф» достони ўзбек тилшунослигида ва адабиётшунослигида деярли ўрганилмаган, асар ҳақидаги илмий маълумотлар жуда ҳам оз.

Туркий ёзма ёдгорлик тилининг нисбатан тўлиқ тадқиқи «Татар адабиёти тарихи» биринчи жилдининг иккинчи қисмида берилган. Асарни нашрга тайёрловчилар фикрига кўра, «Қиссаи Юсуф» Кичик Осиёда чратилмаган. Ёдгорликда қўлланган кўпгина феъл шакллар ҳамда аксарият сўзлар таҳлили унинг эски ўзбек тилига яқин тилда ёзилганини исослайди. «Қиссаи Юсуф» тилида қўмиқча ва уйғурча сўзлар ҳам учрайди. Асарда баъзи сўзлар талаффузи татар тилига ўхшаб кетади. Шу билан бирга, ёдгорликда қўмиқ тилига оид сўзлар қатори ўрхун бицикликларига доир сўзлар ҳам йўқ эмас. Достонда туркий адабий тилга мансуб феъл шакллари қайд этилмаса-да, Ўрта Осиё туркий диалектлари тил элементлари учрайди. Ёдгорлик муаллифининг фикрича, асарда форс-тожик тилининг таъсири у даражада сезилмайди. Манба тилининг соддалиги боис туркий халқлар орасида кенг тарқалганди.

К.Броккелман дoston эски усмонли турк тилида ёзилган дейди. Ф.Кўпрулузода ва Е.Бертельслар муаллиф фикрини қўллаб-қувватлаб, асар Хоразм адабий муҳити ёдгорликлари тилида ёзилганини таъкидлашган.

Ж.Алмаз фикрича, манба қадимги туркий, булғор-татар тили ёдгорлигидир. «Татар поэзияси антологияси»да «Юсуф ва Зулайхо» эски татар тилида ёзилган асар тарзида келтирилган. Татар тили антологияси М.Лубов томонидан тузилган бўлиб, унда дostonнинг татар тилида ёзилганлиги эътироф этилган. Асарнинг булғор-татар тилида яратилганлиги хусусида Ж.Алмаз тўхталиб, аввало, маданияти ривожланган мамлакатнинг давлат тили шаклланган бўлиши керак эди деган мулоҳазани билдиради. Олимнинг фикрича, XIII аср бошларида булғор давлати шаклланган. Шу боис Ж.Алмаз XI аср бошларида туркий тиллар тарақиёти кенг туркий тилли ҳудудлардан – Чу дарёси қирғоқларидан бошланган тарзидаги фикрни илгари суради. Бироқ аниқ фактлар олим фикрига мос келмайди. Зотан, ўша даврда Хоразмда туркийлашиш жараёни мўғуллар келгандан кейин бошланган. Маълумки, мўғулларнинг маҳаллий субстрат билан аралашиб кетиши учун муайян омиллар мавжуд эди. А.М.Шчербак таъбири билан айтганда, мўғуллар маҳаллий туркийлар томонидан ассимиляция қилинди ва улардан фақат номгина сақланиб қолди. Туркий тилда сўзла-

¹ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи. 1995. – Б.80 – 88.

шувчи уруғлар форс-тожик тилли аҳолидан сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил қиларди. Ж.Алмаз «Қиссаи Юсуф»ни Алишер Навоий қайд этмаганлигини ҳам таъкидлайди.

«Қиссаи Юсуф»нинг тили хусусида татар адабиётида келтирилган мулоҳазалар илмий аниқлик асосида амалга оширилмаган, ўрта асрлар адабий тили табиати ҳисобга олинмаган. Ш.Маржоний дoston тилида чиғатойча, усмонли туркча, туркманча, қозоқча элементлар борлигини эътироф этса-да, унинг тилини татарча-булғорча деб ҳисоблайди. Ж.Алмаз асар тилининг аралаш шарқий ўғуз-қипчоқ тилига хос эканлиги, К.Броккельман каби асар фонетикаси қозон-татар тили учун характерлилигини таъкидлайди. Асар морфологияси, сўз ясалиши шарқий ва ғарбий тил оралигида, инқилобгача бўлган давр татар тили хусусиятларини эслатади деб таъкидлайди.

Ўрта асрлар туркий адабий тилида, жумладан, Қутбнинг «Хусрав ва Ширин», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ», Сайфи Саройининг «Гулистон бит туркий», «Ўрта Осиё тафсири» каби асарларида туркий тилнинг фонетикаси, грамматикаси ва лексикасида аралаш тил хусусиятлари мужассамлашган. Юқорида санаб ўтилган ёзма ёдгорликларнинг баъзиларида ўғуз, бошқаларида қипчоқ, учинчиларида эса қарлуқ-уйғур тил элементлари мавжудлиги қайд этилади.

Хуллас, Ж.Алмазнинг «Қиссаи Юсуф» асари татар адабий тили асосида ёзилган бўлиб, XX аср бошлари даври тилига мос келади деган фикри мантиқан асоссиздир.

Ёдгорлик тили татарча эканлиги бир қадар асоссиз деб ҳисобланса-да, унда кама-булғор тили хусусиятлари бор деб қарайди. Яссавийнинг «Девони Ҳикмат»и, шунингдек, Боқирғоний шеърлари, аслида, Булғория давлати худудида яратилмаган бўлса-да, аммо татар миллати ўртасида машхурлиги таъкидланади. Ваҳоланки, поэма тилида архаик сўзлар кўп бўлишига қарамай, тингловчига яхши тушунарлидир. Шу ўринда айтиш мумкинки, туркман тадқиқотчилари «Қиссаи Юсуф» тилидан келиб чиқиб дostonнавис Али туркманларнинг миллий шоиридир деб таъриф берадилар. Манба «Туркман адабиёти тарихи» (История туркменской литературы) китобига киритилган. Маълумки, мозийда битилган муайян ёзма обида тил хусусиятларини белгилаш айни шу даврда дунё юзини кўрган бошқа бир манба тил хусусиятлари билан тарихий-қиёсий аспектда ўрганиш асосида аниқланади. Шу нуқтаи назардан «Қиссаи Юсуф» дostonи тили ҳам адабий тил тарихини ўрганишда алоҳида тарихийликка эга. Ана шу мақсаддан келиб чиқиб «Қиссаи Юсуф» дostonи тилини махсус ўрганиш зарурдир.

Достон тили, унинг фонетик, морфологик, айниқса, лексик сатҳлари хусусиятлари сезиларли даражадалиги, бундан ташқари, асарда ўғуз тилига хос хусусиятлар борлиги манбани замонавий озарбайжон ва туркман тилига ҳам қиёслаб ўрганишни тақозо этади. Бу эса нафақат адабий тил анъанасини, балки тилнинг ўзига хос асосини ҳам белгилайди. Яна бир жиҳат, ҳар қандай туркий тилдаги асар қайси уруф, элат худудида яратилган бўлмасин, унда қипчоқ тилига тааллуқли элементларнинг ҳам мавжудлигини эътибордан қочирмаслик зарур.

Ёднома тилини ўрганиш, асосан, асар қаерда яратилганлиги ва бошқа адабий асарлар ҳам ёзилган, яъни аралаш ва ўғуз тили элементлари бўлган жой ҳам ҳисобга олинади. Умуман, шуни ҳисобга олиш керакки, ўрта асрларда бир пайтда, бир жойда яратилган ёзма ёдгорликларнинг бирортаси бошқа бир асар тилига тўғри келмайди.

«Қиссаи Юсуф» достони тилини ҳар томонлама кузатиш жараёнида ундаги аралаш диалект хусусиятлари бўлишига қарамай, эскирган, архаик сўзларнинг кўплиги, ҳатто Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» ва «Қутадғу билиг» асарларига нисбатан ҳам ортиқ даражада эканлиги аниқланди. Достон тилидаги мавжуд архаик сўзлар ҳатто XI аср ёдгорликлари тилида учрайди, улар лексик элементлар сифатида ҳам фарқ қилган.¹

Қ.Содиқов, ТДШИ

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ВАСИҚАЛАРДА РАСМИЙ ВА БАДИИЙ УСЛУБЛАР СИНКРЕТИЗМИ МАСАЛАСИ

Турфондан топилган ёзма ёдгорликларнинг муайян бўлаги васиқапар бўлиб, IX – XI асрларга тегишлидир. Битиклар ҳозирги кезде Берлин Фанлар академияси, Санкт-Петербургдаги Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, Урумчидаги Тарих музейида сақланмоқда.

Муҳим қирраси, ушбу расмий битиклар хонларнинг ёрлиқлари ёки юрт эгаларининг ўзаро ёзишмалари ёхуд дипломатик ҳужжатлар эмас. Улар йирик ер эгалари, бойлар, деҳқонлар, оддий кишиларнинг олди-бердиси, хўжаликнинг кирим-чиқими, кимгадир сотилган ер ҳужжати, ижарага олинган ер учун ёзилган тилхатлар, қарзга олинган дон-дунни, матони ортиғи билан қайтариш тўғрисидаги васиқалар, қулларнинг ўз

¹ Наджип Э.Н. Исследование по истории тюрских языков XI – XIV вв. – М.: Наука, 1989. – С.61.

беклари устидан ёзган шикоятлари ёки йирик бойларнинг ўз қулига берган эрк ҳужжатларидир.

Васиқалар туркий тилда, эски уйғур (туркий) хатида битилган. Бу жиҳат давлат ишларида, айниқса, ҳужжатчиликда туркий тилнинг, уйғур ёзувининг мавқеи юқори эканини билдиради. Таъкидлаш ўринлики, ушбу битиклар туркий ҳужжатчиликнинг илк намуналари эмас (туркий ҳужжатчилик бундан-да эски замонларга бориб тақалади). Шундай эса-да, улар ҳужжатчиликнинг нодир нусхалари бўлиб, туркий расмий услубнинг юзага келиши ва тарихий тараққиётини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Битиклар ҳужжатлар дипломатикасининг барча талабларига тўлиқ жавоб беради: тузилиши пухта, матн компонентлари ўзаро уйғун, услуби юксак талаб даражасида, терминлар тизими мукамал бўлиб, туркий ҳужжатчиликнинг узоқ услубий тараққиёт босқичидан ўтганлигини англатиб туради. Яна бир жиҳат, айрим васиқалар ёзувининг оддийлигига қарамасдан, айтарли саводли битилган.

Шу ўринда ўрта аср ҳужжатлари услубининг муҳим бир қирраси тўғрисида икки оғиз сўз юритиш мақсадга мувофиқ. Одатда, расмий услуб ўзининг аниқ ва равшанлиги, кўчма маъноли сўзлар, фраземалар, тасвирий ифодалар, кўтаринки жумлалар, турли бадиий воситаларнинг учрамаслиги билан ажралиб туради. Лекин бу ўлчовни, чегарани ҳеч бир ўзгаришсиз қадимги туркий тилдаги расмий битикларга, қолаверса, ўрта аср ҳужжатчилигига нисбатан қўллаш ўзини оқламайди, назаримизда. Сабаби, ўша давр ҳужжатларида юқорида расмий услубга тегишли деб қаралаётган белгилардан ташқари оғзаки услубга, бадиий матнларга хос воситалар ҳам учраб туради. Битикчи-котиблар фикрни теран англатиш, унинг таъсирини кучайтириш, васиқани мазмунли ва ширали баён этиш, матн услубини силлиқ ва оҳангдор қилиш учун ўрни билан бадиий воситалардан ҳам фойдаланганлар. Бир сўз билан айтганда, ҳужжатларга оғзаки, сўзлашув услуби билан бир қаторда бадиий тафаккурнинг, бадиий услубнинг, қадимги туркий адабиётнинг таъсири бўлган. Шундай қилиб, васиқаларда оғзаки ва бадиий услубга хос стереотип жумлалар тизими амал қилади. Улар расмий матнларга бадиий бўёқ бериши билан бир қаторда юридик шахслар нутқининг таъсирли ва мазмунли чиқиши, ҳаққонийлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу ҳолатни қадимги туркий ёзма адабий тилидаги услублар синкретизми сифатида баҳолаш мумкин. Буни бир-икки мисолда кўриб чиқамиз.

Битиклар орасида Кўни Қуз отли хўжайиннинг Бурхан Қули исмли қулига васиқаси бор [1]. Унда хўжайиннинг ўз қулига эрк ҳужжати (*boş bitig*) берганлиги тўғрисида сўз боради. Матндан ўқиймиз:

- (1) Taqīgū yīl, üçünč ay, iki yanjıqa men
- (2) Köni Quz ağır igkâ tegip, ölüp yitip
- (3) barğay-men tep, Şinuy tutuñ begkâ,
- (4) küdagüm Likäkâ kenjšip ayüşip,
- (5) Gânsidâ tuğmiş Burxan Qulî atlığ
- (6) oğulanqa ögkâ qañqa buyanî
- (7) tegsün tep boş bitig berdim.
- (8) Bu küntä mınča Burxan Quliniñ ya
- (9) örü tağqa, qudı quumqa barsar,
- (10) öz köñülinčä buyan berip yorısun.

Энди матн семантикасига эътибор қаратайлик. 2 – 3-қаторларда келган *ağır igkâ tegip, ölüp yitip barğay-men tep* жумласи «оғир дардга чалиниб, ўлиб-йитиб кетсам, ишим чала қолмасин деган хавотирда» маъносидадир.

6 – 7-қаторлардаги *buyanî tegsün tep* «савоби тегсин дея» маъносини ифтидади; *buyan* (<скр. *punya*) – «савоб; эзгу, савобли, хайрли иш» [2].

8 – 10-қаторларда *Bu küntä mınča Burxan Quliniñ ya örü tağqa, qudı quumqa barsar, öz köñülinčä buyan berip yorısun*. Ушбу мисолдаги *örü tağqa, qudı quumqa barsar* жумласидаги *örü tağ* – «юқори тоғ» ҳамда *qudı quum* – «қуйи қум», уларни ўзаро қаршилантириш йўли билан бадийий санъат ҳосил қилинмоқда; «юқори тоққа (борадими), қуйи қумга борадими», яъни «истаган ерида; ҳамма ерда» маъносида келган. Фикрни шу тарзда ифодалаш расмий битиклар услуги учун ғайриодатий, лекин матннинг таъсирини ошириш, ифода бадийийлигини таъминлаш, «эркинлик» тушунчасини теран англатиш мақсадида ана шу ибора қўлланилган. Шуларни кўзда тутган ҳолда матнни куйидагича талқин қилиш мумкин:

- (1) Товуқ йил учинчи ойининг иккинчи кунида мен
- (2) Кўни Қузоғир касалликка чалиниб, ўлиб-йитиб
- (3) қолмайин дея Шингуй тутунг бекка,
- (4) куёвим Лика билан кенгашиб-сўзлашиб,
- (5) Гангсида туғилган Бурхан Қули отли
- (6) ўғлонга (қулга), онамга-отамга савоби
- (7) тегсин деб, эрк ҳужжатини бердим.
- (8) Бугундан бошлаб Бурхан Қулининг (эрки ўзида),
- (9) юқори тоққа (борадими), қуйи қумга борадими,
- (10) ўз кўнглича йўл тутсин, савоб учун юраверсин.

Бошқа бир мисол. Қонунга кўра, ҳар қандай берим кафолатлануви, олинган нарса олувчининг ўзи ёки унинг яқинлари томонидан, албатта, қайтарилмоғи керак. Буни ихчам ҳам таъсирли қилиб ифодалаш учун

бадий ифодага мурожаат этилади. Бирор нарсани қарзга берув ҳужжатларида *berginčä yoq bar bolsar-men* деган стереотип, шу билан бирга, бадий бўлган жумлага кўзимиз тушади. Мазкур жумла «қарзни бергунча борман-йўқман, беролмасам (қарзни узолмасам)» деган маънони билдиради. Масалан, Берлин фондида сақланаётган Т.М.222 кўрсаткичли Булмиш отли кишининг солиқ тўлаш мақсадида Қара Ўғулдан қарзга олган қумуш танга учун берган тилхатида бу ҳолат шундай кафолатланган: *Asiği bilä köni berür-men. Berginčä yoq (ba)r bolsar-men kišim Tüzüg köni (b)ersün*. Маъноси: «(Қумушни) фойдаси билан тўлиқ қайтараман. Бергунча йўқ-бор бўлсам (борман-йўқман) хотиним Тузуг тўлиқ берсин» [3]. Бу ўринда беримчи беримни кишиси (хотини) Тузугни ўртага қўйиб кафолатламоқда.

Қул ёки жориянинг бирор нарса эвазига айирбошлангани тўғрисидаги васиқаларда қулнинг кейинги эгасига бериладиган эркинлик ҳам белгилаб қўйилган. Ҳужжатларда қулни ўзига олаётган киши «минг йил, туман кунга қадар унга эгалик қилсин» (*miñ yil, tümän künkä tegi egälik bolsun*) деб кўрсатилади. Бу жумладаги «минг йил, туман кун» ибораси «қул ўлгунча, умр бўйи» деган маънодадир. Дарвоқе, *miñ yil, tümän kün* ибораси тарихий-бадий асарларда «узоқ йиллар; кўп аср» маъносида тез-тез учраб туради.

Яна бир жиҳат, қулнинг кейинги эгаси ҳам олган қулини сотиб юбориши мумкин. Бу сингари ҳолатлар ҳам қулни сотиш ёки айирбошлаш ҳужжатида қайд этиб қўйилган. Унга эгалик қилувчи киши «истаса ўзи тутсин, истамаса бошқа бировга ўтказиб сотсин» (*taplasar özi tutsun, taplamasar adin kišikä ötkürü satsun*) дея таъкидланади битикларда.

Васиқаларда ўрни билан кўчма маъноли, экспрессив бўёқли сўзлар ҳам учраб туради. Берлин Фанлар академияси фондида Т.М.95 (U 5235) кўрсаткичи остида сақланаётган ҳужжатда [4] Қуғдамунни Тамуйга бўз керак бўлиб Алпиш исмли кишидан эллик тош бўз олгани ва унинг эвазига ўз қул-бачасини бергани тўғрисида сўз боради. «Алпишдан эллик тош бўзни қўлимга олиб, (эвазига) ўзимнинг Юнғчи отли ўн уч яшар қулимни Алпишга уни рози қилиб сотдим (алмашдим)» (*Alpištın elik taš böz eligtä alip, özümniñ Yunçı atliğ on üç yašar er ulanni Alpišqa tuğru tomlıtu satdım*), – дея таъкидланади. Матнда келган *tuğru tomlıtu satdım* «келишиб сотдим; унга маъқул келадиган қилиб сотдим; уни рози қилиб сотдим» маъноларидадир. Солиштиринг, Маҳмуд Кошғарий девонида: *tumlitti~tumlutti*: 1) (сувни) яхлатди, совутди; 2) (кўнглини) совутди, совуқ кўрсатди: *ol anin köñlin tumlutti* – «у унга ғазаб қилди; унинг кўнглини совутди, у уни хафа қилиб қўйди» [5]. Биз айтмоқчи бўлганимиз, ҳужжатда кечган *turğutumlu* бирикмасида ҳам кўчма маъно бор.

Шунингдек, ҳужжатларда синтактик параллелизмлар, аллитерация сингари бадиий воситаларга ҳам мурожаат этилади. Айрим жумлалар сажда тузилган.

Васиқаларда сўзловчи нутқининг берилиши ҳам ўзига хос. Матн битувчи, одатда, ерни ижарага ёки муайян нарсани қарзга бераётган кимса, шунингдек, давлат идорасининг ходими, бирор ўқимишли киши бўлади. Матн, асосан, қарз олувчи тилидан ўқувчига қарата сўзланади. Турган гапки, ҳужжат битишнинг жавобгарлиги бор. Бу жиҳат унинг хотимасида, албатта, қайд этилади: агар ерни ижарага ёки бирон нарсани қарзга бераётган кимса васиқани битган бўлса, охирида «мен битдим» ёки «менинг ўзим битдим» (*men özüm bitidim; meniň özüm bitidim*) деб ёзиб қўяди. Мабодо ҳужжат идора ходими ёки бошқа шахс тарафидан битилган бўлса, унда *Men, Misir, ayitip bitidim; Men, Torçî, aqa-inilärkä ayitip bitidim* сингари жумлалар билан яқунланади. Бу жумла «Мен, Мисир, (қарз олувчининг) айтиб турган сўзлари бўйича ёздим»; «Мен, Тўрчи, оға-иниларнинг [яъни қарз олаётганларнинг] айтган сўзлари бўйича ёздим» деган мазмунни англатади.

Одатда, тарихий-бадиий, диний-фалсафий асарлар, қиссаларда сўзловчи бирор кимсанинг айтганларини таъкидламоқчи бўлса, кўпинча кўчирма гап шаклида беради ва муаллиф гапи *tedi; tep tedi (dedu; deb aйтди)*, қахрамон хаёлидаги фикр эса *tep saqinti (deb ўйлади)*, кўчирма гап ўтинч мазмунида бўлса *tep ötündi (deb ўтунди)*, хонларнинг буйруғи бўлса *tep yarliqadi (дея ёрлиқ берди)* шаклларида яқунланади ва ҳ.к. Қизиғи шундаки, биз сўз юритаётган ҳужжатларда нутқининг берилиш усули бундан фарқли: матн қарз берувчи кимса тилидан битилаётганига қарамай, асосий қисмда қарз берувчининг қарз билан алоқадор муҳим сўзлари, таъкидлари унинг ўз тилидан берилади. Шу ўринда Берлин Фанлар академияси фондида Т.М.95 (U 5235) кўрсаткичи остида сақланётган васиқадан олинган мисолга эътибор қаратсак [6]:

- (1) Тоғуз йил, ikinti ay, üç yañıqā
- (2) meñä, Quğdamuni Tamuyqa yunlaq-
- (3) liğ böz kergäk bolup Alpiš-
- (4) tin elik taš böz eligtä
- (5) alıp, özümniñ Yunçî atliğ
- (6) on üç yaşar er ulanni
- (7) Alpišqa turğu-tomliitu satdim.
- (8) Eligtä alıp, bu bitigni
- (9) qilmiš kün üzä men Alpiš
- (10) tügäl sanap berdim, men Quğdamuni
- (11) yämä tügäl sanap aldım. Bir eksüg-

- (12) süz bu Yunçïqqa miñ yil, tümän
- (13) künkä tegi Alpiš egälik bolsun.
- (14) Taplasar özi tutsun, taplamasar
- (15) adin kişikä ötkürü satsun.

Мазмуни:

- (1) Тўнғиз йили, иккинчи ойнинг учинчи куни
- (2) менга, Қўғдамуни Тамуйга ишлатиш учун
- (3) бўз керак бўлиб Алпиш-
- (4) дан эллик тош бўзни қўлимга
- (5) олиб, (эвазига) ўзимнинг Юнгчи отли
- (6) ўн уч яшар қўлимни
- (7) Алпишга (уни) рози қилиб сотдим.
- (8) (Юнгчи отли қулни) ўз ихтиёримга олиб, бу хужжат
- (9) битилган кун мен, Алпиш
- (10) (бўзни) тугал санаб бердим, мен Қўғдамуни
- (11) ҳам (уни) тугал санаб олдим. Ҳеч бир қаршиликсиз,
- (12) бу Юнгчига минг йил, туман
- (13) кунга қадар Алпиш эгалик қилсин.
- (14) Истаса ўзи тутсин [яъни ишлатсин], истамаса
- (15) ўзга кишига ўтказиб сотсин.

Юқоридаги мисолда матн гарчанд бўзни қарзга олаётган Қўғдамуни тилидан сўзланаётганига қарамай, қарзга берувчининг сўзи унинг ўз тилидан (*Мен, Алпиш (бўзни) тугал санаб бердим*), қарз олаётган кишининг сўзи ҳам ўз тилидан (*мен Қўғдамуни ҳам (уни) тугал санаб олдим*) берилмоқда.

Васиқани тузишда гувоҳ сифатида қатнашганларнинг сўзлари ҳам уларнинг ўз тилидан берилади.

Хужжат сўнгида уни Шила исмли кимса битганлиги таъкидланган: *Men Šila Quqdamuniqqa inčkä aytip bitidim* (Мен Шила Қўғдамунидан аниқ сўраб [яъни унинг айтганлари бўйича] ёздим).

Эътибор қаратилса, юқоридаги матнда бир неча шахснинг (қарз олувчи, қарз берувчи, хат битувчи ва гувоҳларнинг) нутқи ўзаро уйғун. Хужжатларда юридик шахслар нутқининг бу шаклда берилиши бежиз эмас: улар ўзаро уйғунлашиб матн таъсирини оширади, хужжатларда сўз бораётган юридик шахслар нутқининг легитимлиги, ишончлилиги, хужжатнинг расмийлигини таъминлайди.

Кўхна хужжатларда расмий ва бадиий услубларнинг қоришиқ ҳолда учраши ёки юридик кимсалар нутқининг бу кўринишда уйғунлашуви туркий расмий услубнинг тўла шаклланиб улгурмаганидан эмас, аксинча, унинг ўта тараққий этгани, фикрни ифодалаш, хужжатнинг расмийлигини таъминлаш имкониятлари кенглигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

[1] Қадимки уйғур езиқидики васиқалар / Нашрга тайёрлағучилар Муҳамматраҳим Сайит, Исропил Юсуп. – Урумчи, 2000 (уйғур тилида). – Б.312 – 315,444; Ушбу матнларнинг фотонусхаси «Digitales Turfan-Archiv» номи билан интернет тармоғига жойлаштириб чиқилган www.Turfanforschung.com.

[2] Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С.120.

[3] Қадимки уйғур езиқидики васиқалар... – Б.52 – 253, 443.

[4] Қадимки уйғур езиқидики васиқалар... – Б.203 – 206.

[5] *Маҳмуд Кошғарий*. Девону луғотит турк. – Тошкент, 1961. Т.II. – Б.39.

[6] Қадимки уйғур езиқидики васиқалар... – Б.203 – 206.

Ш.Усмонова, ЎзМУ

ОҲАНГАРОННИНГ ҚАДИМИЙ НОМИ

Тошкент вилоятининг Оҳангарон тумани Ўзбекистоннинг энг қадимий обидаларга бой ҳудудларидан бири ҳисобланади. Қадимда мазкур туман Илак номи билан юритилган. Айрим тадқиқотчилар Оҳангарон туманини «конлар вилояти» деб аташган. Бироқ бу мутлақо нотўғри. «Беҳисоб хазиналар сақланадиган бу сандиқ» қадимда Буюк ипак йўлининг энг машхур ва муҳим марказларидан бири бўлган. Шубҳасиз, катта тоғ саноати билан шуғулланган Илакка шон-шухратни унинг битмас-туганмас конлари келтирган. Бироқ Илакда нафақат моҳир кончилар, балки Ўзбекистоннинг тарихида ўчмас из қолдирган турли кўчманчи қабилалар ҳам истиқомат қилган. Кўпинча мазкур кўчманчи қабилалар «саклар», «скиф-саклар», «савроматлар» ёки «сарматлар» тарзида номланган.

Илакда кўчманчилар билан деҳқонлар бир давлатнинг таркибига киришган бўлса-да, уларнинг муносабатлари, асосан, сиёсий доирада эди. Улар қўшничиликда, лекин алоҳида яшашган. Саклар нафақат сиёсий уюшма, балки бир жамоа сифатида ҳам бирлашган бўлишига қарамай, моҳиятан кўчманчи, чорвадор қабилагигича қолаверган.¹

¹ Крахмаль К.А., Буриева Х.А. Памятники древней истории Ангрена // Тошкент вилоят педагогика институти педагог-ходимларининг аънавий илмий-назарий ва амалий-услубий анжумани маърузалари. – Ангрена: ТВДПИ, 2007. – Б.14 – 15.

Юқорида қайд қилинганлар асосида Илак топонимининг даставвал этноним вазифасида қўлланганини тахмин қилиш мумкин. Шунингдек, чорвачилик хўжалиги билан шуғулланган Илак қабилаларининг тотемик тасаввури ва тушунчалари Илак сўзининг < *elik // ilik* «буғунинг бир тури», «ёввойи эчки», «тоғ кийиги»дан юзага келган деб изоҳлаш имконини беради. Тилда *i* товушининг *a* га ва *e* товушининг *i* га айланиши кенг тарқалган ҳодиса ҳисобланади. Мазкур фикрни яна Оҳангарон фаунасининг буғу, тоғ кийиги, ёввойи эчки турларига бойлиги билан ҳам мустаҳкамлаш мумкин.

Elik сўзи қадимги турк-уйғур ёдгорликларида ва эски ўзбек адабий тилида «урғочи буғу» маъносидан учрайди. Шунингдек, қатор туркий тилларда, хусусан, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, ўзбек, олтой, тува, телеут тилларида ва турк тилининг шеваларида *elik* «урғочи буғу», ёкут тилида *elik* «чипор буғу», бошқирд, олтой ҳамда хакас тилларида *elik // ilik* «ёввойи эчки» маъносидан сақланиб қолган.¹

Туркий тиллардаги *elik // ilik* сўзи бошқа олтой тилларида ҳам мавжуд. Масалан, мўғул тилида *elti* «буғу, лань», *ili* «ёш буғу»², тунгус-манжур тилларидан эвенк тилида *ili* «буғуни чақириш учун ишлатиладиган ундов», *ilik* «буғунинг мойка халтаси»³ маъноларини англатади.

Диққатни тортадиган яна бир муҳим жиҳат шуки, Ўрхун-Энасой битикларида «хукмдор», «хоқон», «қаҳрамон» маъноларида *elig*, *ilig*, *ilik*⁴ шакллари қайд қилинган. Хитой манбаларидан «Чоушу»да ёзиллишича, қадимги корейс тилида ҳам *eljuk* сўзи мавжуд бўлиб, у «киролича» унвонини ифодалаган.⁵

Тарихий манбалардан маълумки, қадимги олтой қабилаларининг номлари буғу, кийик, бўри ва ҳ.к. тотем ҳайвонлар отидан олинган. Кейинчалик бу анъана давлат номлари ва унвонларни ифодалашда давом эттирилган. Демак, юқорида зикр қилинган шакллар олтой даврларидан

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – С.265; Базарова Д.Х., Шарипова К.А. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. – Ташкент: Фан, 1990. – С.99.

² Lessing F.D. Mongolian-English Dictionary. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1960. – P.310, 407.

³ Горцевская В.А., Колесникова В.Д. и др. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков / Под ред. В.И.Цинциуса. – Л.: Наука, 1975. Т.1. – С.308.

⁴ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С.170. 270; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951. – С.364. 380; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – С.343.

⁵ Че Хан У. О значении титулов правителей в древнекорейском королевстве Пэкче // http://world.lib.ru/k/kim_o_i/pet3rtf.shtml 15.05.07.

қолган < *elik // ilik* «буғунинг бир тури», «ёввойи эчки», «тоғ кийиги»дан ривожланган.

Мухтасар қилиб айтганда, Оҳангароннинг қадимий Илак номи *elik // ilik* «буғунинг бир тури», «ёввойи эчки», «тоғ кийиги»дан келиб чиққан бўлиб, дастлаб этноним, кейинчалик топоним вазифасида қўлланила бошлаган.

З.Холманова, ЎЗМУ

«БОБУРНОМА»НИНГ ПСИХОЛИНГВИСТИК ҚИЙМАТИ

Ўзбек халқи тарихида, мумтоз адабиётида, шоҳ асарлар, дунё афкор оммасини ҳайратга солган осори атиқалар бир талай. Ана шундай ҳайрат уммонларидан бири «Бобурнома»дир. Бу каби шоҳ асарларни ўрганиш, мазмун-моҳиятини ёшларга англатиш, маънавий-маърифий аҳамиятга эга жиҳатларини бугунги кунга татбиқ этиш муҳим вазифалардан бири. «Бобурнома»нинг XV аср охири – XVI аср бошларидаги Ўрта Осиё, Афғонистон, Хуросон, Покистон, Ҳиндистон тарихи, маданияти, этнографияси, халқларнинг яшаш тарзи, тили, урф-одатлари, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ҳақида ишончли маълумотларга бой қомусий асар, дунё адабиётидаги мемуар жанрнинг тенгсиз намунаси эканлиги, тасвир кўламининг ғоят кенглиги, муаллиф идроки, тафаккур даражасининг беқиёслиги таъкидланган, воқеа-ҳодисалар ҳаққоний акс эттирилган асар сифатидаги эътирофлари кўп. Биз бу ўринда асарда ифодаланган инсон руҳияти масаласига тўхталмоқчимиз.

«Бобурнома» матнининг муваффақиятли ифодаси, дунё аҳлини ҳайратга солган ва ўзига тортган жиҳати ҳам бир қадар асардаги воқеаларнинг ҳасби ҳол тарзида, руҳият чизгиларининг таъсирчан, ҳаққоний акс эттирилгани билан белгиланади. Муаллиф асардаги реал тасвирларни шундай изоҳлайди: *Ложарам ота-огадин ҳар яхшилик ва ёмонлиғким шоеъ эди, таҳрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ҳунарким баёни воқеъ эди, таҳрир айладим* (БН, 264).

Бобурнинг дунёқараши, нарса-ҳодиса, умуман, воқеликка муносабати, бой тасавури, руҳий олами асарда ўз ифодасини топган. Асар Бобур тилидан бевосита баён этилгани боис, унда, аввало, муаллиф руҳияти акс этган. Шунинг баробарида Бобур асарда номлари қайд этилган шахсларнинг феъл-атвори, қизиқишлари, хислатлари ҳақида сўз юритаркан, уларнинг руҳиятига доир тасвирларни ҳам ифодалаган. Ўзининг руҳий тадрижи, ўзгаларнинг феъл-атвори, характер-хусусиятларини маҳорат билан тасвирлаган Бобурни Жаваҳарлаъл Неру

«дилбар шахс», бутун бир давр (Уйғониш даври)нинг «типик хукмдори», инглиз тарихчиси Лейн Пуул «нозик ва билимдон кузатувчи, одамларни синчиклаб ўрганадиган, улар ҳақида холис ва одил фикр юрита оладиган мутаассир қалб эгаси» деб таърифлаган. Эльфинстон «муаллифнинг ёрқин характери асарга энг кўп жозоба бағишлайди», Эдуард Холден эса «характери, феъли-саъжиясига кўра Цезардан устун. Унинг манглайига юксак фазилатли инсон деб битиб қўйилган» дея эътироф этади. Шу сабабки «Бобурнома» муаллиф руҳияти, тарихий шахслар сийрати лингвистик ифодаларда ҳаққоний ёритилган манба сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Маълумки, инсон аталмиш буюк мавжудот Аллоҳнинг юксак даражадаги «сунъи наққоши»дир. Нақшинлик, айниқса, унинг руҳиятида мужассам. Инсоннинг ички олами, тасаввур, идрок билан боғлиқ кечинмаларини таҳлил қилишга қаратилган психология фани ҳам руҳият уммонини тўлиқ таҳлил этиб беролганича йўқ. Инсон фаолияти билан унинг маънавий дунёси, руҳий олами бевосита алоқадор. Аммо руҳ дунёси инсон ақли, тафаккурдан ўзга олам тарзида намоён бўлади. «Ўзим билмай қолдим», «ўзимни ўзим тушунмаяпман» сингари эътирофлардаги иккинчи «ўзим» жисмга бўйсунмаган руҳ ва унинг тажассуми бўлган руҳиятдир.

Инсон руҳий ҳолатини акс эттириш мураккаб жараён. Инсон руҳиятида ҳали шаклланиб улгурмаган туғёнлар, исмсиз туйғулар, номсиз ҳиссиётлар яширин. Бобур ўз асарида ана шундай мураккабликдаги жараённи нутқда ифодалашга интилган.

Бобурнинг Ҳиндистонда ёзган шеърларини ўз ичига олган, Рампур шаҳридаги Ризо кутубхонасида сақланаётган, Ҳамид Сулаймон туфайли ватанимизга етиб келган қўлёзма нусхаси сўнгида Бобурнинг ўз қўли билан битилган шундай байти бор:

*Ҳар вақтки кўргайсен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб ёд қилгайсен ўзумни.*

«Бобурнома»да, аввало, жангу жадаллардан ҳориган, осойишталик билмаган, саргашталиқда умр кечирган оддий инсон руҳияти ўз аксини топган. Шу билан бирга, воқеликни теран ҳис қилгувчи, ҳиссиётларга бой, таъсирчан шоир ички кечинмалари, атрофини одамлар ўраб тургани ҳолда, ёлғизликда яшаган шахс, сиёсий бўҳронларда эврилган шоҳ руҳияти акс этган. Бобур бутун руҳиятини имкон қадар сўзга кўчирган. «Бобурнома»нинг ифода тили инсон тафаккури, руҳий олами хусусиятларини имкон қадар тўлиқ акс эттирган. Асарда муал-

лиф куч-қудрати ва ожизлиги, ғалаба ва мағлубиятлари, ижобий фази-пат ва нуқсонлари, қувонч-изтироблари, жўшқин ва тушқун кайфияти билан намоён бўлади.

«Бобурнома»даги шахс руҳияти мустаҳкам эътиқодга эга, ўз қарашларини ҳурмат қиладиган, қадр-қимматини биладиган шахс кечин-маларидир. Бобур ҳар бир ҳаракатини Аллоҳ иродасидан деб билади, ҳар бир муваффақиятини «тенгри таоло инояти»га боғлайди, барча воқеалар моҳиятида Аллоҳни кўради. Тангрининг ҳукмига, тақдирга ишонади: *Неким азалда тенгри тақдир қилибтур, андин ўзга бўлмас* (БН, 334). Ғалабасини, муваффақиятларини Тангрининг ҳукмидан деб билади: *Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки Тенгрининг маҳзи лутф ва шавкатидиндур ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки Тенгрининг айни карам ва иноятидидур* (БН, 340). Бутун ҳаракатларини Тангрининг инояти билан боғлайди: *Ҳеч нима тенгрининг хостидин ўзга бўлмас* (БН, 119).

Асарда муаллиф руҳияти даражама-даража ифодаланган. Шу жиҳатдан «Бобурнома»ни руҳият солномаси дейиш мумкин. Даставвал оламга меҳр-муҳаббат, ўзгача қизиқиш билан боққан ўспирин кейинги умри давомида аёвсиз жангу жадаллар, инсонлар ўртасидаги кўнгилни хира қилувчи муносабатлар, тож-тахт, давлат, мулк талашлари, саргардон кезиш оқибати ўлароқ жонга етади, жонидан тўяди: *Ахир мундоқ саргардонлиқтин ва бу навъ бехонумонлиқтин жонга еттим* (158). Бу ўринда саргардонлик ва бехонумонлик (дарбадарлик, сарсон-саргардонлик)дан чарчаш, умидсизликка тушиш натижасидаги руҳий ҳолат ифодаланган. Руҳий синиқишдан толиққан, қаллошлик (шуҳратсизлик, эътиборсизлик)дан озорланган ва хорлик тортган, саргардон кезишдан чарчаган Бобур бош олиб итмак (йўқолмоқ)ни истайди: *Дедим-ким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча бош олиб итсам яхши* (159). Муаллифнинг мазкур эътирофларида кин-адоватга тўла заминни тарк этиш, бу оламдан кетиш истаги, руҳий толиқиш, бевафолик ва хиёнатдан азобланиш, барча нохушликлардан кўз юмиш туйғулари акс этган. *Бош олиб итиш* (ўлиш) инсон хоҳишига кўра амалга ошмаслигини яхши анлаган қаҳрамон дунёнинг нариги бурчига, узоқроққа кетишни истайди: *Бу навъ хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча оёғим етганча кетсам яхши* (159). Хоҳишини амалга оширишга қарор қиладди: *Хитойга бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим* (159).

Юқоридаги иборалар муаллиф руҳиятини даражалаб кўрсатишга хизмат қилган: *бош олиб кет* («бирор юртга кетмоқ») / *оёғи етганча кет* «имкон қадар узоқроқ кетмоқ» / *бош олиб ит* «дунёдан кўз юммоқ»; «ўзга юртга (кетмоқ)».

Бир олма ниҳоли яхши хазон бўлиб эди (180) деб тасвирлайди муаллиф. Бу ўринда олма ниҳолининг яхши хазон бўлганини ифодалаш негизда Бобурнинг хазон (куз) фаслини ёқтириши ва кузатиши намоён бўлган. *Ишқ ва муҳаббат тугёнидин, шабоб ва жунун ғалаботидин бош яланг, оёқ яланг кўй ва кўчада ва боғ ва боғчада сайр қилур эдим (132)*. Жумлада сайр қилмоқ «телбаларча кезмоқ» маъносини ифодалаган. Шахснинг ишқ-муҳаббат кўйида телбаларча кўринишда (*бош яланг, оёқ яланг*) кўча-кўйда, боғ ва боғчада дарбадар кезиши сайр қил бирлигига юклатилган. *Гоҳи телбалардек ёлғуз пушта ва даштқа борур эдим. Не юрмоқта ихтиёрим бор эди, не ўлтурмоққа. не бормоқта қарорим бор эди, не турмоқта (132)* жумласидаги «юришда ихтиёрнинг, ўлтурмоқда ва турмоқда қарорнинг йўқлиги»ни ифодаловчи бирикмалар шахснинг руҳий безовталигини акс эттирган.

Бобур руҳий кечинмаларини, воқеликка муносабатини, ҳис-туйғуларини матн орқали маҳорат билан ифодалаган. Биргина жумлада ботиний мазмун, теран маъно бера олган. Жумладан, умрининг саргашталигини шундай тасвирлаган: *Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паё-пай бир ерда қилгон эмас эдим (400/232, 1)*. Бу жумлада Бобур умрининг моҳияти акс этган. Шоҳ ва шоир ҳаётининг саргашталигию бу саргардонликнинг қисмат эканлиги таъкидланган. Подшоҳлик азимати туфайли тез-тез макон алмашинуви «икки рамазон ийдини паё-пай бир ерда қилмаслик» бирикмаси орқали акс эттирилган.

Руҳиятни ифодалашда асар матнида келтирилган ички нутқлар алоҳида қийматга эга. Ички нутқда: а) шахс фаолиятдан норизолик акс этган: *Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурган улуг подшоҳ ғанимнинг устига юрмакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлиқ қолғай? (180)*; б) шахс фаолиятига эътироз билдирилган: *Дедимким, сен буларни ўзбак хон султонлариға қиёс қиламусен? (335)*; в) шахснинг тушкун руҳий ҳолати акс этган: *Яна не юз била Хўжандға борилғай. Хўжандқа бориб ҳам киши не қилғай?* Бобурнинг аксар ўринлардаги тушкун кайфияти унинг нозиктаъблиги билан ҳам боғлиқ. «Хумоюннома»да келтирилган парчада ҳам Бобурнинг тушкун кайфияти қуйидагича ифодаланган: *«Кўнғлум салтанат ва подшоҳликдан олинди; шу Зарафшон боғида бир бурчакда ўтирсам, менинг хизматим учун Тоҳир офтобачи ҳам етиб ортади»*.

«Бобурнома» сўнгида мусаввиди авроқ (китобни кўчирувчи номаълум котиб) томонидан Бобурнинг саккиз сифати келтирилган: *бириси буким, нажҳати баланд эрди; иккимчиси ҳиммати аржуманд эрди;*

җўмчиси вилоят олмағ; тўртумчиси вилоят сахламағ; бешумчиси маъмурлуғ, олтумчиси рафоҳият нияти тенгри таъола бандаларина; еттумчиси черикни кўнгли(ни) қўлға олмақ; секкизимчиси адолат қилмақ (460). Парчадан маълум бўладики, *ҳиммати аржуманд бирикмасида* ҳимматлилик, марҳаматлилик фазилатлари; *вилоят олмағ бирикмасида* жаҳонгирлик, моҳир саркардалик хусусиятлари акс этган. Мудоффа қобилияти *вилоят сахламағ бирикмасида*, ободончилик соҳасидаги фаолияти, бунёдкорлик ишлари *маъмурлуғ* сўзида ифодаланган. Ботиний фазилатли инсон, маҳоратли нотик, яқин суҳбатдошлиги *черик кўнглини қўлға олмоқ* иборасида акс этган. Шундай сифатлар соҳиби бўлган муаллифнинг бошқа шахслар феъл-атворини ёритишдаги тасвирлари аниқ, ишонарли, батафсиллиги билан аҳамиятлидир. Масалан, Бобур Алишер Навоийнинг ижодий маҳоратини, юксак инсоний фазилатларини, ахлоқий сифатларини, ижод аҳлига унингдек «мураббий ва муқаввий бўлмаган»ини меҳр билан тасвирлайди. Шунинг баробарида бир ўринда Алишер Навоийнинг нозик таъб, таъсирчан қалб соҳиби эканлигини шоирнинг руҳий ҳолатини акс эттириш асносида ёритади. Маълумки, Алишер Навоий Султон Ҳусайн мирзо билан Бадиуззамон мирзо ўртасидаги муносабатларни меъёрлаштириш, ота ва ўғил ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиш учун сидқидилдан бир неча бор ҳаракат қилади. Бадиуззамон мирзонинг олдига бориб, унга ўз фикрларини билдиради, панд-насихат қилади. Бадиуззамон мирзонинг акс таъсирини, рўйхуш бермаганини кўриб йиғлайди. Бобур бу ҳолатни шундай акс эттирган: Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд саъй қилдилар, Астрободни инисига бермакка рози бўлмади... Бир кун Алишербек билан мирзонинг орасида бир суҳбате ўттиким, мирзонинг тез фаҳмлигига ва Алишербекнинг риққати қалбига долдур. Алишербек сиррий сўзларни мирзога гўшаки ғалаба айтти. Дағи дедиким: «Бу сўзларни (гина-кудуратни – Х.З.) унутинг». Мирзо филҳол айттиким: «Қайси сўзларни?» Алишербек бисёр мутаассир бўлиб йиғлади (100).

Асардаги *мутаассир бўлмоқ* «таъсирланмоқ», «озор чекмоқ»; «ранжимоқ», «нафратланмоқ, «ҳурматламоқ, эътиборга олмоқ», *ранж* «азобланиш», «оғриқ»; «ғам-андуҳ» каби ифодалар шахс руҳиятини ифодалашда алоҳида ажралиб туради: *Бу навъ зулм ва фисқдин озурда ва ранжида бўлдилар (79).*

«Бобурнома»даги руҳият тасвири муносабат объектига кўра икки хил: 1. Воқеа-ҳодисага муносабат ифодаси: *Ул ўлганда мирзо бисёр таъзият тутқандур (83).* 2. Шахсларга муносабат ифодаси: *...қалин шафқат ва меҳрибонлиқлар кўрсатдилар (89); Ёмон хўйлуқ, кажхулқ хотун илоҳий оламда қолмағай (231).*

Асарда руҳий тасвирларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин: 1. Шахс ғам-алами, ҳасрати ифодаланган: *таъзият тутмоқ*. 2. Шахснинг ташқи таъсир асосидаги кечинмалари ифодаланган: *озурда бўлмоқ, ранжида бўлмоқ, мутаассир бўлмоқ, онт ичмоқ, аҳд қилмоқ*. 3. Шахснинг бошқаларга нисбатан руҳий муносабати ифодаланган: *мулозамаат қилмоқ, меҳрибонлиқлар кўрсатмоқ, риоят қилмоқ, афв қилмоқ, мутанаффир бўлмоқ*.

Бобур кўнглидаги режа, хаёлидаги ўйни (аҳамиятлисини, албатта) аниқ вақти, кунигача ёзган. Масалан, Хожа Аҳрорнинг «Волидийа»сини назм билан туркийга таржима қилиш фикри келган кун ҳақида шундай битади: «Сешанба кечаси, сафар ойининг йигирма еттисида ҳазрат Хожа Убайдуллонинг «Волидийа» рисоласини назм қилмоқ хотиримга кечти» (БН, 346). Асардаги асосий воқеликни шундай тасвирлайдики, худди уни кузатиш давомида ўша вақтнинг ўзидаёқ қаламга туширган дейсиз.

Бобур оддий нарсаларга ҳам эътибор қаратган. Бу бизни диққатлироқ бўлишга ундайди. *Биз дағи гуноҳларини афв қилдук* (99); *Султон Ҳусайн мирзо бориға эҳсон мақомида бўлуб, ёмонлиқларини юзларига келтурмай...* (213). *Бу жумлалардаги «эҳсон мақомида бўлиш» ибораси* кечиримли бўлиш, ёмонликка яхшилик билан, «жаҳолатга маърифат билан жавоб қайтариш», «афв қилиш» тушунчаларини акс эттирган.

«Бобурнома»даги руҳият, ҳолат тасвирлари тил ва тафаккур муносабатларини, психологик жараёнларни ёритишда аҳамиятлидир.

Бадий адабиётнинг қуроли – сўз. Биз буни кўп таъкидлаймиз. Аммо ёзувчи тафаккури, дунёқарши, фикри ёзма нутқда қай даражада ифода этилаётганига кўпда эътибор бермаймиз. Баъзи асарлар борки, уларда муҳим ижтимоий масала кўтарилган. Айтилмоқчи бўлган фикр катта муаммоларни қамраб олган. Аммо асарда ёзувчининг руҳий тасвирлари сезилмайди (шу кунга қадар яратилган ва ҳозирда яратилаётган руҳий талқинларга бой, ўқувчи онгига, шуурига жо бўлаётган сара асарлар бундан мустасно). Қаҳрамонлар руҳияти очиб берилмаган. Шу боис бундай асарлар китобхон онгига таъсир этса-да, аммо руҳиятига, унинг макон тутмиш ери бўлган қалб уммонига сингиб кетолмайди. Мумтоз адабиётимизнинг бир қатор намуналари, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Ясавий, Алишер Навоий асарларида шахс руҳияти чизилари, психологик тасвирлар етакчилик қилади. Алишер Навоий яратган Мажнун образи том маънодаги ишқ, руҳиятга жо бўлган муҳаббат тимсолига айланди. Дунё адабиётининг энг сара асарлари руҳият тасвирининг юқори даражадалиги билан ажралиб туради. Ҳозир яратилаётган асарларнинг руҳиятни акс эттириш даражаси унинг бадийяти, жамиятга таъсири, инсон маънавий оламини бойитишдаги ўрнини кўрсатади.

Рухият тасвири, шахс сийратини тасвирлашда, нутқ имкониятлари орқали акс эттиришда ҳам мумтоз ижодкорларимиз, ҳазрат Навоий ва Ёлбор маҳоратини сабоқ тутиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. – Тошкент: Фан, 1959. – Б.24. ..
2. Бобурнома / Нашрга тайёрловчилар П.Шамсиев, С.Мирзаев. В. Зоҳидов сўз боши ва таҳрири билан. – Тошкент, 1960. – 512 б.
3. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. Масъул муҳаррир И.Раҳмонов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 336 б.

Б.Абдушукуров, ЎЗМУ

«ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ»ДА МАЪНО КЕНГАЙИШИГА УЧРАГАН АЙРИМ СЎЗЛАР ТЎҒРИСИДА

Маълумки, ҳар қандай сўз дастлаб юзага келган пайтда моносемантик бўлади. Бироқ сўз маъносининг доимий тараққиёти натижасида унинг семантик структураси ўзгариб, полисемантик лексемага айланиши мумкин. Демак, даставвал тор доирадаги воқеликни англатган лексеманинг кейинчалик кенг миқёсдаги воқеликни билдириши маъно кенгайиши ҳодисаси ҳисобланади.¹ Мазкур жараён «Қисаси Рабғузий» обидаси лексикасида бир маъноли сўзнинг полисемантикликка қараб силжиши, унинг ранг-баранг янги маънолар билан бойиши, кўп маъноли сўзлар семантик тузилишининг кенгайиши ҳисобига содир бўлган. Албатта, бу, ўз навбатида, муаллифнинг сўзларни ўз ўрнида ишлатиш, уларга қўшимча маъно юклаш, жозибадорлик бахш этиш маҳоратининг юқорилигидан далолатдир. Энди мисоллар таҳлилига киришамиз.

Tutuğ лексемаси эски туркий тилнинг илк манбаларида «гаров, тўлов» маъносини ифодалаган: *Er tutuğ yuldi* – эр киши гаров пули эвазига қайтариб олди (ДТС, 592). Сўз «Тафсир»да ўзининг асл маъносини англатишда давом этган: *Tāgmā bir nafs anī kim qadğandī tutuğ bolur tamūğda* (118. 6). «Наҳжул фародис»да «гаров, тўлов», «Хусрав ва Ширин»да «ўтовнинг бир қисми» маъноси кузатилади: *Öz cādirini tutuğ qoyur taqī bir darwišnī ağırlamağay erdi* (НФ, 82610); *Kirip özi tutuğ ičrā oturdī* (ХШ, 103610). Ўрганилаётган манбада лексеманинг «гаров,

¹Турсунов У.Т., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.86.

тўлов», «асир, тутқун» маънолари кўзга ташланади: *Abdurahmān aydī: men ne sendin tutuğ qolarmen, seni öldürsälär tewākim berür? tedi* (230v19); *Ular Ka'bnij tutuğlari arasinda oltunur erdilär* (227r21). Таҳлил қилинаётган сўз «тутмоқ, ушламоқ» маъносини англатган **tut-** (ДТС, 591) феъли билан от ясовчи **-(u)ğ** аффиксидан ҳосил бўлган.

Xatun сўзи ёдномада «хотин», «аёл киши» маъносини ифодалаган¹: *...İkkinçi xatā Sulaymān xatunī butğa tapunsa kāfira bolğay erdi* (145r14); *Şām vilāyatında bir fāl ačğuçi xatun bar erdi* (50r12). Ушбу термин биринчи марта Кул тегин ёдгорлигида **qatun** фонетик шаклида зикр этилган бўлиб, «хоним, зодагон аёл» маъносини билдирган: *Umayteg ögim qatun qutiğa inim Kültegin er at built – Xatun-онам бахтига укам Кул тегин Умай сингари қахрамон номини олди* (ДТС, 436). Айни пайтда, қадимги туркий тилда унинг *iši* синоними ҳам истеъмолда бўлган: *Begkâ işikâ inanğil* (ДТС, 214). Лексемани Маҳмуд Кошғарий «Афрасиёб қизларидан бўлганларнинг номи» дея изоҳлайди: *Xan işi bolsa, qatun işi qalur – хоқоннинг иши бўлса, хотин иши қолдирилар* (I, 388). «Тафсир»да бу сўз «хотин» маъносини англатган: *Fir'avn xatunī Aysa* (29, 33). Лексема XIV аср Хоразм манбаларида «хоним», «аёл киши» маъноларида қўлланилган: *Qamuğ xatunlarni xatun temâ zinhâr* (XIII, 108621); *Bir xatun arja aytti* (Г,79a4). Туркшунослиқда **qatun** II *xatun* сўзи «қат, қават, қатлам» маъносидаги **qat** лексемаси билан **-(u)nl-(i)n** аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган деган фикр мавжуд.² **Qatun** сўзини «қат, қават, қатлам» маъносидаги **qat** ўзагидан ясалган деб бўлмайти. Мабодо шундай фараз қилингудек бўлса, унга қўшимча сингармонизм қонунига мувофиқ, **-un** эмас, **-in** шаклида қўшилмоғи лозим эди. Шуни назарда тутганда, *qatun* бир морфемадир. Уни *qat-un* шаклида маъноли қисмларга ажратиш мақсадга мувофиқ эмас. Қадимги *qatun* кейичалик *xatun*, ҳозирги ўзбек тилида маъно ва фонетик жиҳатдан ўзгариб *хотинга* айланган.³ Л.Будагов *qatun* шаклини қирғизча, туркча, *xatun* шаклини татарча, қозоқча деб белгилаб, олтой тилида *qattin* шаклида ишлатилишини, кўплиқда *qadittar* шаклини олишини таъкидлайди (ЎТЭЛ, I, 402).

Ўрганилаётган лексема «Қадимги туркий луғат» (ДТС, 36), «Ўзбек тилининг этимологик луғати» (ЎТЭЛ, I, 402) ҳамда «Ўзбек тилининг изоҳ-

¹ Қаранг: Дадабоев Ҳ. «Қисаси Рабғузий»даги аёл семали лексемалар хусусида // Филология фани: янги аср муаммолари. – Тошкент, 2003. – Б.125 – 128.

² Покровская Л. Термины родства // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Наука, 1961. – С.59; Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари (ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман тиллари материаллари асосида). – Тошкент: Фан, 1966. – Б.107 – 108.

³ Содиқов Қ. Ўзбек тилидаги акраблик отлари ҳақида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент: Университет, 2002. – Б.69.

ли луғати» (ЎТИЛ, IV, 415)да туркий сўз сифатида берилган бўлса-да, В.Бартольд унинг суғдча истилоҳлардан бири эканлигини қайд этади.¹ Профессор Ҳ.Дадабоев мазкур мулоҳазага қўшилган ҳолда Ж.Клосоннинг куйидаги фикрини келтириб ўтади: қатун // хатун «бека, хоним» термини суғд тилидаги **xwat'un** «хукмдор, зодагон завжаси» лексемасининг туркча ва арабча фонетик шакллари ҳисобланади.² Ўзбекистон миллий энциклопедиясида куйидаги фикрларни ўқиймиз: «ХОТУН, қатун – хоқон хотини ва хукмдор аёлга нисбатан қўлланилган туркий унвон. Дастлаб хунлар даврида (милоддан авалги 3 – милодий 3-асрлар) қайд этилган. Турк хоқонлиги даврида (6 – 8-асрлар) хоқондан кейин 2-даражада турувчи унвон. «Хотун»лар тўра асосида хоқон билан биргалиқда ҳокимиятни бошқаришган. Тарихда туркий хукмдорларнинг бир неча хотини бўлганлиги, фақат улардан бири – «бош Хотун» бўлганлиги маълум. Хоқон вафот этганда, ўрнини эгаллайдиган ўғли кичик ёшда бўлса, «Хотун» унинг номидан ҳокимиятни бошқарган.

Ҳарбий сафар чоғида ҳам Хотунлар хукмдорлар ёнидан жой олганлар, шунингдек, хукмдор саройда бўлмаган пайтда, саройни бошқариб, элчилик ҳайъатларини қабул қилганлар.

VII – VIII асрларга тааллуқли суғдий ёзувли қадимги туркий тангалар орасида қўшалоқ тасвири; ўнг томонида хукмдор ва малика тасвирланган, орқа томонида эса **MR'Y** (хукмдор) ва а. **'twnh** (хатун) унвони зарб қилинган тангалар учрайди. Ушбу тангалар, асосан, мамлакатимиз ҳудудидан топилган бўлиб, Суғд ёки Бухорода хукмронлик қилган туркий сулолага мансуб ҳисобланади.³

Маълум бўладики, мазкур сўз дастлаб туркий тилларда «унвон», кейинчалик «аёл киши» маъноларида қўлланилган. Шунингдек, асарда истилоҳнинг туркийча **tiši, urağut, ewlük**, арабча *avrat* синонимлари ҳам келтирилган: *Bir tiši imām Muhammad bin Hasan Šaybāniyğa āšiq boldi* (82v6); *Ya'ni ariğsizliq körgän urağut oğli...* (121v15); *Ul Aziz aydi: meniñ ewlūgimğā kimy yawuzliq sandi va kim ilik sundi?* (83v11); *Avrat aydi: erim ewdā yoq* (143v3).

Аџ- феъли қадимги туркий тил ёдномалари ҳамда XI аср манбаларида «очмоқ», «тарқатмоқ», «бўшатмоқ, ечмоқ», «йўл очмоқ», «босмоқ, эгалламоқ», «ҳал этмоқ», «сув сепмоқ», «ишонмоқ» (ДТС, 3) семаларида ишлатилган. «Тафсир»да лексеманинг «очмоқ»: *Alī qabuğ ađi*

¹ Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. Т.5. – М., 1968. – С.43.

² Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.33.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2005. 9-жилд. – Б.638.

(27, 16); «босмоқ, эгалламоқ»: *Qayda šaharlār bar ārsā ačdī* (50, 5) маъноларига дуч келамиз. Ушбу сўз қисса луғат таркибида қуйидагича маъно касб этган:

1) «йўлни тўсиб турган нарсани бир томонга суриб, кўтариб қўйиб кириш ёки чиқишга имкон туғдирмоқ»: *Urağut ešik ačti ikāgū kirdilār* (134r15);

2) «оғзини беркитиб турган тиқин, қопқоқни суғуриб олмоқ»: *Aydi bir uluğ čanaq kōrdüm tola suw aғzi örtüglüg anī aldīm aғzin ačtim* (217v13);

3) «ўраб, қоплаб турган нарсадан халос бўлмоқ»: *Hadiča aydi: andin bildimkim keldi tegāniğdā bašimni ačdim ketti tediñ, bildimkim farišna turur* (194r2);

4) «кўтармоқ ёки олиб ташламоқ»: *Yeti yer hijābin ačdi Mavlāimiz anja* (37v13);

5) «тўсиқни олиб ташламоқ, юриш учун имкон бермоқ»: *Yignā yūrtükinchā yeldin Ādiylarğa yol ačip* (29r9);

6) «ёзмоқ, ёймоқ, кермоқ»: *Ul qağazni ačip kōrsālār bu kalima bitiglig bolğay* (53r15);

7) «фош қилмоқ»: *Ma'lum boldikim kimniñ aybin ačsa ul yana ul aybğa mubtalā bolur ermiš* (26r16);

8) «рўзани очмоқ»: *Kündüz roza tuttılar aғiz ačğu vaqt bolsa, jadiy atliğ kōk ot keltürdilār, aғiz ačtilār* (170r17);

9) «киши билишга қизиққан номаълум воқеа, ҳодисаларни гўё олдиндан айтиб беришга уринмоқ, фол очмоқ»: *Muni yaxšimu qıldim, yawuzmu qıldim bilāyin tep, Mushab aldi fāl ačti* (248v14);

10) «тузалмоқ, ўзига келмоқ, касалдан кўзини очмоқ»: *Üč künden son terisi küčlāndi, kōzin ačti* (165r5);

11) турғун бирикма таркибида келиб «бир лаҳзада, бир зумда» маъносини англатади: *Mikāil qanatī birlā kōz yumup ačğunča on yığaçliq yergā eltib qođdi* (61r7);

12) «ошқор қилмоқ»: *Mavlā ta'alā ilm-u hikmat birlā yalawačliq gamuğin Sulaymānğa ača berdi* (138r19).

Турфон матнлари, «Олтун ёруғ» ёдгорлиги ва XI аср обидаларида *čal-* феълнинг «урмоқ», «ташламоқ» (кўчма маънода) маънолари акс этганлигини «Қадимги туркий луғат»дан билиб олиш мумкин (ДТС, 137). Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достонида сўзнинг «ташламоқ» (95a18), «муסיқа асбобида куй ижро этмоқ» (101a21) маънолари қайд этилган. Текширилаётган қиссада мазкур феълнинг: 1) «урмоқ»: *Bičaqni tašğa čaldī yığlayu aғāz qildi* (51r8); 2) «ташламоқ»: *Tāñri farmāni birlā Qābilniñ ađaqin tutup yeti yolī mašriqdin maғribğa tegi öwürdi yergā čaldī* (17v16); 3) «йиқитмоқ»: *Qačan atalarī kōzindin ayrıldilar ersā Yusufni yergā čaldilar* (69v6); 4) «муסיқа асбобида куй ижро этмоқ»: *Abujahl aydi: qopuñ Badr*

qibuđiđa barīp zuvni alaliñ, xamr ičaliñ, nay čalaliñ... (221r15); 5) «йўлдан урмоқ»: *Rasul aydi: telbā ermāsman, div pari ēalmadi, māl qađđusi yoq* (203a10) маънолари мавжуд. Кези келганда таъкидлаш жоизки, лексема дастлабки учта маъноси орқали **ur-**, **tašla-**, **yīq-** феъллари билан синонимик қаторни юзага келтирган: *Yusuf aydi: bizniñ törämizdā ođriniñ ilin kesmāk, bergā urmaq, māl almaq turur* (97r19); *Jabrāil tepdi ersā qira suwğa tegi indi taš tašladi* (61r16); *Ođlanğa aydi: men siđirči men siđir minip kelürdā siđir meni yiqip qačti* (128v7).

Yartmaq истилоҳи «Олтин ёруқ» ва уйғур ёзувидаги будда ёдгорликларида «танга (мис ёки кумуш танга)» маъносида қўлланган: *Bir karsapan altun miñ altı yüz yartmaq bolur* – бир карсапан олтин бир минг олти юз танга бўлур (ДТС, 243). Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонида бу лексик бирлик *yarmaq* шаклида «пул» маъносини англаган: *Kiši barča yarmaq qulī boldılar* – барча инсонлар пулнинг қулига айланди (ДТС, 242). Маҳмуд Кошғарий «Девони»да *yarmaq* «танга»: *Men añar yarmaq ötünč berdim* – мен унга танга қарз бердим (III, 450); «пул»: *Ol meniñ birlä yarmaq utušdi* – у мен билан пул ютишди (ўйинда) (I, 190) маъноларида, унинг уйғурча *yarımaq* (III, 438) шакли эса «танга» семазида келган. Айни пайтда, мазкур луғатда текширилаётган сўз **tergüci** лексемаси билан биргаликда «танга-пул тўпловчи» маъносида ишлатилган: *yarmaq tergüci* (II, 56). Нумератив XII – XIV уйғур ҳуқуқий ҳужжатларида юнонча «оғирлик ва пул бирлиги» ўзлашмаси билан бирикиб, жуфт сўз ҳолида «кумуш танга» маъносини билдирган: *Beš (otuz) satir yarmaq kümüş sanap altım* – йигирма беш кумуш танга санаб олдим (ДТС, 491). *Yarmaq* «Тафсир»да «танга» (9619), «пул» (965), Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асарида «танга» маъноларида учрайди: *Bukün mauxānada yarmaq sačaliñ* (Мн, 303630). «Қисаси Рабғузий» асарида сўзнинг қуйидаги маънолари кўзга ташланади: 1) «танга»: *Bāzārğa kirdi etmākčiga bir yarmaq berdi* (178v19); 2) «пул»: *Aydi: mendä yarmaq yoq, yilqi qara bar tawar beräyin* (73r11); 3) «пул бирлиги»: *Kan'an yarmaqiniñ toquziña Yusufni satdilar* (73r15). Шунингдек, *yarmaq* қиссада форс-тожикча **muzd** «иш ҳақи» лексемаси билан биргаликда жуфт сўз ҳолида «йўл кира, хизмат ҳақи» маъносида ҳам ишлатилган: *Yana aydi: maña rahm qilip mindürgil muzd yarmaq beräyin* (128v10). Алишер Навоий асарларида «танга», «пул», «ақча», «майда ақча» (НАЛ, 211)ни билдирган.

Хуллас, асарда маъно кенгайиши ҳодисаси моносемантик ҳамда полисемантик сўзлар маъно структурасининг кенгайиши, турли янги маъноларнинг шаклланиши, кўчма маъноларнинг ривожланиши оқибатида юзага келган.

Шартли қисқартмалар:

Г – Сайфи Сарайи. Гулистан бит-турки // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. – Ташкент: Фан, 1966 – 1971. Т.I – II.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.

МК – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1960 – 1963. Т.I – III.

Мн – Хоразми. Мухаббат-наме // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. – Ташкент: Фан, 1966 – 1971. Т.I – II.

НАЛ – Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972.

НФ – Наҳдж ул-фарадис // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. – Ташкент: Фан, 1966 – 1971. Т.I – II.

Тафсир – Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII – XIII. вв. – М.: Восточная лит-ра, 1963.

ХШ – Кутб. Хосрав и Ширин // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. – Ташкент: Фан, 1966 – 1971. Т.I – II.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.I – II. – М.: Русский язык, 1981; Т.I – V. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006 – 2008.

ЎТЭЛ – 1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000.

2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2001.

3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III (форсча-тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2009.

Ж.Худойбердиев, ЎЗМУ

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» АСАРИДА ИЗОҲЛАНГАН СЎЗЛАР СТАТИСТИКАСИ ҲАҚИДА

Туркий халқларнинг энг қадимий ёдгорликлардан бири – Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари ўз даврининг том маънодаги қомуси ҳисобланади. Унда Марказий Осиёдаги турли қabila, халқларнинг тили ва тарихи, ижтимоий ва иқтисодий аҳволи, географияси ва астрономияси, тиббиёти ва биологияси, адабиёти ва фольклори, этнографияси ва мифологияси, маданияти ва бошқа қатор масалалар

рига оид ишончли маълумотлар берилган. Улар бугунги кунда ҳам ўз қийматини йўқотмаган.

Шу боис ҳозиргача «Девон»ни ўрганиш бўйича кўплаб ишлар амалга оширилди: асар ўзбек тилига таржима қилиниб чоп эттирилди; турли соҳага оид мақолалар, тақиқотлар яратилди; диссертациялар ҳимоя қилинди; қатор анжуманлар ўтказилди. Амалга оширилган кенг қўламдаги ишлар «Девон»нинг тўла-тўқис ўрганиб бўлинганини билдирмайди, албатта. Асарнинг ҳали ўрганилмаган, тадқиқ этилмаган жиҳатлари жуда кўп, айрим мунозарали, баҳсли қарашларни аниқлаштиришга ҳам эҳтиёж бор. Ушбу мақолада асарда изоҳланган сўзлар сони ҳақида ҳозиргача билдирилган фикрлар таҳлил қилинади.

Тилимиз тарихи тадқиқотчиларидан Ф.Абдуллаев «Девон»да қарийб тўққиз мингта¹, С.Иброҳимов, М.Асомуддиновалар 7243 та бош сўзлар (омонимлар билан бирга)², У.Турсунов, Б.Ўринбоев, А.Алиевлар олти мингдан зиёдроқ³, И.Қўчқортоев 7500 та⁴ сўз изоҳланган деган маълумотни берганлар. Олий таълим муассасалари талабалари учун мўлжалланган «Манбашунослик» дарслигида эса «Девон»да «6727 та луғат мақоласида туркий уруғ, қабилаларнинг тили, адабиёти, тарихи, урф-одатлари бўйича маълумотлар жамланган»и ҳақида қайд учрайди.⁵

Хорижда эълон қилинган ишларда ҳам шунга ўхшаш ҳар хил маълумотларга дуч келиш мумкин. Х.Махмутов луғатда «кўп сонли туркий қабилалар тилида қўлланган тахминан 9 мингта сўз маънолари изоҳланган»⁶ деб ҳисобласа, А.Н.Кононов «Девон» туркийлар (қорахоний ва хоқоний туркийлар), туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмо ва қирғизлар лексикасини акс эттирувчи 7500 га яқин сўзни ўз ичига олади деб ёзган. «Девон»даги сўзлар сони ҳақида билдирилган турли қарашларни

¹ Абдуллаев Ф. «Девону луғотит турк» асарида ўғуз компонентининг ўрни масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. – №5. – Б.54.

² Иброҳимов С., Асомуддинова М. XI асрдаги туркий тилларда касб-хунар атамалари ва уларнинг «Девону луғотит турк»да акс этиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. – №5. – Б.56.

³ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи: Дорилфунунлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари талабалари учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.175.

⁴ Қўчқортоев И, Исабеков Б. Туркий филологияга кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б.8.

⁵ Madrahimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik: Bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik. – Toshkent, 2008. – B.54.

⁶ Махмутов Х. Мангулик ёдгор. – Казан, 2002. – Б.2.

кейинги тадқиқотларда ҳам учратиш мумкин.¹ Афғонистонлик олим Муҳаммад Ҳалим Ёркин «Девон»нинг форс тилидаги таржимаси сўзбошисида К.Брокелманнда 7993 та, Бесим Аталайда 7881 та, Солиҳ Муталлибовда 9222 та сўз изоҳлангани ҳақида маълумот берилганини келтирган.²

Мақолаларда, тадқиқотларда билдирилган бундай фикрлардан ташқари «Девон»даги сўзлар сонини таҳлил этишга бағишланган алоҳида ишлар ҳам мавжудлигини таъкидлаш жоиз. Масалан, Эргаш Фозилов 1972 йилги бир мақоласида «Девон»нинг немис тилидаги Карл Брокелманн, турк тилидаги Бесим Аталай, ўзбек тилидаги Солиҳ Муталлибов ва «Қадимги туркий тил луғати» нашрларида ишлатилган сўз ва сўз бирикмалари сонини ҳисоблаб чиққан ҳамда шу тўртта нашрдаги маълумотларни қиёслаб қуйидаги жадвални келтирган.

№	Алифбо	К.Брокелманн	Б. Аталай	С.Муталлибов	«Қадимги туркий тил луғати»
1	a	595	619	647	540
2	ä	338	416	418	383
3	b	697	753	806	708
4	z	5	7	2	9
5	ç	436	456	537	434
6	d	17	24	23	20
7	đ	–	–	1	1
8	f	2	4	5	2
9	g	4	13	9	1
10	h	6	4	3	6
11	h	–	–	4	1
12	x	16	21	26	22
13	y	74	94	74	50
14	i	239	209	208	167
15	j	1004	1106	1216	929

¹ Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. Халқаро конференция материаллари. 2002 йил 25 – 26 ноябрь – Самарқанд, 2002; «Mahmyt Kaşgarly türkologiya ylmyny esaslandyrycydyr» atli Halkara ilmi maslahati. – Aşqabat, 2008; Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu. – Ankara, 2008.

² «Девону луғат ут-турк»нинг Табриз нашри // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2007 йил 21 сентябрь.

16	k	612	675	688	610
17	l	12	12	11	10
18	m	109	134	130	130
19	n	19	26	24	17
20	o	205	209	207	192
21	ö	231	246	237	170
22	p	18	42	22	12
23	q	994	1036	1120	1002
24	r	2	4	4	3
25	s	758	853	856	774
26	ş	29	40	36	40
27	t	1171	1317	1439	1080
28	u	260	290	293	245
29	ü	130	162	164	143
30	v	1	2	4	2
31	z	7	10	8	10

Э.Фозилов ушбу жадвалдан кейин К.Брокелманнда 7993 та, Бесим Аталайда 8783 та, Солиҳ Муталлибовда 9222 та, «Қадимги туркий тил луғати»да 7729 та сўз мавжуд деган маълумотни келтириб, Маҳмуд Кошғарий «Девон»идаги сўзлар сонини ҳисоблаган К.Брокелманн ва Ниҳад Сами Бинарли маълумотлари тўғри эмас деган фикрни билдирган.¹ Олим кейинги тадқиқотларида ҳам шу маълумотларни келтириб, З.М.Авезованинг луғат русча таржимасида 6727 та, асарнинг инглизча индексида 8000 дан ортиқ сўз берилганини қайд этади ва «бизнингча ҳам «Девон»да 8500 дан ортиқ сўз» бор дейди.²

Бироқ Э.Фозилов жадвалидаги рақамлар умумлаштириб чиқилса, олим томонидан ҳисобланган рақамлар йиғиндиси бир-бирига мос келмаслиги аён бўлади. Жадвалдаги рақамлар бир-бирига қўшиб чиқилганда К.Брокелманнда 7991 та, Бесим Аталайда 8784 та, Солиҳ Муталлибовда 9222 та, «Қадимги туркий тил луғати»да 7713 та сўз борлиги маълум бўлади.

«Девон»ни озарбайжон тилига ўгириб, бир қанча тадқиқот ишларини олиб борган Рамиз Аскар ҳам асардаги сўзлар сонини ҳисоблаб

¹ Фазылов Э.И. Об изданиях и издателях «Дивана» Махмуда Кашгарии // СТ. – Баку, 1972. – №1. – С.143.

² Фазылов Э.И. Mahmud Kaşğariy «Divanü Lügat-it-Türk eserinin Almanca, Türkçe, Özbekçe, Uygurca, İngilizce, Farsça, Kazakça, Çince, Azarice ve Rusça Tercümelelerinin karşılaştırması üzerinde // Turcologica. III. – Ташкент: Vektor-press, 2010. – P.421.

чиққан. У «Қадимги туркий тил луғати»нинг иккинчи жилди, С.Эрди ва С.Т.Юртсеварлар томонидан турк тилига қилинган таржимадаги ҳамда озарбайжон тилида чоп этилган нашрдаги сўзлар сонини таҳлил этган ва Э.Фозилов маълумотлари билан қиёслаб қуйидаги жадвални тузган.¹

Харфлар	К.Брокелманн	Б.Аталай	С.Муталлибов	«Қадимги туркий тил луғати» I	«Қадимги туркий тил луғати» II	С.Эрди ва С.Т.Юртсевар	Р.Аскар
A	595	619	647	540	646	478	530
Ä	338	416	418	383	431	351	348
B	697	753	806	708	837	635	678
C	5	7	2	9	6	6	6
Ç	436	456	537	434	487	377	458
D	17	24	23	20	16	15	18
Dh			1	1			1
F	2	4	5	2	1	1	3
G	4	13	9	1	1	2	6
H	6	4	3	6	5	4	6
H noktali			4	1	1		
X	16	21	26	22	23	19	27
I	74	94	74	50	57	56	76
I	239	209	208	167	167	155	200
J					1		1
Y	1004	1106	1216	929	1086	856	972
K	612	675	688	610	682	540	1464
L	12	12	11	10	11	11	13
M	109	134	130	130	133	100	120
N	19	26	24	17	25	19	20
O	205	209	207	192	224	195	184

¹ Asker Ramız. Divanü Lügat-it-Türk İstatistikleri // 2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri. Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi. 28 – 30 Mayıs 2008. – Ankara. 2009. – S.33 – 44.

Ö	231	246	237	170	206	187	224
P	18	42	22	12	11		40
Q	994	1036	1120	1002	1113	886	
R	2	4	4	3	3	2	4
S	758	853	856	774	898	691	750
Ş	29	40	36	40	40	30	36
T	1171	1317	1439	1080	1186	1035	1208
U	260	290	293	245	273	212	245
Ü	130	162	164	143	163	151	148
V	1	2	4	2	2	2	2
Z	7	10	8	10	8	7	8
Жами	7993	8784	9222	7713	8768	7023	7796

Рамиз Аскар ўз жадвалида Э.Фозилов ҳисобидаги хатоликларнинг асосий қисмини тузатиб, фақат К.Брокелманндаги сўзлар сонини тўғри-лашни унутади ва унда 7993 та сўз борлигини қайд этади.

Демак, Э.Фозилов ва Р.Аскарларнинг ҳисоби бўйича «Девон»даги сўзлар сони қуйидагича бўлади.

T/p	Таржималар	Сўзлар сони
1	К.Брокелманн таржимасида	7993
2	Б.Аталай таржимасида	8784
3	С.Муталлибов таржимасида	9222
4	«Қадимги туркий тил луғати»нинг биринчи жилдида	7713
5	«Қадимги туркий тил луғати»нинг иккинчи жилдида	8768
6	Сечкин Эрди ва Серап Тугба Юртсевар таржимасида	7023
7	Рамиз Аскар таржимасида	7796

Албатта, шуни унутмаслик керакки, «Девон» қўлёзмаси 1913 йили Истанбулда Али Амирий томонидан топилганидан кейин, Килисли Рифат асарни нашрга тайёрлаб, уни 1915 – 1917 йилларда уч жилд ҳолида чоп эттирган. «Девон»нинг ушбу нусхаси кўпчилик таржималар учун асос қилиб олинган. Унда қатор камчиликларга йўл қўйилганлигини, хусусан, айрим сўзлар тушириб қолдирилганини ҳам мутахассислар

аниқлашган. Бундан ташқари, «Девон»нинг турли тиллардаги нашрларида изоҳланган сўзлар сони бир хил эмас, таржимонлар изоҳланган сўзларни бош мақолача сифатида беришда ўзига хос йўл тутишган. Қолаверса, «Девон»даги сўзлар қандай мақсадда ҳисоблаб чиқилишига ҳам боғлиқ. Масалан, «Девон»га кирган барча сўзлар сонини ёки бош мақола сифатида изоҳланган сўзлар сонини ҳисоблаб чиқиш мумкин.

Биз «Девон»нинг ўзбекча, туркча, уйғурча, хитойча ва русча таржималаридаги бош мақолаларнинг сонини ҳисоблаб чиқдик.

т/р	таржималар	1-жилд	2-жилд	3-жилд	жами
1	С.Муталлибов таржимасида	3293	1497	2427	7217
2	Б.Аталай таржимасида	3295	1348	2249	6892
3	Уйғурча таржимада	3274	1380	2207	6861
4	Хитойча таржимада	3271	1378	2207	6856
5	А.М.Авезова таржимасида	6727			6727

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бош мақолаларда изоҳлаш учун келтирилган сўзларнинг айримлари такрор учрайди, изоҳланган қўшимчалар ҳам мавжуд. Улар кейинги мақолада таҳлил қилинади.

Д.Абдувалиева, ЖДПИ

«ТАРИХИ МУЛУКИ АЖАМ»ДА ҚўЛЛАНГАН ПАРЕМИОЛОГИК БИРЛИКЛАР ВА УЛАРНИНГ УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Нутқнинг таъсирчанлигини оширувчи омиллардан бири тилда мавжуд паремиологик бирлик (фразеологизм, мақол, матал, ҳикматли сўз) лардан ўз ўрнида ва унумли фойдаланишдир. Нутққа тайёр ҳолда олиб кирилувчи паремиологик бирликларни тўплаш жуда қадимий тарихга эга. Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ туркий халқларнинг ҳикматли ибораларидан 400 га яқинини «Девон»га киритиб, уларнинг қандай ҳолатда, қайси мазмунда қўлланишини араб тилида изоҳлаган. Шулардан 250

дан ортиқроғи мазмун жиҳатидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам ҳозирги ўзбек тилида бугунгидек янграб турибди.¹

Алишер Навоий ўзининг «Тарихи мулуки ажам»² асарида ҳам туркий тилда мавжуд паремиологик бирликлардан унумли фойдаланган.

Муаллиф воқеликни ифодалаш, инсон руҳияти, феъл-атворини ёритиш жараёнида тил имкониятларидан ўринли ва моҳирона фойдаланган. Образлилик яратишга хизмат қилувчи ана шундай тил имкониятларидан бири иборалардир.

Ибораларнинг шаклланиш динамикаси халқ тарихи, маданияти, дунёқараши билан узвий боғлиқ. Ибора фразеологизм, фразеологик бирлик, фразема терминлари билан ифодаланиб келмоқда.³ Ҳозирда ибора термини кенг қўлланилмоқда. Ибора сўз бирикмаси, гапга тенг, семантик жиҳатдан бир бутун, умумлашган маъно англатадиган, нутққа тайёр ҳолда киритиладиган луғавий бирликдир.⁴ Иборанинг кўчма маънога асосланиши, образлилиги унинг тасвир имкониятларини кенгайтиради. Шу жиҳатдан бадиий асар тилида ибора (бадиий) тасвир воситаси сифатида хизмат қилади.

«Тарихи мулуки ажам» (ТМА) тилида қўлланган ибораларни мавзу-моҳияти жиҳатидан куйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. *Рухий ҳолатни ифодаловчи фраземалар.* Асар матнида кўнгул лексемаси бир қанча сўзлар билан алоқага киришиб руҳий ҳолатнинг гурли кўринишларини ифодаловчи ибораларни ҳосил қилган: кўнгул боғла – «кўнгул кўймоқ, бирор ишга жажд билан киришмоқ»: Орияти давлатқа кўнгул боғламай, эл била баски яхшилик қилди, анга Некукор лақаб кўйдилар (216). Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўнгул боғла – «севги ҳиссига эрк бермоқ»ни⁵ ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. «Севмоқ, ошиқ бўлмоқ» семемасини ифодалаш учун асар матнида *кўнгул олдур* ибораси қўлланган: Ардувоннинг ҳарамидин неча канизак ўтуб борадур эрдилар. Бири Ардашерни кўруб кўнгул олдур, алқисса, аларнинг орасида мулоқот... воқеъ бўлди (208). «*Рухий кечинмалар таъсирида қайғуга чўлмоқ, қаттиқ ҳаяжонланмоқ*» семемаси *кўнгулга изтироб*

¹ Бердиев Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б.13.

² Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам // Асарлар. Ўн беш томлик. – Тошкент, 1967. Т.14.

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент, 1965; Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1978; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1992. – Б.55 – 107.

⁴ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002. – Б.124.

⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б.153.

туш ибораси ёрдамида англашилган: Кўзи анга тушгач, кўнглига изтироб тушуб эмчакига сут келди (199). «*Кайфияти бузилмоқ; қаттиқ хафа бўлмоқ, қайғуга чўймоқ; дили ғаш тортмоқ*» (ЎТИЛ, II, 458)¹ семемаси *кўнгли бузил* фразеологизмида ўз аксини топган: Шопур анинг бегуноҳлигин билиб... кўнгли анинг учун бузулуб... (221). «Буткул унутиб юбормоқ; ўйламай, эсламай қўймоқ» (ЎТИЛ, II, 459), «умидини узмоқ» семемаси *кўнглидин чиқар* иборасида намоён бўлган: Доро даги кўнглидин бу таъмани чиқарсун (200). «*Безовталиги, хавотирлиги кетиб, кўнгли таскин топмоқ*» (ЎТИЛ, IV, 104) маъноси *кўнгли тин* фраземасида кўринади: Чун кўнгли бу жонубдин тинди, айш ва нашотқа майл қилди (219). Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу ибора ифодалаган маъно кўнгли жойига тушди² фраземаси ёрдамида англашилади. Асарда *бўюнёрлиғ бермаслик* фраземаси «бўйсунмаслик, итоат қилмаслик» маъносидан ишлатилган: *Аммо анга баъзи қилсалар эрди, баъзиға бўюнёрлиғ бермас эрдиким, сажда қилғайлар* (232). Ҳозирги ўзбек адабий тилида *бўйни ёр бермаслик* фраземаси «бўйсунмаслик, ўзига эп кўрмаслик, ис-тамаслик» маъносидан ишлатилади (ЎТИЛ, I, 403).

2. *Муайян ҳаракат, жараён билан боғлиқ иборалар*: иликка кюр (225) – «*кўлга киритмоқ, эгалламоқ*»; қонин тила (194) – «*ўлимни эвазини, хунини сўрамоқ*», иликка туш (195) – «*кўлга тушмоқ*», асир қил (196) – «*асир олмақ, банди қилмоқ*». *Навоий асарларида* асир қил иборасига синоним сифатида асир ол ҳам фаол қўлланган, аммо ТМА матнида кузатилмайди.

3. *Сифатлаш характеридаги иборалар*. «*Кўл тегса ботадиган, осон эзиладиган, мулойим, майин*» бирламчи маъносини ифодаловчи ўз қатламга тегишли юмшоқ полисемантик лексемаси (ЎТИЛ, V, 85) қуйидаги ибораларнинг таркибий қисми бўлиб келган: юмшоғ сўз (221) – «ширинсўз, мулойим»; хуйи юмшоғ (221) – «мулойим табиатли, раҳмдил».

«*Имконияти кам, чекланган, қурби етмайдиган*» маъноси асар матнида кўли қисқа (221) ва илики қисқа (211) фраземаларида намоён бўлган.

Асар матнида, шунингдек, «*четроқда турмоқ. ўзини узоқроқда ушлатмоқ*» семемасидаги қироқ тут (198); «*махрум қилмоқ, бебахра, бенасий қилмоқ, четда қолдирмоқ*» маъносидаги (ЎТИЛ, V, 386) қуруқ қўй

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. 1-жилд – Б.680; 2007. 2-жилд – Б.683; 2007. 3-жилд – Б.688; 2008. 4-жилд – Б.606; 2008. 5-жилд – Б.592 (кейинги фойдаланилган ўринлар саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б.162.

(189); «кўрмоқ, кўруб қолмоқ» (ЎТИЛ, II, 445), «ногоҳ назари тушмоқ» маъносидаги *кўзи туш* (199) иборалари ҳам воқеланган.

Асар матнида муаллиф турли мақол ва маталлардан ҳам фойдаланади. Сосонийлар табақасига мансуб шоҳ Нўширавон ҳақида сўзларкан, Навоий унинг султонлар учун ёзган «васиятномасидан икки-уч қалима ихтисор қилади». Ушбу васиятномада адолат тўғрисида қуйидаги паремиялар келтирилади: *...адл бир қўрғондурким, сув солиб йиқилмас ва ўт била куймас, манжаниқ била бузулмас* (226); *Ва адл ганжедурким, кўпрак олған сайин, кўпрак бўлур ва озроқ харж қилсанг, озроқ бўлур* (226). Ҳозирги ўзбек адабий тилида «Адоват эмас, адолат енгади», «Адолат қиличи кескир бўлур»¹ каби мақоллар юқоридаги паремиологик бирликлар англатган маънони ифодалайди. Султонларга қарата ўз васиятида яна қуйидаги мақолни келтиради: *Урушта душман оз деб гофил бўлмамоқ керакким, кўп ўтунни оз ўт куйдурур* (226). Паремиологик луғатда² келтирилишича, ушбу мақол ифодалаган маънода ҳозирда халқ тилида қуйидаги мақол ва маталлар кенг қўлланади: «Душманинг битта бўлса ҳам, эҳтиёт бўл», «Душманинг сичқонча бўлса ҳам, бепарво бўлма», «Душманинг сичқонча бўлса ҳам, кучинг арслонча бўлсин», «Душманнинг катта-кичиги бўлмас». Нўширавон тахтининг тўрт поясида қуйидаги тўрт матал битилгани айтиб ўтилади: «...ҳар кимда подшоҳлиқ йўқ – комкорлиқ йўқ. Ҳар кимда хотун йўқ – ғамгусорлиқ йўқ, ҳар кимда фарзанд йўқ – дўстдорлиқ йўқ, ҳар кимда булар ҳеч қойси йўқ – беморлиқ йўқ» (226).

Муаллиф воқеликни ифодалаш, инсон руҳияти, феъл-атворини ёритиш жараёнида перемалардан ўринли ва моҳирона фойдаланади, уларни усталик билан қўллайди. Бундай моҳирлик тасвир объектининг таъсир даражасини оширишда аҳамлиятлидир.

¹ Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б.24 – 25.

² Кўрсатилган асар. – Б.82.

ТИЛ НАЗАРИЯСИ

А.Нурмонов, АДУ

АЙЮБ ҒУЛОМНИНГ МОРФЕМИК ҚАРАШЛАРИ

Ўзбек тилшунослигида морфема назариясининг шаклланиши ва ривожланишида А.Ғуломнинг хизматлари беқиёсдир.

Тилшунослик тарихида морфоцентрик назариядан олдин вербоцентрик назария ҳукмронлик қилгани илмий жамоатчиликка маълум. Вербоцентрик назариянинг ўзига хос хусусияти шундаки, у тил системасининг марказий бирлиги сифатида сўзни эътироф этади ва қолган барча бирликлар сўз асосида изоҳланади. Хусусан, товуш сўз ифодаловчи томонининг бошқа майда бўлакка бўлинмайдиган энг кичик қисми, бўғин сўзнинг бир ҳаво зарби билан талаффуз қилинувчи қисми, сўз бирикмаси тобе сўзнинг ҳоким сўзга синтактик-грамматик боғланишидан ҳосил бўлган бутунлик, гап предикатив муносабатни ифодаловчи сўз ёки сўзлар бирикуви сифатида эътироф этилади. Морфемага ҳам ана шу тамойил асосида сўзнинг энг кичик маъноли қисми сифатида қаралади. А.Ғуломов ҳам морфемага вербоцентрик концепция асосида ёндашди. Шунинг учун у морфема моҳиятини қуйидагича изоҳлайди: «Морфема – сўзларнинг маъноли қисмлари бўлиб, у, ўз навбатида, яна маъноли қисмларга бўлинмайди». Ёки: «Сўз составида ажратиладиган қисмлар, асосан, морфема ҳисобланади, чунки улар маълум маъно англатишга хизмат қилади».¹

Кўринадики, морфема тил системасида алоҳида тил бирлиги эмас, балки сўзнинг қисми, сўздан парчаланувчи қисм сифатида қаралади. Айни пайтда, сўз биргина морфемадан ҳам иборат бўлиши (масалан, кўз, калла, сигир ва бошқа) мумкинлиги, бир морфемали сўзлар фақат ўзақдангина иборат бўлиб, одатда, туб сўз ҳисобланиши таъкидланади.²

Морфема термини дастлаб сўзнинг маъноли қисмларини ифодалаш учун И.А.Бодуэн де Куртенэ томонидан илмий истеъмолга киритилган-

¹ Ғуломов А. ва бошқ. Ўзбек тили морфем луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – Б.3; 8.

² Кўрсатилган асар. – Б.3 – 64.

ди. А.Фуломовнинг морфема ҳақидаги қарашлари И.А.Бодуэн де Куртенэнинг вербоцентриқ ғоялари асосида шаклланди. Унинг морфемага берган таърифида ҳам И.А.Бодуэн де Куртенэ таъсири яққол сезилади. Жаҳон тилшунослигида кейинчалик морфемага ёндашув бирмунча ўзгарди. У тил системасининг марказий бирлиги даражасига кўтарилди. Морфема мундарижасига бундай ўзгаришнинг киритилишида Л.Блумфилд бош ролни ўйнади. Олимнинг фикрича, морфема – бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган минимал шакл. Морфемани бундай тушунишда у бутунни ҳам (ўт, ўс, ўн, беш сингари туб мустақил сўзларни ва бироқ, лекин каби ёрдамчи сўзларни), бутуннинг қисмини ҳам (далалар-ни каби ўзак ва аффиксларни) ўз ичига олади.¹

А.Мартине морфема терминининг мундарижасини янада торайтирди. У энг кичик маъноли бирлик учун монема терминини қўллаган ҳолда етакчи монема учун лексема, кўмакчи монема учун морфема терминини қўллашни тавсия этади.²

А.Фуломов кўз, калла сингари туб сўзларни ҳам, аффиксларни ҳам морфемалар қаторига киритиш орқали Бодуэннинг морфемик концепцияси билан Блумфилд концепциясини бирлаштиради.

«Морфемик лугат» охирида келтирилган иловада А.Фуломов морфемага соф морфоцентриқ нуқтаи назардан ёндашади. Маъно англатадиган минимал – энг қисқа, энг кичик – бўлинмас элемент морфема деб қаралади (Б.365).

А.Фуломов ҳам морфемаларни етакчи (ўзак) морфемалар ва кўмакчи морфемаларга бўлади. Кўмакчи морфемалар сифатида аффикс морфемаларни эътироф этади. Кўмакчи морфемаларни, ўз навбатида, маъно ва вазифасига кўра уч гуруҳга: сўз ясовчи морфемалар (аффикслар), шакл (форма) ясовчи морфемалар (аффикслар) ва сўз ўзгартирувчи морфемалар (аффикслар)га бўлади.

Унинг фикрича, ўзак (негиз)ка қўшилиб, унинг маъносига тубдан ўзгариш киритиб янги сўз ҳосил қиладиган аффикслар ясовчи, янги сўз ҳосил қилмайдиган, синтактик вазифа – сўзларни бир-бирига боғлаш вазифасини ҳам бажармайдиган аффикслар шакл (форма) ясовчи, сўзнинг лексик маъносини ўзгартирмай, уларни бир-бирига боғлаш учун (синтактик вазифа) хизмат қиладиган аффикслар сўз ўзгартувчи морфемалар ҳисобланади.³

¹ Блумфилд Л. Язык. – М., 1964. – С.109.

² Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. – М., 1969. Т.III. – С.379.

³ Фуломов А. ва бошқ. Ўзбек тили морфем лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – Б.378 – 379.

Шунингдек, шакл (форма) ясовчи аффикс термини кенг маънода ҳам қўлланиши, бунда у сўз ўзгартирувчи аффиксларни ҳам ўз ичига олиб, сўз ясовчи морфемаларга зид қўйилиши мумкинлиги таъкидланади.¹

Кўринадики, муаллиф кўмакчи морфемаларни бинар тамойил асосида ҳам (сўз ясовчилар – шакл (форма) ясовчилар); шакл ясовчиларни яна иккига: синтактик вазифа бажармайдиганлар (сўз шаклини ясовчилар) ва синтактик вазифа бажарадиганлар (сўз ўзгартирувчилар); тренар тамойил асосида ҳам (сўз ясовчилар – шакл (форма) ясовчилар ва сўз ўзгартувчилар) таснифлаш мумкинлигини баён қилади.

Шуни таъкидлаш керакки, А.Фуломов сўзнинг морфемик тузилиши ҳақида фикр юритаркан, унга тарихий нуқтаи назардан ёндашади. Даврлар ўтиши билан айрим морфемалар фаоллигини йўқотиши, «ўлик» морфемага айланиб қолиши мумкинлиги ўзбек тили фактлари асосида далиллаб берилади. Бунинг учун олим ўзбек тили морфемаларини фаол, нофаол ва қолдиқ («ўлик») турларга бўлади ҳамда қолдиқ морфемаларнинг нофаоллик натижаси сифатида майдонга келишини таъкидлайди. Масалан, чўқмор, дўнгса сўзларидаги -мор, -са морфемалари бугунги кунда маъносини йўқотгани, ўша сўзлар таркибида қотиб қолгани, шунинг учун бундай морфемалар «қолдиқ ёки қолгинди қисм» ҳисобланиши айтилади.²

Шунингдек, А.Фуломов И.А.Богородицкий томонидан баён қилинган сўз морфемик таркибининг соддалашиши ва қайта бўлиниши ҳақидаги ғояни ўзбек тили материаллари асосида ривожлантиради. Бу тушунчаларни ва уни ифодаловчи терминларни ўзбек тилшунослигига илк бор олиб киради.

Олим қисмларга ажратиладиган сўзларнинг даврлар ўтиши билан қисмларга ажратилмайдиган сўзларга айланиши ҳодисасини соддалашиши деб номлайди.³ Масалан, бўйин (буй, қад, қомат; -ин кичрайтириш қўшимчаси; одам бўйни, шиша бўйни); ичак (ич- ички орган; ак- кичрайтириш қўшимчаси); *яшил* (ёш- ёшлик); қизил (қизи- қизмоқ); бирга (бир-ик + а → бирига → бирга) қайта (қайта + а); қишлоқ (қиш + лоқ).

А.Фулом соддалашиш ҳодисасига сабаб сифатида қуйидаги омилларни кўрсатади: 1) ясама сўзнинг ясашга асос қисми ёки ясовчи қисмининг даврлар ўтиши билан истеъмолдан чиқиши (масалан, юмша, тарихан юм + ша морфемаларидан ташкил топса ҳам, юм қисмининг истеъмолдан чиқиши уларнинг бир ўзак бўлиб қолишига сабаб бўлган); 2) ясама асос қисм билан ясалма ўртасида мазмуний мотивациянинг

¹ Кўрсатилган асар. – Б.379.

² Кўрсатилган асар. – Б.8.

³ Кўрсатилган асар. – Б.9.

иўқолиши (масалан, шол + ча → шолча даврлар ўтиши билан асос ва масалма ўртасида узоқлашиш ва охир-оқибат тамоман узилиш содир бўлган. Бугунги кунда улар бошқа-бошқа сўзлар саналади).

Сўз морфемик тузилишидаги яна бир ўзгариш сифатида қайта бўлиниш ҳодисаси эътироф этилади. Унинг моҳияти шундаки, маълум бир сўз илгари бир хил қисмларга бўлинган эса, ҳозир ундан фарқли равишда қисмларга бошқача бўлинади. Масалан, масъулият, зиддинг сўzlари, аслида, уч морфемадан: масъул + ий + ат, зид + ий + ат морфемаларидан ташкил топган масъулият, зиддият ясалмаларидан худди инсоният сўзида сақлангани каби инсон → инсоний → инсоният ясалиш занжири йўқолган. Икки ясовчи (-ий ва -ат) бирлашиб -ият морфемаси вужудга келган. Бунга масъул, зид асосларидан ҳосил бўлган масъулий, зиддий ясалмаларининг ҳозирги ўзбек тили учун хос эмаслиги сабаб бўлган. Худди шундай ҳодиса деҳқончилик, пишиқчилик сўзларига ҳам ҳосир. Темирчилик сўзи уч қисмдан: темир-чи-лик морфемаларидан ташкил топган ва темирчи сўзи темир асосидан, темирчилик сўзи эса темирчи асосидан ясалган бўлса, деҳқончилик, пишиқчилик сўзларидаги -чилик қисми бўлинмас ҳолга келган. Чунки -лик қисми қўшилаётган деҳқончи, пишиқчи сўзлари ҳозирги ўзбек тили учун хос эмас.

Шундай қилиб, ўзбек тилшунослигига «морфологик қайта бўлиниш ҳодисаси» тушунчасининг киритилиши сўзларнинг морфемик ва ясаиш тузилишининг тўғри белгиланишида катта аҳамиятга эга бўлди.

А.Ғуломов морфема ва унинг вариантлари тушунчаларини бир-биридан фарқлади. У энг кичик маъноли бирикларнинг нутқ оқидамида ёндош тозушлар таъсирига берилиши ва бошқа сабабларга кўра турлича вариантлар орқали воқеланишини баён қилади. Олимнинг фикрича, сўзнинг ёки морфеманинг товуш томонидан бир неча шаклда учраши турли-туман кўринишларга эга: сўз (ёки морфема) диалектларга кўра, тил тарихининг даврларига ва бошқа сабабларга кўра ҳар хил фонетик тусга эга бўлади. Масалан, тозуш – довуш, тола – дала, пичан – бичан, пичмоқ – бичмоқ, этак – этаги, ўйин – ўйна, ёғмир – ёмғир (ёғ ва ём) ва ҳ.к.¹

Морфемаларнинг юқоридаги каби товуш вариантлари алломорфлар ҳисобланади.² Шундай қилиб, ўзбек тилшунослигига илк бор алломорф тушунчаси олиб кирилади ва у морфемадан фарқланади. Олимнинг фикрича, алломорфлардаги ўзгаришларнинг ҳам фонетикага, ҳам морфологияга дахли бор. Шунинг учун ҳозирги тилшунослик фанида бун-

¹ Кўрсатилган асар. – Б.366.

² Кўрсатилган асар. – Б.377.

дай ҳодисаларни морфонология (фономорфология) ўрганаётганлигини баён қилиб, ўзбек тили морфонологиясига ҳам йўл очади.¹

Б.Менглиев, ЎЗМУ

ЎЗБЕК ТИЛИНИ СУБСТАНЦИАЛ-ПРАГМАТИК ТАДҚИҚ ҚИЛИШ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ҳар бир давр ижтимоий талаблардан келиб чиққан ҳолда фанларнинг тараққиёт тенденцияларини белгилайди ва зарур методологик асосларини таъминлайди. Тил ҳодисаларига системавий ёндашув йўналиши ва унинг методологик асослари ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин.

Ўзбек субстанциал тилшунослиги олдида лисоний системаларни ташкил этувчи системавий муносабатларни очиш ва шу асосда лисоний бирлик табиатини тушунтириш вазифаси турарди. Бу эса махсус абстракт билиш методологияси – диалектик мантиқ, тадқиқ тамойиллари асосида амалга оширилди. Лисоний бирликлар табиати, уларни бирлаштирувчи системавий муносабатлар – лисоний зиддиятлар атрофлича тадқиқ қилинди. Бунда кўпроқ диалектиканинг нисбатли категориялари билан бирга инкорни инкор, қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунларига таяниш устуворлик қилди. Мазкур қонунлар кўпроқ ижтимоий ҳаётда ҳукмрон бўлган антагонизм, синфийлик тамойилларига мувофиқ эди. Қонунларнинг учинчиси – миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни эса ўзида борлиқ ҳодисаларидаги зиддиятларни эмас, балки кутбий «муроса»ни акс эттирганлиги учун муросасизликка асосланган ижтимоий ҳаётда ўз методологик мақомидан ҳар доим «махрум» бўлиб келди.

Бугунги кунда ўзбек тилшунослигида лисоний зиддиятларни тадқиқ қилишдан, қарама-қарши кутбларни зид қўйишдан кўра уларни боғловчи, зиддиятлар сўнувчи нуқталарга эътибор қаратиш устуворлашди. Бу ижтимоий ҳаётда диалектик миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонунига методологик асос сифатида таяниш зарурати кучайганлиги билан белгиланади. Масалан, мамлакатимизда ижтимоий қатламлар орасида ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка эришиш, янги иқтисодий муносабатларга босқичма-босқич ўтиш миллий истиқлол мафкура-сининг асосий тамойилларидан биридир. Шунингдек, нутқий системани

¹Кўрсатилган асар. – Б.378.

очиқ ва ўзини ўзи ташкил этувчи тизим сифатида ўрганишда синергетик методология устуворлик қилади.

1. Бугунги кунда очиқ системаларни тадқиқ этишда диалектик методологияга синергетик ёндашув фалсафий методологияси ҳамкорлик қилмоқда. Лисоннинг воқеланиши сифатидаги нутқ ўзида тартиб ва хаосни акс эттиради. Аввало, нутқ фикр маҳсулидир. Тафаккур қабул қилинган ташқи ахборотни қайта ишлаш, нутқ учун фикр тайёрлаш вазифасини бажаради. Бу жараён мақсадли ёки мақсадсиз кечиши мумкин. Бирор мўлжал асосидаги фикр мақсадли ва шунчаки хаёл кўринишидаги тафаккур мақсадсиз фаолият ҳисобланади. Уларнинг мулоқот жараёнидаги кўриниши бўлган нутқ ҳам шундай кўринишларга эга. Фикрлаш жараёни камдан-кам ҳолларда чизиқли бўлади, кўп ҳолларда ночизиқли тус олади. Ниҳояси маълум бўлган фикрлаш жараёни чизиқли ва натижаси номаълум фикрлаш жараёни эса ночизиқли жараён ҳисобланади. Ўй-фикрни ташкил этувчи тушунчаларнинг олдиндан мавжудлиги, уларнинг имконий боғланишларга эгалиги, бири иккинчисини тақозо этиши маълум бир қонуниятлар асосида кечиши фикрнинг чизиқлилиқ хусусиятига эгалигини кўрсатади. Фикр маҳсули сифатидаги нутқда ҳам худди шу ҳолат ўз аксини топади.

Нутқнинг ташкил этувчиларидан саналмиш лисоний бирликлар (фонема, лексема, морфема, қолип) қонуниятлари асосида намоён бўлиши тартибнинг яққол ифодасидир. Семантик мос бўлмаган лексема ва морфемаларнинг бирика олмаслиги, қолипга ҳар қандай бирлиكنинг туша билмаслиги лисоний қонуниятлар асосида тартибнинг намоён бўлишидир. Аммо нутқ ҳар доим ҳам ана шу тартибнинг рўёби эмас, албатта. Лексемаларнинг кўчма маъноларда қўлланиши, окказионал маъно ва вазифаларнинг муқаррарлиги, синтактик қолипларнинг инверсиялашуви асосида «бузилиш» жараёнларини бошидан кечириши, нутқ вазияти ва шароити таъсирида ифода жараёнининг кутилмаган тус олиши кабилар хаоснинг юз беришига мисолдир.

Ҳар қандай хусусийлиكنинг вазият ва шароит билан мослашуви учун ўз умумийлигидан маълум даражада узилиши, бошқа хусусийликлар билан «мураса қилиши» натижасида ўзи билан умумийлиги орасида муайян тўсиқ вужудга келгандек тасаввур пайдо бўлиши табиий. Бу гўёки тартиб (умумийлик)нинг инқирози, унинг ўрнини хаоснинг эгаллаши сифатида баҳоланиши мумкин. Бироқ ҳар қандай жонли системанинг ташқи муҳит ҳамда «системадошлари» билан муносабати шундай кутилмаган оқибатларга олиб келиши табиий. Мазкур ҳолат барча фанларнинг тадқиқ манбаларини реал воқеланишда кузатиш жараёнида кўзга ташланмоқда. Бу эса тадқиқ манбаидаги ана шундай тартиб ва

«тартибсизлик» муносабатини ўрганадиган синергетик методологияга таяниш лозимлигини зарур қилиб қўймоқда.

2. Нутқ – очик ва ўзини ташкил этувчи жараён. Системаларнинг фандаги тадқиқи систем ёндашув, системанинг турли махсус назариялари, систем таҳлил усуллари асосида амалга оширилади. Қандай бўлишидан қатъи назар, умумий (мавҳум) система онг билан алоқадорлиги, маълум даражада «онг маҳсули» эканлиги билан характерланади. Бу борлиқда умумий нарса ёки ҳодиса йўқлиги, борлиқ ҳодисалари ҳар доим ҳам яққалик ва қайтарилмаслик, такрорланмаслик белгисига эгаллиги билан ҳам изоҳланади. Шунга қарамай, умумий ва хусусий система мавжудлиги эътироф этилиб, бири инсон омили билан боғлиқ равишда, иккинчиси ундан ташқарида яшаши эътирозга сабаб бўлмайди. Умумий система – инсоний когниция маҳсули, у тафаккур бағрида вужудга келади, тараққий этади.

Системавий ёндашув ижтимоий-гуманитар фанларда, хусусан, тилшуносликда асосий диққатини абстракт система – умумий тизимларнинг мавжудлик ва яшаш қонуниятларини тадқиқ қилишга қаратиб келди. Аммо умумий ва хусусий системанинг дихотомик муносабати, ўзаро зиддийлик алоқаси каби масалалар назардан четда қолди. Масалан, тилшуносликда тилнинг жонли воқеланиши бўлган нутқни система сифатида олиш, унинг системавий табиати, система сифатида яшаш қонуниятларини очиш урф бўлган эмас. Ҳолбуки, лисоний система, унинг унсурлари нутқий жараёнда ўзининг системавий «моҳияти»ни бир дам бўлса-да йўқотади. Ҳар қандай нутқий ҳосила муваққат ва очик системадир, унинг ташкил этувчилари бўлган лисоний ва нолисоний унсурлар ўзининг идеал системаларидан узилади – жонли системани ташкил қилади.

Бошқа динамик системалар каби нутқий системалар ҳам очик бўлиб, улар ўз таркибий унсурларининг турли табиатли (гетероген)лиги билан характерланади. Очик системалар ривожланувчи ва ўзини ўзи ташкил этувчи тизимлар бўлганлиги туфайли, уларни илмий тадқиқ қилишда «очик системалар назарияси» умумфан характеридаги методологик асос вазифасини ўтайди.

3. Зид кутбларни бирлаштирувчи нуқталарга эътибор қаратиш эҳтиёжи ўзбек субстанциал тилшунослигини янги сифат босқичига кўтарди. Натижада миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонунига таянувчи лингвистик характердаги градуонимик методология шакллана бошлади. Бу муаммо бўйича ўзбек тилшунослигида бир қатор докторлик ва номзодлик диссертациялари химоя қилинди.

Лисоний бирликлар орасидаги узлуксизлик муносабати ижтимоий ҳаётдаги ривожланишнинг босқичма-босқичли кўринишига мос кела-

ди. Зеро, янги сифат ўзгаришларига босқичма-босқич ўтиш, жамият ҳаётидаги изчил ислоҳотларни шу асосга қуриш давлат ва фуқароларнинг манфаатларига мос тушади, тараққиёт ва ривожланишнинг илғор йўли ҳисобланади. Масалан, бу тилшуносликда [а] унлисидан бирдан [о] унлисига ўтиш ривожланишнинг инқилобий турига мос бўлса, [а] унлисидан босқичма-босқич [о] унлисига ўтиш тараққиётнинг тадрижий йўлига уйғундир. Аста-секин миқдор ўзгаришлар йўли билан кечадиган сакрашлар эскини бир йўла тугатиш эмас, балки узоқ давом этган эски сифатни янги сифатга айлантириш билан ифодаланади. Демак, диалектиканинг ушбу қонуни мазмун-моҳиятини тўғри англаш ва амалиётда ҳам тўғри татбиқ қилиш асосида шаклланган лингвистик градуонимик методология нутқий системаларни тадқиқ қилишда катта амалий ва назарий аҳамиятга эга.

Д.Набиева, АДУ

ИНТОНАЦИЯНИНГ ТИЛ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

Интонация бутунлик сифатида уни ташкил этувчи элементларнинг барқарор муносабатларидан ташкил топади. Интонациянинг таркибий қисмлари илмий адабиётларда турлича кўрсатилади.¹ Уларни умумлаштирган ҳолда қуйидагича белгилаш мумкин: асосий овоз тонининг пасайиб-кўтарилишини назорат қилувчи компонент – мелодика; артикуляция тезлигининг ўзгаришини назорат қилувчи нутқ темпи; артикуляция ҳаракатлар кучининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган овоз баландлиги; нутқ жараёнида фонациянинг тўхташи, яъни пауза; урғу ҳамда овознинг ўзига хос бўёқдорлигини акс эттирувчи овоз тембри. Мазкур компонентларнинг интонация таркибидаги мавқеи масаласида ҳам тилшунослар ўртасида бир хиллик мавжуд эмас. Баъзи тилшунослар интонациянинг асосий компоненти сифатида мелодикани ажратсалар², бошқалари

¹ Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. Основы общей фонетики. – СПб., 1991; Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. – М.: Просвещение, 1976; Жинкин Н.И. Взаимоотношения компонентов интонации в речи и в музыке // Проблемы структурной лингвистики. 1982. – М.: Наука, 1984; Брызгунова Е.А. Основные типы интонационных конструкций и их употребление в русском языке // Русский язык за рубежом. 1973. – №1, №2; Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. – М.: Высшая школа, 1979.

² Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. – М.: Просвещение, 1976; Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. – М.: Высшая школа, 1979; Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. Основы общей фонетики. – СПб., 1991.

урғу ва паузани кўрсатадилар.¹ Таъкидлаш керакки, тил системасида интонацияни ташкил этувчи компонентлар тенг қийматлидир. Лекин бу компонентларнинг мавқеи нутқ жараёнида сўзловчининг эмоционал ҳолати, коммуникатив мақсади, нутқ вазияти ва ҳар бир хусусий тилнинг ўзига хос жиҳатлари каби омиллар таъсирида ўзгариши мумкин.

Интонация суперсегмент бирлик саналиб, лексик ва грамматик воситалар сингари гапни ташқи томондан шакллантирувчи, синтактик уюштирувчи воситадир. Демак, интонациянинг вазифаси нутқ жараёнида кўринади. В.Г.Гак тўғри таъкидлаганидек, интонация гапда икки, яъни структур-синтактик (уюштирувчи) ва хусусий семантик вазифани бажаради.²

Интонациянинг структур-синтактик вазифаси интонемаларни бирлаштириш ва ажратиш имкониятлари билан белгиланади. Бу вазифа ёрдамида жумланинг тугалланганлиги ва тугалланмаганлиги оппозицияси, жумла компонентларининг боғлиқлиги ва ажралганлиги, уюшганлиги ва уюшмаганлиги каби оппозициялар ифодаланади.

Интонациянинг семантик вазифаси эса мулоқот жараёнида юзага чиқади. У нутқ акти ва мулоқот вазияти таъсирида жумла мазмунининг ўзгариши билан белгиланади. Бунга кўра, интонация гапларнинг коммуникатив ҳамда информатив турлари, мазмуний тугалланганлиги ёки тугалланмаганлиги, эмоционал бўёғи, коммуникантларнинг бир-бирига ва билдирилаётган фикрга муносабатларини ифодалайди.

Буларнинг барчаси нутқ жараёнида жумла курилишида интонациянинг роли ва мавқеи алоҳида эътиборга молик эканлигидан, у тилнинг бошқа бирликлари сингари мураккаб бутунлик саналиб, тил системасида ўзига хос мавқега эгалигидан далолат беради. Мазкур ҳолат эса интонациянинг хусусиятларини, унинг функционал жиҳатларини монографик планда тадқиқ этиш ҳозирги ўзбек тилшунослиги олдида турган долзарб муаммолардан бири эканлигини кўрсатади.

У.Азимова, УзГИФК, Б.Джураев, УзГУМЯ

ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ

Различают различные типы сознания. Все они проявляются как в мышлении отдельного человека (индивидуальное сознание), так и всего народа (коллективное сознание). Национальный менталитет

¹ Жинкин Н.И. Взаимоотношения компонентов интонации в речи и в музыке // Проблемы структурной лингвистики. 1982. – М.: Наука, 1984.

² Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1981. – С.102.

приобретается людьми в процессе их взаимодействия на протяжении многовековой жизни, он включает традиционные формы реакции на окружающий мир, стереотипы поведения и деятельности, а также способы регулирования общения, сложившиеся на основании усвоенной системы ценностей. Все это формируется под влиянием экономических условий, политических изменений, социальных процессов, природных условий, контактов с другими этническими группами (1).

Понятие общественного сознания или менталитета часто сближают с понятием картины мира. В силу того, что формой существования картины мира в мышлении человека является абстракция в виде понятий и их отношений, ее следует воспринимать не как зеркальное отражение окружающей действительности, а как результат интерпретации мира коллективным или индивидуальным субъектом (2).

Обычно различают две картины мира – концептуальную и языковую. Концептуальная картина мира представляется богаче языковой, поскольку в ее формировании, как полагают, функционируют различные типы мышления. Несмотря на различия, обе картины мира между собой связаны: язык исполняет роль средства общения именно благодаря тому, что он объясняет содержание концептуальной картины мира и означает её посредством создания слов, средствами связи между словами и предложениями (3).

Вместе с тем язык не отражает действительность, а лишь репрезентирует ее при помощи знаковых средств, отражая особенности ее понятийного освоения. Следовательно, при образовании картины мира «язык выступает формой выражения понятийного (мыслительно-абстрактного) содержания, добытого человеком в процессе своей деятельности (теории и практики)» (4). Под собственно языковой картиной мира принято понимать «представление о действительности, отраженное в языковых знаках и их значениях – языковое членение мира, языковое упорядочение предметов и явлений, заложенную в системных значениях слов информацию о мире» (5). Языковая картина мира выполняет в каждый момент своего исторического развития функцию регистрации и инвентаризации всего накопленного коллективом говорящих на данном языке. «Это, прежде всего, определенная совокупность обозначений разных фрагментов мира, множество знаков со своими интенционалами и экстенционалами, набор единиц номинации, картирующий мир (6).

Создавая для говорящего коллектива специфическую окраску, обусловленную национальной значимостью предметов, явлений, процессов, языковая картина мира передает избирательность отношения к ним (7).

Способ концептуализации действительности, присущий тому или иному языку, является универсальным и в то же время национально-специфичным, позволяющим «видеть мир» по-разному «через призму» разных языков.

Представляемая как интерпретация действительности, отраженная в языковой семантике, языковая картина мира также понимается как совокупность наивных обывательских представлений. Это означает, что исследователя языковая картина мира могут ждать «открытия двух типов». С одной стороны, тот или иной её фрагмент будет совпадать с обыденным представлением о действительности. С другой стороны, этот же фрагмент языковая картина мира получится в какой-то степени отличным от научных представлений, которые современные образованные люди склонны рассматривать в качестве эталонных (8).

Семантическое отражение способа представления действительности в языке делает термин «языковая картина мира» в достаточной мере условным: «образ мира, воссоздаваемый по данным одной лишь языковой семантики, скорее карикатурен и схематичен, поскольку его фактура сплетается преимущественно из отличительных признаков, положенных в основу категоризации и номинации предметов, явлений и их свойств, и для адекватности языковой образ мира корректируется эмпирическими знаниями о действительности, общими для пользователей определённого естественного языка» (9)

Языковое представление мира можно рассматривать и как языковое мышление, «поскольку, во-первых, представление мира – это его осмысление, или интерпретация, а не простое «фотографирование», и, во-вторых, рассматриваемое представление, или отражение, носит языковой характер, т.е. оно осуществляется в форме языка и существует в форме языка» (10). В языковом мышлении отражается уровень знаний о действительности, которыми обладает человек как индивид и одновременно как представитель некоторого общества, откуда следует, что языковое мышление является в некоторой степени отражением уровня знания о мире данного общества.

Способом языкового представления или деления мира выступает языковая ментальность. Описываемая как этноспецифическая интерпретация мира говорящим коллективом, языковая ментальность составляет основу понятия языковое сознание, при оперировании которым обычно подразумевается отражение жизненных и культурных особенностей народа в языке. В категориях языковое сознание, вербализованных системой лексико-фразеологических средств, фиксирует-

ся, интерпретируется и обобщается вся жизнь человека, осмысленная в категориях общественного сознания (11).

Языковое сознание, которое формируется значением слов того или иного языка (12), содержится «национально-субъективный образ мира» и присущие ему «общенародные, стереотипные представления» (13).

Список использованной литературы:

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2001. – С.67.
2. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – С.23.
3. Серебренников Б.Л. Как происходит отражение картины мира в языке? // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Отв. ред. Б.Л.Серебренников. – М.: Наука, 1988. – С.107).
4. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – С.25.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2001. – С.68.
6. Кубрякова Е.С. Языковое сознание и языковая картина мира // Филология и культура: Материалы 2-й Международной конференции / Отв. ред. Н.Н.Болдырев; редкол. Е.С.Кубрякова и др.: В 3-х ч. Ч.III. – Тамбов, 1999. – С.8.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – С.64–65.
8. Урысон Е.В. Языковая картина мира VS. Обиходные представления (модель восприятия в русском языке) // ВЯ. 1998. – №2. – С.3.
9. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становления антропоцентрической парадигмы в языкознании // НДВШ. 2001. – №1. – С.61.
10. Почепцов О.Г. Языковая ментальность: способ представления мира // ВЯ. 1990. – №6. – С.111.
11. Алефиренко Н.Ф. Парадигмальные проблемы современного языкознания // Лингвистические парадигмы: традиции и новации: Материалы международного симпозиума молодых учёных «Лингвистическая панорама рубежа веков». – Волгоград: Перемена, 2000. – С.10.
12. Крюков А.Н. Фоновые знания и языковая коммуникация // Этнопсихоллингвистика / Отв. ред. и авт. предисл. Ю.А.Сорокин. – М.: Наука, 1988. – С.27.

13. Зубкова Я.В. Время в языковом сознании: подходы к изучению // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. – Волгоград: Перемена, 2001. – С.97 – 104.

М.Абдурахмонова, ЎЗМУ

ЧАРЛЗ ПИРСНИНГ СЕМИОТИКА ВА ПРАГМАТИКАГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

Сўзларнинг маъно, гапларнинг эса тушунча ифодалаш, сўзларнинг фикр рамзи ёки белгили эканлиги фалсафа ва тилшунослиқда қадимдан маълум. Т.Гоббс, Ж.Локк, Г.Лейбниц каби файласуфлар ҳам тилни белгили тизим сифатида тасаввур қилганлар. Дарҳақиқат, тил мураккаб белгили тизимдир. Белгилар эса аниқ бир маъно ва уни ифодалаш воситасининг йиғиндиси ҳисобланади. Тилнинг белгили хусусиятлари лингвистиканинг семиотика билан туташган нуқтасида юзага келади. Семиотика (юнон. «сема» – белги) белгилар ҳақидаги таълимотдир. XX асрнинг илк семиотик ғоялар яратувчиси Прага файласуфи Больцано (1781 – 1848) ҳисобланса-да, ҳозирги белгилар ҳақидаги таълимотнинг асосчиси сифатида америкалик файласуф, мантиқшунос олим, прагматик ғоялар яратувчиси Чарлз Пирс (1839 – 1914) эътироф этилади. Ч.Пирс 1839 йили Кембрижда туғилган. Гарвард университети профессори, буюк математик Бенжамин Пирснинг фарзанди. Ёшлигидан аниқ фанларга қизиққан Чарлз Гарвард коллежи, сўнгра Гарвард университетида таҳсил олади. Университетни тамомлаб, астрономия ва геодезияга оид тадқиқотлар билан шуғулланади. Гарвард обсерваториясига ишга таклиф этилади. Чарлз адабиёт, мантиқ ва фалсафа фанларига ҳам алоҳида эътибор беради. Ўзининг илмий тадқиқотлари учун Бостондаги Америка фан ва санъат академияси, АҚШ Миллий академияси аъзоси бўлади. Пирс 1884 йилдан 1911 йилга қадар Гарвард университетидан таклиф этилган профессор сифатида Жон Хопкинс университетидан мантиқ фанидан қизиқарли маърузалар ўқийди. Серқирра ижод соҳиби Чарлз Пирс белгилар таълимоти ва фалсафадаги прагматик йўналишни яратди. У белгини бир жараён сифатида талқин этади, яъни фақат белгилар ёрдамида тафаккур, тушунча, онг мавжуддир деб ҳисоблайди. Белгининг ҳаракати ва яратилиши жараёнини олим семиозис деб атайди. Семиозис таркибига белги (qualisign), объект (signsign) ва интерпретант (legisign)ни киритади. Тилшунос олим Фердинанд де Соссюр семиозис тузилишини (структурасини) бир оз фарқлайди. У белги би-

лан бир қаторга ифодаловчи ва ифодаланмишни қўяди. Ифодаловчи мазкур белгининг табиий борлиги, масалан, расм, товуш ва бошқалар. Ифодаланмиш эса тафаккурдаги тушунчадир. Кўриниб турганидек, Ф. де Соссюрнинг семиозис структурасида объект мавжуд эмас. Пирс белгиларнинг турли таснифларини келтиради. Шулардан бири белгининг объектга бўлган муносабатидир, улар индекслар, иконик белгилар ва тимсол (символ)лардир. Индекслар предмет ва белги орасидаги табиий боғлиқликка асосланади. Индекслар ўз ҳолича асл маънога эга бўлмайди. Масалан, инсон ва унинг оёқ изи. Иконик белгилар предмет ва белги орасидаги шаклан ўхшашликка асосланади. Пирсга кўра, кўргазмали (наглядно-иллюстративные) вазифани бажарувчи фотосурат, карта, товушга тақлидлар ва илмий соҳадаги графика, жадвал, диаграмма ва бошқалар иконик белгилардир. Тимсол (символ)лар эса предмет ва белги орасидаги келишилган боғлиқликка асосланади. Уларда индекслар каби табиий боғлиқлик, иконик белгилардаги шаклан ўхшашлик бўлмаслиги мумкин. Тимсол билан объект орасидаги боғлиқлик шартли бўлиб, тафаккур, тушунча натижаси ҳисобланади. Пирс тимсолларга ҳарф, сўз ва араб рақамларини киритади (рим рақамлари иконик белги ҳисобланади). Ҳар қандай белги талқин этиш (интерпретация) қоидаларига кўра ҳам индекс, ҳам иконик белги, ҳам тимсол сифатида шарҳланиши мумкин. Прага мактаби вакили рус тилшунос олими Р.О.Якобсон бу уч хил боғлиқлик (иконик, индексал ва тимсолий)ни таҳлил қилиб, тилда ифодаланмиш ва ифодаловчи орасидаги боғлиқликни иконик характерга эга деган хулосага келади. Шу билан бирга, индексал ва тимсолий боғлиқлик ҳам муайян пропорцияларда қатнашганда, «энг мукамал белги»лар юзага келади деб ҳисобловчи Пирсни қўллаб-қувватлайди. Маълумки, белгилар тизими ҳақидаги қарашлари Ч.Моррис ва Ф. де Соссюр томонидан бирмунча ривожлантирилди.

Чарлз Пирснинг прагматикага оид ғоялари «Ежемесячник популярной науки» журналида (ўз даврида АҚШнинг энг оммабоп журнали) чоп этилган мақолаларда ўз аксини топди. Айнан ушбу мақолаларда у илк бор прагматика терминини қўллайди. Прагматика юнон. прагма – иш, ҳаракат демақдир.

Фикримиз давомида тилшунос олим Шаҳриёр Сафаровнинг «Прагмалингвистика» асарига мурожаат этамиз: XIX аср охири – XX аср бошларида Америкада ҳукмрон бўлган фалсафий прагматизм йўналишининг асосчиларидан бири Чарлз Сандерс Пирс эди. Ушбу фалсафий тизимнинг асосий ғояси семиотик белгининг (шу жумладан, лисоний белгининг ҳам) маъно-мазмунини ушбу белги воситасида бажарилаётган ҳаракатнинг самараси, натижалари, муваффақияти билан боғлиқ

ҳолда ўрганишдир. Бу тамойил муаллифи Ч.Пирс биринчилардан бўлиб белги назарияси доирасида коммуникатив фаолият субъекти омилини инobatга олиш лозимлигини уқтирди. Ч.Пирснинг талқинича, белгининг муносабат майдони уч йўналишдан иборат: 1) белги, аниқроғи, репрезентамен – бирор нарсанинг ўрнини алмаштирувчи моддий кўринишга эга бўлган восита; 2) идрок этувчининг онгидан ўрин олган ва белгининг тавсифини берувчи восита – интерпретанта; 3) белгида акс топаётган объект (қаранг: Сухачев 2003: 50-53). Ушбу муносабатлар майдонини қуйидаги шаклда тасвирлаш мумкин:

Шаклдан кўриниб турибдики, белги уни идрок этувчи шахснинг фаолиятини таъминлайди, унга таъсир ўтказувчи тузилмадир. Таъсир ўтказмайдиган белгининг ўзи ҳам бўлмайди. Худди шундай таъсирни Ч.Пирс *интерпретанта* деб атайди. Ч.Пирснинг семиотик тизимини қанчалик «илмий ва мантиқий асосга эга эмаслиқда» айблашмасин, унинг ғоялари нафақат фалсафий прагматизм, балки ундан 50 йиллар кейин шаклланган лингвопрагматика учун ҳам муҳим назарий асосдир. Айниқса, «интерпретанта» тушунчасининг киритилиши муҳим. Бу тушунча семиотик жараён (семиозис)нинг ҳаракатчан фаолият эканини таъкидлади, чунки лисоний белгининг идроки таъсиридаги шахс (тингловчи)да турли ҳис-туйғу туғилади, маълум бир ҳаракат истаги пайдо бўлади ёки шунга мажбур бўлади. Ч.Пирс таклиф қилган семиотик тизим маълум даражада изчил ва мантиқий яхлитликка эга. Мантиқшунос Ч.Моррис Ч.Пирснинг 60 турдаги белгилардан иборат тизимини ўта ихчамлаштирди ва универсал белгилар моделини яратади. Унинг таклифича, белгининг фаоллашуви жараёнида ҳосил бўладиган маъноси – M қуйидаги муносабатлар йиғиндисидан иборатдир: M_e – белгининг идрок этилаётган предметга муносабати (семиотика); M_p – белгининг ундан фойдаланувчига муносабати (прагматика); M_s – белгининг умумий тизимдаги муносабати (синтактика). Шундай қилиб, белгининг маъноси $M = M_e + M_p + M_s$ йиғиндисидир. Ч.Пирс таълимотида белгининг уч йўналишдаги муносабатлар асосида талқин қилиниши «унинг ўта идеаллашувига олиб келади ва унинг моддийлик хусусияти йўқотилади» қабилдаги

ганкидий фикрларга қўшилиш қийин. Ҳа, дарҳақиқат, олим кўпроқ белги ва унинг маъносининг синтези билан шуғулланди, семиотик жараёни динамик муносабатларни юзага келтирувчиси сифатида тасаввур қилди. Менимча, бу мантиқий жиҳатдан тўғри ва ўзини оқлайдиган ёндашув эди. Ч.Пирс семиотика доирасида уч илмий соҳа: *синтактика* (ёки синтаксис), *семантика* ва *прагматикани* мустақил йўналишлар сифатида ажратди. Унинг таърифича, синтактика «белгиларнинг ўзаро синтактик муносабатларини уларнинг объект ёки интерпретатор – тавсифловчига бўлган муносабатидан ажратган ҳолда ўрганишдир», семантика эса «белгиларнинг ўз десигнатлари, яъни улар воситасида ифодаланаётган объектга бўлган муносабатини» таҳлил қилади ва, ниҳоят, прагматика «белгининг ундан фойдаланувчи – интерпретаторга нисбатан муносабатини ёритувчи фандир».¹

Хуллас, Чарлз Пирснинг кенг маънодаги фалсафий қарашлари тилшуносликдаги янги йўналишларнинг вужудга келишига сабаб бўлди: белгилар тизимига оид мулоҳазалари лингвосемиология (тилнинг белги табиатига эгаллигини, ахборот узатувчи тил бирликларининг хусусиятларини тадқиқ этади) ва прагматикага доир ғоялари лингвопрагматика (тил ва ундан фойдаланувчилар ўртасидаги алоқадорликдир).

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008.
2. Сухачев Н.Л. О семиотике Чарльза Пирса. – СПб.: Наука, 2003.
3. Начало прагматизма. – СПб.: Наука, 2000.

А.У.Раҳимов, АДУ

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЭМПИРИҚ, НАЗАРИЙ ВА МЕТАНАЗАРИЙ БОСҚИЧЛАРИ

Ҳозирги кунда баёндан талқинга, таҳлилдан тадқиққа ўтилганлиги, объектга система сифатида ёндашув, системавий-структурал тадқиқотлар, лисоний ҳодисанинг формал-функционал талқини, тил бирликларининг серқирраллиги ва кўп парадигмага мансублигини назарда тутган ҳолда тадқиқотларнинг амалга оширилаётганлиги ўзбек тилшунослиги фанининг назарий ва метаназарий босқичларда тараққий этаётганини кўрсатади.

¹ Ш.Сафаров «Прагмалингвистика» (Тошкент-2008,38-39б.).

Бизнингча, ўзбек тилшунослиги учун истиқлол берган улкан неъмат «методологик плюрализм»дир. Чунки XX асрнинг 70 – 80-йилларига қадар ўзбек тилшунослигида методологик монизм ҳукм сурди. Яъни бу даврда тилшунослик фани собиқ совет мафкурасининг тазйиқи остида бўлди. Бу эса ўзбек тилшунослигининг турли аспектларда эркин ривожланишига тўсқинлик қилди. Истиқлолга эришганимиздан сўнг ўзбек тилшунослиги учун ҳар жиҳатдан янги давр – методологик янгиланиш даври бошланди. Биринчидан, ўзбек тили ҳеч бир тилнинг призмасига асосланмай, балки ўз илдизига ва ўз табиатига таянган ҳолда тадқиқ этила бошланди. Иккинчидан, ўзбек тилшунослиги марризм, марксизм, ленинизм каби сохта таълимотлар асоратидан қутулди, мустақил ривожлана бошлади. Учинчидан, ўзбек тилшунослиги ягона мафкурага ва тайёр белгиланган методологик кўрсатмаларга суюнмай, балки турли парадигмалар ва методларга асосланган ҳолда тараққий эта бошлади. Шу жиҳатдан ўзбек тилшунослигининг XXI асрдаги ҳолати босиб ўтилган йўл, ундаги таҳлил методлари ва усуллари, илмий тадқиқотларда таянилган методологияни баҳолаш ва маълум маънода танқидий идрок этиш, замонавий парадигмаларнинг тилшунослик учун аҳамиятини белгилаш, тил ҳодисаларини монопарадигмал ёндашув асосида эмас, балки полипарадигмал ёндашув асосида тадқиқ этиш лозимлигини тақозо қилади. XXI асрда тилшунослик методологик жиҳатдан янгиланиш ва эврилишларга эҳтиёж сезмоқда. Бунда, энг аввалло, диалектика ва систем методология билан бир қаторда синергетика, герменевтика ва феноменология каби илмий парадигмаларни тилшуносликка татбиқ этиш масаласи кўндаланг бўлмоқда.

Инсон ақли ҳодисаларни фақат кузатиб ва қайд этиб қолмай, балки уни тушунтиришга ҳам эҳтиёж сезади. Абстракция илмий билишнинг олий босқичи саналади, лекин у тушунтириш ва талқин этиш босқичига эҳтиёж сезади. Шу нуқтаи назардан француз олими О.Конт фанларни икки гуруҳга бўлишни тавсия этган: 1) тавсифловчи (эмпирик, аниқ) фанлар; 2) тушунтирувчи (назарий, мавҳум) фанлар. «Нима» ва «қандай» саволларига тавсифловчи фанлар жавоб берса, «нега» деган саволга жавоб бериш, яъни ички сабабий алоқаларни очиш вазифасини тушунтирувчи фанлар бажаради. Мазкур бўлинишни тилшунослик соҳаларига татбиқ этсак, фонетикани тавсифловчи, фонологияни эса тушунтирувчи ёки лексикографияни тавсифловчи, тарихий лексикология ва этимологияни тушунтирувчи фан деб баҳолаш мумкин.

Ф. де Соссюрнинг тилни «ўзида ва ўзи учун» ўрганиш лозимлиги¹ ҳақидаги тезиси фақат тавсифий ва назарий тилшуносликка тегишли,

¹ Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. – М., 1977. – С.267.

уни тушунтирувчи тилшуносликка татбиқ этиб бўлмайди. Тил ўзини тавсифлаши мумкин, лекин ўзини ўзи тушунтира олмайди. Тушунтириш учун тилнинг чегараларидан четга чиқишга тўғри келади. Яъни тил ҳодисаларини ҳамда тилнинг онтологик моҳиятини асосли ва илмий тушунтириш учун бизга барча фанларнинг ютуқлари ва уларнинг тилшунослик билан ўзига хос ҳамкорлиги зарур бўлади. Мазкур ҳолат бугунги тилшунослик фани тараққиётида яққол акс этмоқда. Тилшуносликдаги энг янги йўналишлар айнан унинг бошқа фанлар чорраҳасидаги «кесишуви» билан узвий боғлиқ бўлиб қолмоқда. Буни когнитив тилшунослик, компьютер лингвистикаси, социолингвистика, психолингвистика каби фанлар мисолида кўриш мумкин.

Ўзбек тилшунослиги тараққиётига назар ташласак, дастлаб унинг тавсифий ва назарий босқичларда ривожланганини таъкидлаш мумкин. Бугунги ўзбек тилшунослиги эса назарий босқичдан ҳам юқорироқ бўлган тушунтириш (экспланатор) ҳамда метаназарий босқичларда тараққий этмоқда. Шу асосда ўзбек тилшунослиги фанининг тараққиётини шартли равишда 3 босқичга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ:

1. Ўзбек тилшунослигининг эмпирик босқичи энг қадимги даврлардан то XX асрнинг 50-йилларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр оралиғида яратилган бой илмий мерос, хусусан, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Алишер Навоий, Бобур, А.Фитрат, Қ.Рамазон, А.Зоҳирий каби олимларнинг тилшуносликка оид монументал асарлари «ўзбек мумтоз тилшунослиги»нинг мағзини ташкил этади. Бунда ўзбек тилшунослигининг барча соҳаларида тил ҳодисаларини, грамматикани ўрганиш баробарида бой фактик материал тўпланган.

2. Ўзбек тилшунослигининг назарий босқичи XX асрнинг 60-йилларидан то XX аср охирларига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр оралиғида ўзбек тили фонетикаси, лексикологияси, фразеологияси, диалектологияси, морфологияси ва синтаксиси назарий жиҳатдан чуқур таҳлил ва талқин этилди, ўзбек тили грамматикаси ва тил ҳодисаларини ўрганишда янгича ёндашувлар, хусусан, системавий, структурал ва функционал ёндашувлар татбиқ этилди. Бир сўз билан айтганда, бу даврда ўзбек тилшунослиги соф илмий тилшунослик сифатида шаклланди.

3. Ўзбек тилшунослигининг метаназарий босқичи, асосан, истиқлол даврини ўз ичига олади. Истиқлолга қадар ўзбек тилшунослигида янгича метод ва ёндашувлар ҳақида фикр юритиш мумкин бўлмаган, бунга шўролар даврида юритилган тил сиёсати ва ҳукмрон мафкура имкон бермаган. Истиқлол йилларида А.Ҳожиёв, Ш.Раҳматуллаев, Н.Маҳму-

дов, А.Нурмонов, Ҳ.Неъматов, Ҳ.Дадабоев, Р.Расулов, Р.Сайфуллаева, Т.Мирзакулов, О.Бозоров, Ш.Шаҳобиддинова, М.Қурбонова, Ш.Искандарова, Д.Лутфуллаева, А.Собиров, Д.Набиева каби олимларнинг асарларидаги илмий қарашлар ва назарий фикрлар ўзбек тилшунослигининг метаназарий босқичида алоҳида ўрин эгаллайди.¹ Хусусан, академик А.Ҳожиёвнинг ўзбек тили грамматикасининг морфемика ва сўз ясалиши тизими хусусидаги илмий қарашларидаги янгича талқинлари, Ш.Раҳматуллаевнинг янгича руҳда ёзилган «Ҳозирги адабий ўзбек тили», А.Нурмонов, Н.Маҳмудовнинг «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис», А.Нурмонов, Ш.Шаҳобиддинова, Ш.Искандарова, Д.Набиеваларнинг «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология», Ҳ.Неъматов, Р.Сайфуллаева, М.Қурбоноваларнинг «Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари» каби дарсликларида илгари сурилган ғоялар, А.Нурмоновнинг «Ўзбек тили синтаксисининг систем тадқиқи муаммолари», Н.Маҳмудовнинг «Ўзбек тили содда гапларида семантик-синтактик ассимметрия», Т.Мирзакуловнинг «Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари», Р.Сайфуллаеванинг

¹ Қаранг: Нурмонов А. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. – Тошкент: Фан, 1982; Маҳмудов Н. Ўзбек тили содда гапларида семантик-синтактик ассимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984; Маҳмамов Н. Адабий норма ва плеоназм. – Тошкент: Фан, 1988; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент: Фан, 1989; Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992; Мирзакулов Т. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари: Филол. фан. докт... дис. афтореф. – Тошкент, 1994; Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси умумийлик ва хусусийлик диалектикаси талқинида. – Андижон, 1994; Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. докт... дис. афтореф. – Тошкент, 1997; Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. докт... дис. афтореф. – Тошкент, 1998. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Тошкент: Университет, 1999; Қурбонова М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини: Филол. фан. докт... дис. афтореф. – Тошкент, 2001; Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001; Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. докт... дис. афтореф. – Тошкент, 2002; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004; Лутфуллаева Д.Э. Гапни семантик-синтактик қолиплаштириш муаммолари. – Тошкент: Фан, 2005; Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. – Тошкент: Шарқ, 2005.

«Ўзбек тилида қўшма гапнинг формал-функционал талқини», М.Қурбоновнинг «Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини», А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Аҳмедов, С.Солихўжаеваларнинг «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси», Ҳ.Неъматов, Р.Расуловларнинг «Ўзбек тили систем лексикологияси асослари», Ш.Искандаровнинг «Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони)», Ш.Шаҳобиддиновнинг «Ўзбек тили морфологияси умумийлик ва хусусийлик диалектикаси талқинида», А.Собировнинг «Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш», Д.Лутфуллаевнинг «Гапни семантик-синтактик қолиплаштириш муаммолари», Д.Набиеванинг «Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши» асарларидаги ўзбек тили грамматикасини тавсифлашдаги янгича ёндашувлар ўзбек тилшунослигининг полипарадигмаллик ва плюрализм асосида тараққий этаётганини тасдиқлайди.

Демак, юқорида номи зикр этилган олимларнинг илмий тадқиқотлари асосида ўзбек тили грамматикасининг янгича тавсифий моделлари ва илмий тадқиқот парадигмалари шаклланган бўлиб, уларни истиқлол арафасидаги ва истиқлол давридаги ўзбек тилшунослигининг муҳим назарий ютуқлари сифатида баҳолаш лозим.

*Н.Охунов, И.Пўлатов, И.Мадраҳимов,
Қўқон ДПИ*

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ «ЎЗАК» ВА «НЕГИЗ (АСОС)» ТУШУНЧАЛАРИГА МУНОСАБАТИ ХУСУСИДА

Сўз таркиби тилшуносликнинг муҳим масалаларидан биридир. Шунинг учун тилнинг асосий (марказий) бирлиги бўлган сўзнинг тузилиши, ташкил этувчилари, нутқдаги қўлланиш шакллари масалаларига тилшунослар доимо қизиқиб келганлар. Мазкур масалаларда тортишувли жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Буни профессор С.Усмоновнинг сўзнинг морфологик (морфемик) тузилиши ҳақида қолдирган илмий меросига ҳозирги ўзбек тилшуносларининг турли муносабатда бўлаётганликлари ҳам яққол кўрсатиб турибди.

Маълумки, С.Усмонов ўзининг сўзнинг морфологик тузилишига оид ишларида «ўзак», «негиз (асос)», «аффикс» тушунчаларини икки тасниф тури бўйича ҳосил қилинган ва шуларга асосланувчи «ўзак» – «аффикс», «негиз» (асос) – аффикс оппозициялари юзасида иш кўрганди.

Биринчи тасниф, асосан, морфемаларнинг маъно табиати бўйича ўтказилган. Бунга асосан морфемалар лексик маъно билдирувчи ва мустақил қўллана оладиган тур (ўзак морфема) ва грамматик маъно ифодалайдиган, мустақил қўллана олмайдиган тур (аффикс морфемалар) ажратилган. Шундай қилиб, морфемаларнинг биринчи таснифи уларнинг қандай семантик турлар эканлигини аниқлашга қаратилган.

Иккинчи тасниф морфемалар семантик турларининг ўзаро боғланганликдаги (нутқда) мақомини, функционал ҳолатини аниқлашга қаратилган. Бу белги бўйича бошқа морфемани ўзига бириктираётган, бирикиш учун асос бўлган морфема негиз, негизга қўшилаётган морфема эса аффикс ҳисобланган. Шундай қилиб, иккинчи тасниф морфемаларнинг синтагматик бирикиш жараёнидаги ҳолат турларини аниқлашга бағишланган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, икки тасниф асосидаги ҳосил қилинган тўрт тушунча қуйидаги фарқловчи белгиларга эга: 1) «ўзак» лексик маънога эга, мустақил қўллана олади; 2) аффикс¹ (биринчи таснифдаги) – грамматик маънога эга, мустақил қўллана олмайди; 3) негиз – бошқа морфеманинг қўшилиши учун асос; 4) аффикс² (иккинчи таснифдаги) – асос (негиз) морфемага қўшилувчи морфема.

Ушбу ўринда яна бир нарсага эътибор бермоқ керак: бир таснифдаги муайян тур бошқа таснифдаги тур билан зидлашмаслиги, солиштирилмаслиги лозим. Масалан, *гулчи* сўзидаги гул ўзакми ёки асос (негизми) ми каби. Чунки «ўзак» ва «асос» бошқа-бошқа белгили таснифларнинг турлари (тушунчалари)дир. Шунинг учун *гулчи* даги гул айни пайтда ҳам ўзак, ҳам асосдир.

Сўнги пайтларда мактаб, коллеж, лицей дарсликлари ва илмий ишларда «ўзак» тушунчасидан воз кечилганлигини ва унинг ўрнига «асос (негиз)» терминининг қўлланаётганлиги, натижада жаҳон тилшунослигида қатъий ўрин олган «ўзақдош», «бир ўзакли сўзлар» (однокорневые слова каби) тушунчалар ўрнига «бир асосли сўзлар» истилоҳининг янглиш (юқорида эслатилганидек, «ўзак» бошқа, «асос» (негиз) эса бошқа таснифнинг турлари, тушунчаларидир) қўлланилаётганини кўриш мумкин. Шунинг учун ҳозирги тил таълимида С.Усмоновнинг докторлик диссертацияси аниқлаган «ўзак» тушунчаси ҳақиқатга мос бўлганлиги учун сақланмоғи лозим. Акс ҳолда, она тили таълимининг илмийлик асоси (принципи) бузилган бўлади.

С.Усмоновнинг бундан ярим аср муқаддам ёзилган ишида морфемика алоҳида соҳа сифатида қаралмаганлиги учун сўз таркиби ҳақида морфологиянинг кириш қисмида маълумот берилган. Шу боис муаллифнинг «сўзнинг морфологик структураси» термини ҳозирги кун нуқтаи

назаридан «сўзнинг морфемик структураси (тузилиши) маъносида ҳам тушунилиши лозим.

Профессор С.Усмоновнинг негиз (асос)ларни у қабул қилаётган аффикс морфемаларнинг турлари бўйича тасниф этиши ҳам диққатга лойиқ: сўз ясовчиларни қабул қилса – лексик негиз, шакл ясовчиларни (луғавий шакл ясовчилари) олса – морфологик негиз, сўз ўзгартирувчиларни (синтактик шакл ясовчиларни) ўзига бириктирса – синтактик негиз каби. Кўриниб турибдики, мазкур тасниф ҳам қатъий илмийлик ва изчиллик асосида ўтказилган. Шунинг учун ундан ҳозирги морфемик таълимотда самарали фойдаланиш мумкин.

Хуллас, С.Усмоновнинг ўз даврида жаҳон тилшунослиги ютуқларини атрофлича ҳисобга олган ҳолда сўзнинг морфологик (морфемик) тузилиши ҳақида ёзган ишлари ҳозирги давр учун ҳам ўз илмий аҳамиятини йўқотмаган. Улардан она тили узлуксиз таълимининг самаралилиги ва назарий тилшунослигимизнинг равнақи йўлида фойдаланишимиз зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Усмонов С. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида. – Тошкент, 1957.
2. Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўз формаларининг қўлланиш хусусиятлари ва тил типологияси масалалари // Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти. Илмий асарлар. 42-том. 3-китоб. Тилшунослик масалалари. – Тошкент, 1964. – Б.345 – 385.
3. Усмонов С. Ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши. Низомий номидаги ТДПУ. 2010.

Г.Искандарова, ЎЗМУ

БОЛА НУТҚИЙ МУЛОҚОТИ РИВОЖЛАНИШИГА ДОИР БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Кичик ёшдаги ўзбек болаларининг мулоқотга киришиш хусусиятларини ўрганиш тилшуносликдаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Мазкур мавзуга доир муаммоларга ойдинлик киритиш тил ва нутқ муносабати, тафаккур ва нутқ муносабати, нутқий фаолият назариясини тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади. Бу эса, ўз навбатида, тилнинг ички имкониятларини янада аниқлаштириш учун хизмат қилади.

Биз ижтимоий-психологик омилларнинг бола нутқий хулқига бўлган таъсирини аниқлаш ва шу орқали нутқнинг ривожланишида мулоқотнинг ўрни қай даражада эканлигини белгилаш масалаларини тилшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этишни ўз олдимизга мақсад қилиб белгиладик. Бу мақсадга эришиш йўлида амалга ошириладиган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Мавзуга оид назарий маълумотларга эга бўлиш.

2. Мавзу юзасидан амалий кузатувлар олиб бориш.

3. Мулоқот жараёнида кузатилган нутқий ҳодисаларнинг психолингвистик сабабларини ўрганиш.

4. Ҳар бир нутқий ҳодисани ижтимоий-психолингвистик аспектда таҳлил қилиш.

Кичик ёшдаги болаларнинг мулоқотга киришиш хусусиятлари жаҳон тилшунослигида атрофлича ўрганилган бўлиб, бу борадаги илмий қарашлар ва амалий кузатишлар жараёнида эришилган натижалар Н. Хомский, Ж.Брунер, Ж.Гринберг, У.Миллер, Э. ва Д.Кларклар, Д.Слобин, Т.Слама-Казак, А.Гвоздев, А.Леонтьев, Е.Негневицкая, Н.Лепская, А. Шахнарович, С.Цейтлин, Т.Ахутина, Д.Элкони каби олимлар асарларида ва шу сингари болалар нутқи тадқиқига бағишланган қатор тадқиқотларда қайд этилган. Масалан, В.Ветрованинг «Мулоқот ва нутқ: боланинг катталар билан мулоқот натижасида ривожланиши» китобида мулоқот актининг шаклланиши ва ривожланишига доир масалаларга алоҳида эътибор қаратилган. С.Ивамуранинг «Мактабгача ёшдаги болаларнинг нутқи ва ўйинлари» рисоласида ўйин жараёнида юзага келадиган болалар нутқий мулоқоти билан боғлиқ муаммолар изчил ёритилган.

Ўзбек тилшунослигида болалар нутқи сўнгги йиллар давомида алоҳида йўналиш сифатида ўрганила бошланди. Жумладан, педагогика, психология, социолингвистика, психолингвистика каби соҳаларда бола нутқи тадқиқига бағишланган қатор тадқиқотлар амалга оширилди. Масалан, О.Умархўжаева, М.Норбошева, М.Қулиевларнинг мақолалари, шунингдек, Н.Саидрахимованинг «Мактабгача ёшдаги ўзбек болалар нутқининг лингвистик хусусиятлари» мавзудаги номзодлик диссертациясида ҳамда М.Қурбонованинг «Ўзбек болалар лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи» номли номзодлик диссертациясида бола нутқининг фонетик, грамматик, услубий хусусиятлари ва бу хоссаларнинг намоён бўлиш муҳити, вазияти ижтимоий-психолингвистик аспектда очиб берилган.

Биз боланинг нутқий мулоқотга киришиш хусусиятларини ёритишда жаҳон психолингвистларининг илмий асарларида илгари сурилган назариялар ва илмий қарашларни истеъфода этган ҳолда амалий жиҳат-

дан кузатишлар олиб бормоқдамиз. Шу мақсадда Тошкент шаҳрида жойлашган 118-сонли мактабгача тарбия муассасасида амалий кузатув машғулоти ўтказилди. Машғулотда биз кўрғазмали қуроллар, яъни турли расмлар тасвирланган карточкалардан кенг фойдаландик. Тажриба икки гуруҳ тарбияланувчилари билан олиб борилди. 1-гуруҳни 3 – 4 ёшли болалар, 2-гуруҳни 5 – 6 ёшли болалар ташкил қилди.

1-гуруҳ тарбияланувчилари 14 та бўлиб, улар билан ҳайвонлар, қушлар ва паррандалар, нарса-предметлар ҳамда хатти-ҳаракатлар тасвирланган расмли карточкалар (жами 29 та) асосида ўйин-суҳбат ўтказилди. Болаларнинг у ёки бу расмга нисбатан қўйилган «Бу нима?», «Нима қилипти?» каби саволларга берган жавобларини қуйидагича умумлаштириш мумкин:

1) бола бу даврда (3 – 4 ёшда) ўзини ўраб турган теварак-атроф, ундаги ҳодисалар билан нисбатан яқин таниш. Бола кундалик ҳаётида фаол ифодаловчи сўзлари унинг мунтазам равишда алоқа қилувчи нарса-предмет, хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ. Болалар мушук, кучук, от; шкаф, телевизор, чойнак, қошиқ; ейиш, ичиш, ўйнаш каби ҳаракатлари тасвирланган карточкаларга қийналмай жавоб беришди. Бу жавоблар болаларнинг ўзига яраша товуш ифодаси ва оҳанги орқали ажралиб туради. Масалан, икки боланинг ўйинчоқ (машина) ўйнаётган тасвирига Малика (4 ёш) «Лего ўйнавотти» деб жавоб берди. «Лего қандай ўйин?» – деб сўралганида: «Ундан мошинала ясалади», – деди. Бола ўзи шу ўйинни ўйнагани учун ҳам бу тасвир унда шунга хос ассоциатив мазмун касб этган;

2) бола 3 – 4 ёшида бизни ўраб турган теварак-атрофдаги барча нарса-ҳодисалар билан тўлиқ таниш бўлмайди. Шунинг учун тажриба ўтказилаётган гуруҳ тарбияланувчилари кундалик ҳаёт тарзида кам учровчи нарса-предмет, хатти-ҳаракатларни номлашда ўзига хос психолингвистик характердан келиб чиқди. Масалан, кўғирчоқ тасвирланган расмга қараб Исломов Эркин «масхилавос» (масхарабоз), Эркинов Сирожддин «ўйинчо» деб жавоб берди. Ўғил болалар, одатда, кўғирчоқ ўйнамагани учун ҳам бу тасвирни шундай номлашди. Қиз болалар тасвирга тўғри жавоб беришди, баъзилари уни ўз кўғирчоғининг исми билан айтишди: Лала, Барби, Асала.

Йўлбарс расмига берилган жавоблар: «шей», «шехон», «мушу», «бўри», «катта мушу», «мушулани окаси».

Тулки расмига берилган жавоблар: «кучук», «бўли», «кусу», «ҳайвон», «ёмон ҳайвон».

Олмаҳон расмига берилган жавоблар: «тулки», «куён», «бўли», «чичқон», «думи узун қуён».

Типратикан расмига берилган жавоблар: «нинали ҳайвон», «тош-бақа», «думало бўвалади».

Кўзичоқ расмига берилган жавоблар: «кўй», «ҳайкал», «маа дийди».

Лайлак расмига берилган жавоблар: «ку-қу», «қуш», «оққуш», «қарға».

Мисоллардан кўриниб турибдики, бола ўзи яхши таниш бўлмаган ҳайвонларни номлашда унинг ташқи кўриниши, ҳаракатига, нимага ўх-шашига, қандай овоз чиқаришига асосланган ҳолда атайди. Бу бола то-монидан кўрилган мультфильм ва кинофильмлар, тингланган эртак ва ҳикоялар асосида ҳосил бўлган тасаввурлар ҳамда уларнинг ассоциа-тив мазмуни билан боғлиқ.

1. Ўтказилган тажриба натижалари бизга болалар ўртасида кенг қўлланувчи яна бир омил – эшитганини такрорлаш ва кимгадир тақлид қилиш ҳолатини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Боғча тарбияланув-чиларининг баъзилари жуда кўп расмларга, ўзлари билмасалар ҳам, ўзидан олдинги айтилган жавобни такрорлашди ва «У нима?», «Нега шундай?», «Қаерда кўргансан?» каби қўшимча саволларга жавоб бера олмадилар.

Мактаб ёшигача бўлган болалар орасида катта ёшдагиларга, мульт-фильм ва кинофильм қаҳрамонларига ва ҳоказоларга тақлид қилиш ҳодисасининг айнан 3 – 4 ёшли болаларда кенг кузатилишига амин бўл-дик.

2. 3 – 4 ёшли болалар ўртасида кузатилган натижа асосида айтиш мумкинки, айрим болаларнинг ўз фикрларини эркин ифодалашида ли-соний тўсиқлар мавжуд. Бу лисоний тўсиқлар тажриба кузатувларида ҳам кўринади. Болаларнинг саволларга берган жавоблари бунга асос бўлади.

Болаларнинг оилавий муҳити, мулоқотга киришишининг руҳий тай-ёргарлик ҳолати изчил текширилганда шу нарса ойдинлашдики, баъзи болалар оилада тўнғич фарзанд бўлиб, улар билан мулоқотга киришув-чилар сони бошқа болаларникига нисбатан анча кам: улар билан, асо-сан, фақат ота-онасигина доимий мулоқотда бўлади. Бундай болаларга мактабгача таълим муассасаси ходимлари алоҳида эътибор билан му-носабатда бўлишлари зарур. Чунки ижтимоий ҳаётга энди кириб келаёт-ган гўдак келажакда ўзининг мустақил ўрнини топиши, руҳий кечинмала-рини тўғри йўлга солиши, қолаверса, жамият учун фойдали инсон бўлиб етишишида унинг лисоний ахлоқи катта аҳамиятга эга.

Лисоний ахлоқнинг таркибий қисмларидан бўлмиш муомала одоби, маданияти, коммуникатив салоҳият ҳар бир инсоннинг мактаб ёшигача бўлган даврда шаклланади ва ривожланади. Шундай экан, биз бола-

парнинг чиройли ва равон, саводли ва мустақил фикр ифодалашларига эришишни таъминлаш ўз тадқиқотларимизнинг бош мақсади деб биламиз.

Д.Рустамова, АДУ

ЛИСОНИЙ ҚИЙМАТ ВА УНИ ТИКЛАШГА ДОИР

Тилнинг функционал доираси ўта кенг бўлиб, улардан икkitаси асо- сий роль ўйнайди:

- 1) аташ-номлаш;
- 2) муносабатни ифодалаш.

Аташ-номлаш жараёни асосида борлиқнинг онгдаги миллий тасви- ри ётади. Миллий тасвир миллий онг, у асосда шаклланган миллий ду- нёқараш, миллий менталитет асосида ҳосил қилинади. Албатта, илк эмпирик тасаввур ва таассуротлар фаол сезги ҳамда ҳислар ёрдамида вужудга келганлиги каби, тушунчанинг замирида ҳам сезги ва ҳислар маҳсули ётади.

Аташ-номлаш ҳодисасининг миллийлиги сезги ва ҳисларнинггина маҳсули бўлиб қолмай, унда муносабат ҳам катта аҳамиятга эга. Муно- сабат эса асосий диққатнинг аталмишни номловчи субъект учун аҳами- яти ва қиймати билан белгиланади. Ушбу аҳамиятлилик тил бирликлари- нинг лисоний қийматини муайянлаштиради.

Аташ-номлаш жараёнининг миллий менталитет ва аҳамиятлилик билан боғланиши тилшуносларни қадимдан қизиқтириб келади. Бу эса фанда қиёсий-тарихий йўналишнинг шаклланишига асос бўлди. Туркий ва форсий сўзларнинг лисоний қиймати масаласи билан қизиққан мута- факкир Алишер Навоий мазкур тиллардаги фарқларни айрим лисоний эпизодлар асосида равшан тушунтириб берган. Олимнинг қарашлари языковая значимость термини остида Ф. де Соссюр таълимотида ри- вожлантирилди. Олим тил бирлигининг лисоний қиймати унинг бошқа тиллардаги муқобили семантик структурасига қиёсланиши асосида очи- лишини таъкидлади.¹ Масалан, баран (рус.), *sheep* (ингл.) сўзларининг лисоний қийматини аниқлар экан, у сўзларни қиёслаш натижасида бошқа бир тил учун «ортиб қолган» маъновий парчани шу сўзнинг тилдаги ли- соний қиймати сифатида баҳолайди.

Ўсимлик номларини ифодаловчи лексемаларнинг системавий хусу- сиятлари ва бадиий нутқда воқеланиши масалаларини илмий тадқиқ

¹ Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. Пер. с франц. – М., 1977. – С.31 – 274.

қилган Г.Неъматова лисоний қиймат тушунчасини ўзбек тилшунослигига олиб кираркан, уни лексеманинг семантик структураси, семемик тузилишидан қидиради. Олима ўзбек тилидаги ўсимлик номларида «ўсимлик» ва «мева» бир лисоний қиймат бўлиб, икки семик парча эканлигини таъкидлайди.¹

Б.Менглиев тил бирликларининг лисоний қиймати масаласига фалсафий моҳият ва ҳодиса категориялари кўзгусида муносабатда бўлиб, фонетик, морфемик, лексик ва синтактик бирликларнинг лисоний қийматини уларнинг парадигматик «фарқ»лари сифатида талқин қилиш тарафдори ва² тиклашда фақат лисоний омилларга таянади. Олим ўзбек тилидаги [акс] лексемасининг лисоний қийматини унинг семемалари умумлашмаси замиридаги семантик «моҳият»дан излайди: «Акс оти икки генетик боғлиқ мустақил семемадан ташкил топган бўлиб, уларни:

S_1 – нарса/предмет ёки шахснинг ярқироқ нарсадаги кўринишини атовчи нарса-буюм оти;

S_2 – муайян борлиқ ҳодисаларига тескари ҳодисаларни ифодаловчи белги оти деб таърифлаш мумкин.

Лексеманинг умумий лисоний қийматини «муайян борлиқ парчасининг бирор нарсадаги тескари тажаллиси ёки унга зид турувчи нарса» тарзида тиклаш мумкин.³

Кўринадики, мавжуд тадқиқотларда тил бирликларининг лисоний қиймати масаласи унинг қайси тил бирлигига хослиги нуқтаи назаридан икки кўринишга эга:

- 1) лисоний қиймат фақат лексемаларга хос;
- 2) лисоний қиймат барча тил бирликларига хос.

Тил бирлигининг лисоний қийматини тиклаш эса турли муқобил ёндашувлар, яъни:

- а) тиллараро фарқлар;
- б) парадигматик фарқлар;
- в) лисоний бирликнинг оралиқ маъноларини умумлаштириш ва лисоний сатҳлар ҳамкорлиги тамойили асосида амалга оширилиши мумкин.

Саналган тадқиқотларда лисоний қиймат тил бирликларининг ижтимоийлашган ва барқарор ҳолатларидан изланади. Бироқ коммуникация жараёнида лисоний бирлик моҳиятининг шахс ва прагматик омиллар билан қоришуви натижасида воқеланадиган окказионал маъноларида унинг ғайриодатий хусусиятлари ҳам юзага чиқади. Масалан, ўз олмо-

¹ Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадиий қўлланилиши: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1998.

² Менглиев Б. Тил яхлит система сифатида. – Тошкент: Нихол, 2010.

³ Кўрсатилган асар. – Б.68 – 69.

шининг Бу нима ўзи? гапидаги таажжуб, таъкид-кучайтириш юкламасига хос маънолар синтезини ифодалаши қанчалик инсоний ва прагматик омиллар қуршовида юзага чиқаётган бўлмасин, унда бирликнинг лисоний моҳиятига хос элементлар асосида ушбу окказионал маъно воқеъланиши ва ташқи омиллар унга фақат қувват бахш этувчи воситалар мақомида бўлаётганлиги аниқ. Демак, олмошларнинг бошқа типларига нисбатан ушбу бирликнинг прагматик тўйинишининг ўзига хослигини ҳам унинг лисоний қиймати юқорилиги билан белгилаш мумкин.

Лисоний қийматнинг аниқланиш мезони сифатида нутқий омилларни четга суриб қўйиш, лисоний қийматни «тил ўзида» тамойили асосида антропопрагматик омиллардан холи талқин этишга интилиш масала моҳиятини тўла қамраб олишга монелик қилади. Нутқий ҳамкорлик тамойили асосида, турли табиатли бирликларнинг ўзаро муносабатидан келиб чиққан ҳолда лисоний воқеликни баҳолаш талқин мукамаллигини таъминлашга хизмат қилади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, тил бирлиги қийматини аниқлашда лисон ва нутқий сатҳни яхлитликда олиш, лисоний ва нолисоний омилларни бир бутун мажмуа сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Б.Қўшоқова, ЎзДЖТУ

ТИЛ ИЖТИМОЙ ФУНКЦИЯЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ ТАЛҚИНИ

Ўзбек тилининг функциялари ўзбеклар ижтимоий ҳаётидаги шарт-шароитларнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлди. Тил ижтимоий функцияларига давлат мустақилликни қўлга киритгани катта таъсир ўтказди. Тил муаммосини муваффақиятли ҳал қилиш бизнинг республика-мизга ўхшаган кўп миллатли мамлакатда мустақиллик йилларида рўй берди.

Ўзбек тили ижтимоий функцияларининг ўзбек халқининг асосий ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий ва илмий ҳаёт соҳаларида кенгайиши унинг иккита адабий шакл – оғзаки ва ёзма шаклида ҳамма жойда кенг тарқалиши билан бир вақтда содир бўлди.

Мустақиллик йилларида тил, маданий соҳа ва миллий қурилиш соҳасидаги асосий муаммолардан бири унингсиз адабий тил мавжуд бўла олмаган, маданият гуркирашга эришолмаган ёзув муаммосидир.

Аниқ кишилик жамиятига хизмат қила туриб тил турли функцияларни бажаради. Ўзбек тилининг ижтимоий ҳаётдаги роли ҳақида тўхталамиз.

Ижтимоий тилшуносликнинг бир неча намояндалари ўз асарларида таъкидлаб ўтганларидек, «тил ижтимоий функцияси ёрқин ифодаланган ижтимоий характерга эга бўлатуриб ўта турличадир. Бу функцияларни ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан катта аҳамият касб этади» (Филин Ф.П., Блегоз З.У.).

Тилнинг ижтимоий функциялари ҳақида тўхталсак, бу ҳолда ижтимоий тилшуносликка доир бўлган илмий адабиётларда ҳар хил фикрлар баён қилинган.

Дастлаб функция ўзи нима деган савол устида тўхталамиз. Функциянинг турли типларини тавсифлар экан, Э.Нагель «функция» сўзи ўта кўп маъноли экани ва маъноларининг тўлиқ рўйхати жуда узун бўлишини таъкидлаб ўтади.

Ўз илмий қарашлари, илмий тадқиқотлари натижасида тилшунос Ю.С.Степанов қуйидаги функцияларини ажратади:

- 1) коммуникатив;
- 2) воқеликни акс эттирувчи;
- 3) номинатив;
- 4) эстетик;
- 5) магик (ишончлар, диний маросимлар);
- 6) эмоционал-экспрессив;
- 7) апеллятив.

Булар ичида Ю.С.Степанов коммуникатив функцияни асосий деб билган.

Таниқли социолингвист олим Ю.Д.Дешериев тилнинг функцияларини қуйидагиларига ажратади:

- 1) коммуникатив функция;
- 2) ижтимоий функция;
- 3) экспрессив функция;
- 4) эстетик функция;
- 5) гносеологик функция.

Р.О. Якобсоннинг таснифлашига кўра эса олтига функция саналади:

- 1) эмотив функция (жўнатувчига мўлжалланиш, унинг эмоцияларини узатиш);
- 2) когнотив функция (адресатга мўлжалланиш, унда муайян ҳолат уйғонишга интилиш);
- 3) поэтик функция (ахборот шакли учун);
- 4) метатил функцияси (тил системаси учун);
- 5) фатик функция (мулоқот учун);
- 6) референтив функция (воқелик учун).

Коммуникатив функция ёки муомала қилиш тилнинг муҳим функция-сидир. Бу функция қолган бошқа ҳамма функцияларда намоён бўлади. Айнан шу функция орқали тил табиати «инсоний аҳамиятли муомала воситаси» ва фикр ифодаси сифатида шартланган.

Қадимий ёзувли, кам ёзувли ва ёзувсиз тиллар бир-бирларидан асосий функцияларига кўра фарқ қилади. Унда гапирувчиларнинг сонидан қатъи назар, тиллар ҳаммаси одамларнинг ўзаро муомала воситаси сифатида хизмат қилади.

Муомала воситаси ва фикрлар алмашинуви учун хизмат қилувчи тил ўзида ижтимоий ҳодисани намоён этади.

Коммуникатив функцияни бажариб тил коллектив аъзоларига ўзаро муомала қилиш имкониятини берган ҳолда жамият ривожланишига таъсир кўрсатади. Одамлар муомаласи жараёнида тил ўзи тараққий этди, жамият ва ижтимоий онг категорияси ривожланиши билан тилнинг грамматик ва логик категориялари шаклланди, ривожланди. Жамият тилга муҳтож. Нормал ташкил топган ва ривожланаётган жамият ўз аъзоларининг ўзаро алоқа воситасисиз, яъни тилсиз мавжуд бўлолмайди.

Коммуникатив функция тилнинг қолган бошқа ҳамма функциялари: ижтимоий, экспрессив, эстетик, гносеологик функцияларда акс этади. Тилнинг исталган битта функциясини методологик тавсифлаш ва ўлчаш маълум маънода унинг коммуникатив функциясини аниқ ифодалашни характерлаш ва ўлчашдир (Дешериев Ю.).

Жамият, унинг аъзолари ҳаётида, одамлар фаоллиятининг турли соҳаларида турли тиллар ролини солиштира туриб тилнинг вазифаси бир хил эканлигига амин бўлдик.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Блягоз З.У. Роль русского и адыгейского языков в общественной жизни // Язык и общество. – М.: Наука, 1968. – С.255.
2. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху (Развитие общественных функций литературных языков). – М.: Наука, 1976. – С.432.
3. Филин Ф.П. Проблема социальной обусловленности языка // Язык и общество. Тезисы докладов. – М., 1966.
4. Якобсон Р.О. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – С.455.

ПЕРЕВОДЫ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Настоящая статья посвящена исследованию одной из малоразработанных вопросов современной паремеологии.

Круг вопросов рассматриваемых в данной работе тесно связан с изучением структуры, семантики и системности в английском языке.

Изучение и выявление различных особенностей пословиц и поговорок в лексике, несомненно, имеет большое значение для изучения системности в лингвистике. Целью данной работы является изучение структуры и семантики пословиц и поговорок в английском и русском языках. Материалами исследования послужили авторитетные словари по фразеологии таких как, «Англо-русский фразеологический словарь» под редакцией Кунина А.В. и «1340 английских пословиц и поговорок» под редакцией Баранцева К.Т. и другие словари, а также художественные литературы английских и американских авторов.

Пословицы и поговорки хранят в языке крупницы народной мудрости.

В них отражается история и мировоззрение народа, его традиции, менталитеты, обычаи и юморы.

В лексике каждого народа живут сотни пословиц и поговорок. Они создавались многими поколениями людей и развивались в течение многих лет.

Знание пословиц и поговорок каждого народа обогащает словарный запас человека, помогает усвоить образный строй языка. Самое главное, в некоторых пословицах легче запоминаются новые слова.

К английским пословицам часто можно подобрать русские или узбекские пословицы. Они могут обозначать один и тот же смысл.

Например: А

анг. To kill two birds with one stone

русс. Убить двух птиц одним камнем

узб. Бир ўқ билан икки қушни урмоқ

Б

анг. Never putt off till tomorrow what you can do today

русс. Не откладывай на завтра то что можешь сделать сегодня

узб. Бугунги ишни эртага қўйма

В

анг. Crows do not pick crow's eyes

русс. Ворон ворону глаза не выклюет
 узб. Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди

Г

анг. Don't count your chickens before they are hatched
 русс. Цыплят по осени считают
 узб. Жўжани кузда санайдилар

Д

анг. Burn not your house to frighten the mouse
 русс. Не сжигай свой дом, чтобы избавиться от мышей
 узб. Бургага аччиқ қилиб, кўрпани ёқмоқ

Анализ пословиц и поговорок показывает, что большинство из них обозначают доброту, судьбу, цель человека. Во многих случаях пословицы являются предложениями.

В составе некоторых фразеологических единиц используются названия животных. Фразеологические единицы с зоонимичными компонентами в английском языке являются малоизученной областью и сохраняют свою актуальность. В данной статье при анализе семантических особенностей фразеологических единиц с зоонимичными компонентами было использовано устройство когнитивных понятий языковедения. В когнитивном языковедении изучаются когнитивные концепты, соответствующие человеку, устройству и процессам, а также механизму из разумного восприятия. Понятие или семантические взаимоотношения между когнитивными концептами воспринимаются в качестве гипо-гиперонимических связей. Гиперонимами называют общее понятие или особенности в сфере слов и общего смысла понятий слова. Гипонимы это отдельное видовое понятие вида или признака входящего в гиперонимы. Например, в английском языке гипероним cow-корова имеет следующие гипонимы: calf-теленок, bull-скот, ox-бык, ruminant-жвачное домашнее животное и т.д. В работе даны гипонимы, относящиеся к зоонимам, так как они при использовании в качестве компонентов фразеологических единиц, связываются гипонимическими семами. Такие семы окрестили «зоосемами» (термин М.В.Никитина), животных можно отслеживать не только по таким понятиям, как самец или самка и по другим видам двойственности, а проследить тройную семантическую противоположность: goat-коза, he-goat-самец козы, she-goat-самка козы, sheep-овца, lamb-ягненок, ram-баран, ewe-самка барана. В английском, русском и узбекском языках зоосемы зоонимов называются по-разному в зависимости от вида самца или самки. В английском языке используя местоимение «он» he («он» мужчина), she («она», женщина) можно назвать как he-goat, she-goat. Фразеологизмов с использованием

данных зоонимов в английском языке великое множество: to get one's goat-сильно кому-нибудь надоест; (вариант: to get somebody's monkey out); as well be hanged for a sheep as for a lamb-одинаковое наказание за любое воровство (старинная английская поговорка, отображает то, что вор овец заслуживает наказания в виде смерти через подвешивание); follow like sheep-слепо следовать; a black sheep-овца которая портит все стадо; the sheep from the goats-различать овец от коз, то есть отличать первостепенные вещи от второстепенных. Понятие гипонимия с одной стороны изображает слова отображающие взаимоотношения полов и видов, с другой стороны иерархический ряд, возникший в результате связи на основании отображающей целый отрезок отношений. Между словами входящими в состав фразеологические единицы с зоонимичными компонентами есть гипонимические и семантические связи. Например, от разницы вроде существительных входящих в состав зависит и может полностью изменится смысл фразеологические единицы с зоонимичными компонентами. Если взаимоотношения полов и видов изображаются при помощи словосочетаний, то номинативные единицы изображающие название вида являются продуктом речи, имеют независимое место в языке. В лексико-семантическом устройстве языка они показывают наименование по половому признаку и признак вида, то есть исполняют номинативную задачу: white bear, white monkey, yellow dog, blind cat, old cat, dull dog, nervous cat, lame dog, quiet lamb, greedy wolf, agile monkey, quiet lamb, proud peacock, dumb fish, tired dog, etc.

И так, определение гипероним и гипоним в фразеологические единицы с зоонимическими компонентами помогает анализировать их семантическую структуру. Свойства присущие какому-либо животному переносятся на другой предмет.

Список использованной литературы:

1. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б.15 – 16.
2. Никитин М.Б. Лексическое значение слова. – М.: Высшая школа, 1983. – С.40 – 41.
3. Smith W.Y. The Oxford Dictionary of English Proverbs. – Oxford, 1936.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, 2003.

РЕАЛИЯ ВА УНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Бадиий таржимада аслият руҳини, моҳиятини англаш, матндаги турли элементларнинг лексик, фразеологик, грамматик, фонетик вазифаларини тушуниб етиш, таржима тилида уларга ҳар томонлама мос муқобиллар топиш ғоят кўп қамровли ва мураккаб жараёндир. Л.С. Бархударов таъбири билан айтганда: «турли тилларнинг лексик бирликлари ўртасидаги семантик муқобилини топиш муҳимдир».

Шу нуқтаи назардан фақат маълум халқ турмуш тарзи, дунёқарashi, нарса ва предметларни аташдаги ўзига хос хусусиятлар, тушунчалар бошқа халқларникидан фарқ қилади. Бундай ўзига хосликлар шу халқнинг тафаккур шакли, хатти-ҳаракати, кийиниш русуми, овқатланиш одоби, урф-одатлари ва бошқа ўзига хос хусусиятлари билан ўзга халқлардан ажралиб туради. Натижада фақат шу халққа тегишли турли хил тушунчаларни ифодаловчи сўзлар вужудга келадики, бу сўзлар англатган тушунчалар ўзга халқлар тилида мавжуд бўлмайди. Тилшуносликда, таржимашуносликда бундай сўзларни «реалиялар», «хос сўзлар» деб аташ қабул қилинган.

«Realis» средний род кўпликадаги латинча «realia» сўзидан олинган бўлиб, аслида, «ашёвий», «ҳақиқий» деган маъноларни англатган ва кейинчалик от туркумига ўтиб, миллий ўзига хос сўзни ифодаловчи терминга айланган.

Реалияларнинг аниқ таърифи, уларнинг «термин»лардан фарқи, бошқа тилларга таржима қилишдаги ўзига хосликлар, улар ифодалайдиган лексик, семантик, стилистик вазифалар ҳалигача тилшунос ва таржимашунослар томонидан турлича талқин этиб келинган. Реалиялар ифодалаган миллий ўзига хослик, уларни таржималарда бериш масаласи рус ва ўзбек олимларининг кўплаб илмий тадқиқотларига мавзу бўлган. Маҳаллий, миллий колоритни ифодаловчи сўз сифатида реалияларни таржимада бериш масаласи дастлаб ўтган асрнинг 50-йилларида рус олимларининг диққат-эътиборини торта бошлади. 1952 йили «Иностранные языки в школе»нинг иккинчи сонида И.Кашкинининг «Ложный принцип и неприемлимые результаты» номли мақоласи чоп қилиниб, унда илк бора ўзга миллатга хос бўлган сўзлар ва уларнинг таржимада берилишига оид фикрлар билдирилди. Олимнинг фикрича, «Миллий ўзига хос сўзларни таржима тилида аслият тилининг миллий руҳи, хусусиятлари, шу сўз орқали берилган маълум миллат вакиллари-нинг индивидуал, психологик хусусиятларини, бу хусусиятларни бадиий

матнда бераётган муаллиф услубини чуқур ўрганиш орқалигина тўлиқ ифодалаб бериш мумкин».

В.Россельс эса хос сўзларни қамраб олувчи тил бирликлари вази-фасини янада кенгайтирганини кўрамир: «Метафоралар, ўхшатишлар, эпитетлар, омонимлар, идиомалар, тропалар, мақол ва маталлар тил қонуниятлари асосида вужудга келган образли ибораларнинг барчаси миллий шаклда пайдо бўлади. Уларнинг мазмуни эса асар персонажи-нинг характери, ўзига хосликларини ифодалайди».

Н.Владимированинг фикрича:

1) топонимик элементлар, ономастика доир маълум миллатга мансуб халқнинг материал ва маданий турмуш шароитини ифодаловчи сўзлар;

2) аслиятнинг тилига оид хусусиятларни ифодаловчи фразеологизмлар, эпитетлар, образли ўхшатишлар, каламбурлар, мақол ва нақллар;

3) нутқ ритми ва оҳанги, тилдаги халқнинг фикрлаш тарзини ифодаловчи руҳий ҳолат, хулқ-атворни ифодаловчи морфологик, синтактик, фонетик воситаларда миллий ўзига хослик аксини топади

В.Россельс эса юқорида келтирилган мақоласида реалияларни маълум миллатга мансуб нарса-предмет ва ҳодисаларнинг номларини ифодаловчи сўзлар дейди. А.В.Федоровнинг юқорида зикр қилинган китобида эса реалиялар «соф маҳаллий нарса-предмет ёки ўзига хос маҳаллий тушунча ва улар бошқа тилларда муқобилларга эга бўлмаган сўзлар» тарзида талқин қилинади.

Реалиялар ҳақида Г.В. Черновнинг «К вопросу передачи безэквивалентной лексики при переводе советской публицистики на английский язык» (Уч. записки МГПИИЯ, Т.ХVI, М.1958) мақоласида, Т.В. Шатковнинг «Перевод русской безэквивалентной лексики на норвежский язык» номли номзодлик диссертацияда, А.В.Федоровнинг «Введение в теории перевода» (М., 1953), Я.И. Рецкернинг «О закономерных соответствиях при переводе на родной язык» (Вопросы теории и методики уч. перевода. – М., 1950) каби мақолаларида ҳам реалиялар эквивалентсиз лексика сифатида атрофлича ўрганилган. А.Е. Суприннинг «Экзотическая лексика» (Филологические науки. 1958. – №2) ва В.Россельснинг «О передаче национальной формы в художественном переводе» (Дружба народов. 1953. – №5) мақоласида реалиялар эквивалентсиз лексика, экзотик лексика, хорижий тилдан олинган бегона сўз, варваризмлар, локализмлар, этнографизмлар, этнокультурологик лексика, лақунлар каби терминлар билан аталган ва уларга бошқа тилларда учрамайдиган нарса-предмет ҳамда тушунчаларни ифодаловчи эквивалентсиз лексика

билан бирга турли терминлар, ундов ва тақлидий сўзлар, мурожаат сўзлари, адабий тил меъёрларидан ташқари ясалган сўзлар, кишиларнинг исм-шарифларини киритиш таклиф қилинган.

Демак, бир миллатга мансуб бўлган реалияларнинг ўзга тилларга кириб қолиши биргина адабий алоқалар, айниқса, таржиманинг ривожланишига боғлиқ эмас. Бу жараён халқаро алоқалар, сиёсий-тарихий, маданий воқеа ва ҳодисаларнинг ўзга халқлар дунёқарашига таъсири билан ҳам боғлиқ. Бу ўринда хорижий адабиётларнинг таржима қилиниши орқали ўзбек тилига бошқа миллатларнинг турмуш тарзи, дунёқарашига хос кўплаб тушунчаларни ифодаловчи реалиялар кириб келаётганини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Владимирова Н. Миллийликни таржимада акс эттириш муаммоси. Таржима санъати. – Тошкент, 1973. – Б.153.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Изд.2. – М., 1986.

ГРАММАТИКА

М.Миртожиев

АЖРАТИЛГАН БЎЛАКЛАР ИНТОНАЦИЯСИ

Гапнинг ажратилган бўлаги, гарчи у ажратилган бўлса ҳам, шу гапнинг бўлаги ҳисобланади. Ажратилган бўлак бирор гап бўлагига қўшилиб қўшимча мазмун илова қилади ва ўзи ундан, умуман, гап интонациясидан ўз интонацияси билан ажратилган бўлади. Шу интонацияси билан кўзга ташланади.¹ У интонация оҳанг, мантиқ урғуси, темп ва пауза компонентлари бўйича гап интонациясидан фарқланади. Бунда интонациянинг товуш кучи ва тембри каби компонентлари аҳмият касб этмайди.

Гапнинг ажратилган бўлаги гап таркибида келаркан, ундаги бошқа бўлаklar, деярли ёндош бўлаklarидан товуш баландлиги, оҳанги паст бўлиши билан ажралиб туради.² Масалан, *Янги клуб, катта залда, ўтган кунни бўлди бал* (Қ.Муҳаммадий). Бу гапдаги ўрин ҳоли вазифасида қўлланган *катта залда* бирикмаси ажратилган бўлақдир. Гапдаги *янги клуб* бўлаги ҳол вазифасида, *ўтган кунни* бўлаги пайт ҳоли ва *бўлди бал* бўлаги кесим вазифасида қўлланган. Бу гапдаги *янги* сўзининг биринчи ва иккинчи бўғин унлиси, шунингдек, *клуб* сўзининг унлиси 182 гц; *катта* сўзининг ҳар икки бўғин унлиси 165 гц; *залда* сўзининг биринчи бўғин унлиси 154 гц; иккинчи бўғин унлиси 171 гц; *ўтган* сўзининг биринчи бўғин унлиси 187 гц, иккинчи бўғин унлиси 220 гц; *кунни* сўзининг биринчи бўғин унлиси 180 гц, иккинчи бўғин унлиси 196 гц; *бўлди* сўзининг биринчи бўғин унлиси 170 гц, иккинчи бўғин унлиси 153 гц; *зал* сўзининг унлиси 154 гц товуш баландлигида талаффуз этилган. Гапдаги *катта залда* ажратилган бўлагининг унлилари товуш баландлиги ўзидан аввалги бўлак унлилари товуш баландлигидан 20 гц атрофида, ўзидан кейинги бўлак унлилари товуш баландлигидан 15 – 35 гц лар атрофида

¹ Қаранг: Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1961. – Б.125; Абдурахмонов Ф.А. Мураккаб гап синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1966. – Б.225; Болтабоева Ҳ. Ўзбек тилида мураккаблашган содда гаплар. – Тошкент: Фан, 1969. – Б.27.

² Қаранг: Абдурахмонов Ф.А. Мураккаб гап синтаксиси... – Б.226; Болтабоева Ҳ. Ўзбек тилида мураккаблашган содда гаплар. – Б.27.

паст. Яъни гап оҳангининг энг паст жойи ажратилган бўлакка тўғри келади. У гапда пасаювчи оҳангда айтилиб, ҳеч маҳал кўтарилувчи оҳангни юзага келтирмайди. Чунки ажратилган гап бўлаклари берган хабар ҳамма вақт иккинчи даражали характерда бўлади. Бу айрим адабиётлардаги ажратилган бўлаklar кўтарилувчи оҳангда бўлади¹ деган қарашни инкор этади.

Айрим адабиётларда: «Якка, ёйиқ ажратилган бўлаklar ўзига хос интонация билан бирга кучли логик урғу (мантик урғуси)ни олади», – деган қарашлар ҳам бор.² Бу қарашга ҳам юқорида айтилган фикрни қайта келтиришга тўғри келади. Ажратилган гап бўлаклари ҳақиқатан ҳам фақат иккинчи даражали хабарни, маълумотни келтиради. У ўзи алоқадор бўлак маъносига аниқлик, тўлалик, изоҳ илова қилади. Лекин булар айтилмоқчи бўлган хабар, маълумот гапдаги бирор бўлак томонидан келтирилгач, унга қўшимча бўлади. Мантик урғуси гапда берилмоқчи бўлган мазмуннинг биринчи мўлжалда турган ва тингловчига дастлаб етказилиши, таъкидлаб берилиши шарт ҳолдаги бўлагига тушади.³ Ажратилган гап бўлаги гапни шакллантириб бўлгандан кейин аниқ бўлмаган чаласини тўлдириш мақсадида унга илова қилинган бўлак ҳисобланади. Шунинг учун у ҳақда изоҳ бериларкан, мантик урғуси ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Гапда мантик урғуси тушган бўлак ўзбек тилида гап оҳангининг кескин кўтарилган жойидаги бўлақда бўлади. Ваҳоланки, ажратилган гап бўлаги гап оҳангининг кескин пасайган нуқтасидир.

Ажратилган гап бўлақларида темп ҳам ўзига хос. Унда гап темпига нисбатан маълум даража тезлашиш кузатилади. Бу ҳолат кўпроқ гап охирида берилган ажратилган бўлақларга хосдир. Гап ўртасида қўлланган ажратилган бўлақлар темпи секин келиши, яъни товушлари нисбатан чўзиқ бўлиши ҳам мумкин. Бу ажратилган бўлак хусусияти билан эмас, балки унга берилган эмоционаллик билан боғлиқ. Масалан, юқорида берилган гапнинг ажратилган бўлагига эмоционаллик бор ва ундаги товуш шу гап бўлаги атрофидаги бўлақлар товушидан анча чўзиқ, лекин товуш баландлиги паст қайд этилган.

Ажратилган гап бўлақларининг гап таркибида ҳам паст оҳанг, ҳам тез темп билан берилишига яна бир мисол келтириб кўрамиз: *Уста Турдали бўламан, колхозда аравадоз* (А.Қаҳҳор). Бу гапда ажратилган бўлак

¹ Қаранг: Абдурахмонов Ф.А. Кўрсатилган асар. – Б.226; Болтабоева Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б.27.

² Қаранг: Абдурахмонов Ф.А. Кўрсатилган асар. – Б.226; Болтабоева Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б.28.

³ Қаранг: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С.222; Die deutsche Sprache. Kleine Enzyklopädie. – Leipzig: VBI, 1970. – S.1129.

колхозда аравасоз бўлиб, у изоҳловчи вазифасини ўтаган. Ундаги талаффуз темпи анча тез берилган, колхозда сўзининг ҳар бир товуши ўрта ҳисобда 60 мсек, аравасоз сўзининг ҳар бир товуши ўрта ҳисобда 65 мсек вақтда қайд этилган. Ваҳоланки, уни таркибига олган гапдаги товушларга ўрта ҳисобда 72 мсек вақт сарфланган. Товуш баландлиги ҳам гапнинг асосий бўлақларидаги бўғинларидагига нисбатан анча паст. У боғланиб келган эга вазифасидаги *Турғунали* атоқли отининг биринчи бўғин унлиси 190 гц, иккинчи бўғин унлиси 200 гц, учинчи бўғин унлиси ҳам 200 гц, тўртинчи бўғин унлиси 180 гц товуш баландлигига эга. Ажратилган бўлақларнинг энг баланд талаффуз этилган учинчи бўғин унлиси 170 гц бўлиб, энг сўнги бўғини энг паст 160 гц билан берилган. Улардаги фарқ яққол кўзга ташланиб турибди.

Ажратилган гап бўлақлари гап таркибида қўлланаркан, улардан пауза воситасида ажратиб талаффуз этилади. Бу деярли адабиётларда қайд этилган.¹ У ҳақда ўзбек тилидан бошқа тиллардаги синтаксисга бағишланган асарларда ҳам айtilган.² Ажратилган бўлақ олдидан берилган пауза зарурий моҳиятга эга бўлиб, йирик пауза ҳисобланади. Унинг биз олиб борган экспериментал таҳлилларда 340 мсек дан тортиб 360 мсек гача бўлиши кузатилди. Биз олган экспериментал таҳлиллар эса 20 дан ортиқ мисол доирасида эди. Юқоридаги берилган икки мисолда ҳам пауза 340 мсек чўзиқликда қайд этилган. Мазкур ҳолат кўпроқ ажратилган бўлақ гап охирида берилганда кузатилади. Бунинг ҳам ўз сабаби бор. Бунда гап тугал ҳисобланиб, тугаллик паузасини олади. Тугаллик паузаси шундай тугалликка эга бўлади. Кетидан берилган ажратилган бўлақ мустақил предикация сифатида қайд этилади.

Ажратилган бўлақ интерпозицияда қўлланганда, ундан олдин берилган пауза ҳам юқоридагига ўхшаш тўла чўзиқликка эга бўлади, яъни

¹ Қаранг: Гуломов А.Ф., Асқарова М.А. Кўрсатилган асар. – Б.125; Абдурахмонов Ф.А. Кўрсатилган асар. – Б.226; Мирзев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Учинчи нашр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – Б.208; Болтабоева Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б.27.

² Қаранг: Березин В.М. Обособленные дополнения и обстоятельство // Русский язык в школе. 1937. – №5. – С.44; Демирчизада А.З. Табели мураккаб чўмлалар // Азербайджан мактаби. 1948. – №1. – С.32; Абдуллаев А.З. Обособление в современном азербайджанском языке: Дисс... канд. филол. наук. – Баку, 1953; Ҳозирги туркмен дилинде айиргичли сөз дўзумлари // Туркменский филиал АН СССР. – Ашгбат, 1951. – №4; Фирсов Г.П. Обособленные второстепенные члены предложения. – М., 1956. – С.133; Arssenjewa M.G., Gassilowitsch E.W., Samrshizkaja A.A., Tereschenkowa R.A., Zyganowa N.A. Grammatik der deutschen Sprache. – М., 1963. – С.292; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. II. Синтаксис. – М.: Просвещение, 1968. – С.228; Иванова И.П., Буракова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М., 1981. – С.228; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – М., 1988. – С.88.

140 мсек дан 360 мсек гача ораликда кузатилади. Ажратилган бўлак кейиндан деярли пауза кутилмайди. Чунки у ўзи семантик жиҳатдан аниқлик, тафсилот, характер бериб келган бўлакни бошқарган бўлак билан грамматик алоқа мослигида бўлади. Шу сабабли у билан орага пауза берилмаган ҳолда талаффуз қилинади. Масалан, *Энди ярим пиёла қон, одам қони, керак* (А.Қаҳҳор). Бунда гапнинг эгаси вазифасидаги қон сўзидан сўнг 340 мсек чўзиқликда пауза берилиб, кейин ажратилган бўлак *одам қони* бирикмаси келтирилган. Ажратилган бўлақдан кейин ҳеч қандай пауза ўрин олмай, гапнинг кесими вазифасидаги *керак* сўзи қайд этилган. Ажратилган бўлак ажратилган изоҳловчи бўлганлиги учун ҳам, у эга каби кесим билан предикацияни юзага келтирган ва шу мазмунга асосланган ҳолда бўлиб, улар орасида пауза қўлланмаган. Унинг бўлмаслиги қонуниятдир.¹ Юқорида *Мен Турдиали бўламан, колхозда арава* сўзларга гапини келтириб, *колхозда арава* сўзларга ажратилган бўлак эканлиги ва олдидан 340 мсек чўзиқликда пауза берилганини айтгандик. Агар гапни қайта трансформация қилиб, *Мен Турдиали, колхозда арава* сўзларга ажратилган бўлак деб ўзгартирадиган, яъни кесимни ажратилган бўлақдан кейинга олсак, улар жипс боғланишда бўлади ва ўртасига пауза берилмайди. Ажратилган бўлак билан кесим ўртасида паузанинг бўлмаслиги ва уларнинг жипс, ўзаро алоқада эканлиги ажратилган бўлак гап бўлаги ҳолатида қолганини кўрсатади. Яъни у гап бўлаги вазифасидан чиқиб кетмайди.² У интонацион ажратилган бўлса ҳам, гапнинг махсус бўлаги сифатида қолади.³ Бу берилган фикрларни Ҳ.Болтабоева ўз ишида ҳақли равишда таъкидлаган.⁴

А.Ф.Фуломов *Келди онам, меҳрибон, биз ўтирдик ёнма-ён* мисolini келтириб, *меҳрибон* сўзини ажратилган бўлак деб қайд этади. Таҳлил қилинган мисол ниҳоятда тўғри. Унинг кўрсатишича, икки томонида пауза бор.⁵ Бизнинг экспериментал таҳлилимизда ҳам мисолдаги ажратилган бўлақдан кейин 230 мсек вақт олган пауза борлиги аниқланди. Бироқ кейинги пауза ажратилган бўлак талаби билан эмас, балки икки содда гапни чегаралаш талаби билан деб қаралиши керак. Бошқа ўринларда ҳам ажратилган бўлақдан кейин пауза кутиш мумкин. Ажратилган бўлак изоҳлаб, тафсилот бериб, аниқлаштириб келган бўлакнинг ҳоким бўла-

¹ Ҳ.Болтабоева ажратилган бўлақлар айрим ҳолларда, кўпроқ феъл кесимли гапларда, кетидаги бўлақдан пауза билан ажратилмайди деб қарайди. Қаранг: Болтабоева Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б.29.

² Қаранг: Греч Н.И. Практическая русская грамматика. – СПб., 1827. – С.161.

³ Қаранг: Камолов Ф. Қўшма гапларга доир масалалар. – Тошкент, 1955. – Б.33 – 337; Абдурахмонов Ғ.А. Ажратилган иккинчи даражали бўлақлар. – Тошкент, 1955.

⁴ Қаранг: Болтабоева Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б.29.

⁵ Қаранг: Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. Кўрсатилган асар. – Б.125.

ги ёйиқ бўлиб, алоҳида такт талаб қилса, ундан пауза билан ажратилади. Масалан, *Ўлмасларнинг кўшниси, бойнинг хизматкори Алижон, кўчни аравага юклади* (Ё.Шукуров) гапида *бойнинг хизматкори Алижон* қурилмаси ажратилган бўлак бўлиб, гапнинг эгаси вазифасидаги кўшниси сўзининг ажратилган изоҳловчиси ҳисобланади. У билан *кўчни аравага юклади* қурилмаси кесим таркиби сифатида предикацияга киришган. Эганинг вазифасини изоҳловчи ҳам ўташи мумкин бўлгани учун, ажратилган изоҳловчи билан кесим таркиби бирикиб, паузасиз талаффуз этилиши керак эди. Аммо ажратилган бўлак ҳам, кесим таркиби ҳам алоҳида қурилмалардан иборатлиги уларнинг мустақил такт сифатида қайд этилишини талаб қилади. Натижада улар ўзаро тактга хос қисқа 90 мсек чўзиқликда пауза билан ажратиб талаффуз этилган. Яъни интонациядаги ажратилган бўлак кетидан пауза талаб қилинмайди, баъзан қўлланиб қолган пауза ҳам ажратилган бўлак талаби билан эмас, бошқа нутқ ҳодисалари талаби билан юзага келган бўлади.

Шу ўринда юқорироқда берилган биринчи мисол *Янги клуб, катта залда, ўтган кун бўлди бал* гапини қайта эшлашга тўғри келади. Ундаги *катта залда* бирикмаси ажратилган ҳол вазифасини ўтаган. У икки томонидан пауза билан ажратилган. Унинг олдидан берилган пауза 340 мсек чўзиқликка эгаллиги ҳолда, кетидан берилган пауза 155 мсек чўзиқликдадир. Кейинги паузаси қисқа эканлигидан маълумки, у тактга мансубдир.

Ўзбек тилидаги гаплар олдида ажратилган бўлак қўлланмайди.

Хуллас, ажратилган бўлак гап ўртасида ва охирида берилади. Улар ўзига хос интонацияга эга бўлиб, ўзи қўшилиб келган гап интонациясига илова қилинади. Ажратилган бўлак интонациясининг оҳанг компоненти умумий гап оҳангига нисбатан тушувчи ҳолатда бўлади ва унга мантиқ урғуси берилмайди. Чунки ажратилган бўлақлар гапдаги тингловчига етказилиши асосий бўлган хабарни ифода этмай, етказилиши иккинчи даражали мазмунни илова қилувчи қўшимча бўлақдир. Мантиқ урғуси гапдан мўлжалланган асосий мазмунни берувчи бўлакка тушади. Агар ажратилган бўлак маъноси эмоционал характерда бўлса, у эмфатик урғу олган бўлакка хос чўзиқ темпли ва товуш баландлиги юқори бўлади. У гап темпига нисбатан тез талаффуз этилади. Ажратилган бўлақлар ўзидан олдинги бўлақдан 340 – 360 мсек пауза билан ажратилади, кетидан пауза берилмайди. У кетидаги бўлак билан грамматик боғланиб келади. Агар кетидан пауза кутилса, у шу бўлакка мансуб эмас, ё боғланган содда гапга, ё тактга тегишли бўлади.

ҚЎШМА ГАПЛАР ТАСНИФИГА ДОИР

XX аср охири – XXI аср бошларида жиддий тадқиқотлари билан (таъкидлаймиз, айниқса, синтаксисга оид тадқиқотлари билан) ўзбек тилшунослигининг йирик вакиллари сифатида тан олинган А.Нурмонов, И.Маҳмудов каби олимларнинг асарларида қайд этилган тасниф ёки қарашлар¹ ва бу давргача ўзбек тили синтаксиси бўйича фундаментал тадқиқотлар олиб борган А.Фулумов, Ф.Абдурахмонов, М.Асқарова сингагири тан олинган тилшуносларнинг тасниф ва қарашлари, идрок этишлари асосланмай туриб, гап таснифи, унга ёндашишлар, қарашлар, дёрслик ёки қўлланмаларда берилиши, терминологияси каби кўп жиҳатларда гўё «янги Америка очилганлиги» кузатилади. Албатта, фанда доимо янгича қарашлар, таснифлар, ёндашувлар, терминларни ўзгартириш бўлиши табиий ва бунга ҳеч ким қарши эмас. Ахир, бу тараққиёт, илм, илмий изланиш... Бироқ улар асосланган бўлиши зарур эмасми? Гап шундаки, 1958 йили Ф.Камолов ва З.Маъруфовлар таҳрири остида Ф.Абдурахмоновнинг «Қўшма гап синтаксиси асослари» китоби нашр этилган. Бу асарда қўшма гаплар таркибидаги содда гапларнинг ўзаро семантик, грамматик, интонацион (аслида, грамматик ва интонацион бўлиши керак – муаллифлар) алоқалари ва боғланиш техникаларига кўра уч гуруҳга ажратилган.² Боғланган қўшма гаплар; эргаш гапли қўшма гаплар (баъзи адабиётларда эргашган қўшма гаплар тарзида ҳам берилган); боғловчисиз қўшма гаплар тарзида. Бу ўринда Боғланган қўшма гаплар ва Боғловчисиз қўшма гаплар терминларининг маълум даражада мантиқни ҳисобга олмаган ҳолда танланганлиги кузатилади. Яъни ҳамма қўшма гап қисмлари ҳам ўзаро боғланган бўлади. Боғловчи воситалар эса турли-туман: тенг боғловчилар, эргаштирувчи боғловчилар, боғловчи вазифасидаги юктамалар, феъл шакллари, нисбий сўзлар – ҳавола бўлақлар, оҳанг ва ҳ.к. Қўшма гапнинг мазкур уч тури, албатта, мавжуд. Бироқ бу ўринда терминдаги ғализликни ўйлаб кўриш кераклиги ҳақида мулоҳаза юритдик, холос.

Бизга ҳамоҳанг тарзда айтилган бошқа бир мулоҳазани келтириб, унга муносабатимизнигина билдириб ўтамиз. Бу фикр А.Маматовга тегишлидир. Айнан келтирамиз: «Аёнки, қўшма гаплар содда гаплар каби бир бутун, яхлит бирликдан иборат, аммо шу бирликнинг бир турини

¹ Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

² Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. – Тошкент, 1958. – Б.11.

«боғланган кўшма гап» ва бирини «эргашган кўшма гап» деб аташ кўшма гаплар моҳиятини очиб беролмайди. Аслида, бу икки атама таркибида аниқловчи вазифасида келаётган боғланган ва эргашган сўзлари кўшма гапларнинг ўзига нисбатан эмас, балки улар таркибидаги содда гапларга нисбатан қўлланиши керак эди. Ҳақиқатда эса мазкур атамалар бир бутун кўшма гапни бошқа бир объектга – гапга боғлиқ қилиб кўяди, яъни улардан бири кўшма гапни қандайдир ноаниқ объектга «боғланган» деб қараса, бири «эргашган» деб қарайди». ¹

А.Маматов бундай термин қўллашларни ноаниқликлар тарзида баҳолайди ва, асосан, рус тилшунослиги андозаларига мослаштириш тарзида қарайди ҳамда изоҳи давомида: «Аслида, кўшма гап қандайдир «н» гапга боғланмайди ҳам, эргашмайди ҳам (улар бир бутун матннинг – нутқнинг бир қисми эканлиги бошқа масала), балки кўшма гапни ташкил этувчи қисмлар – кўшма гап таркибидаги содда гапларгина бирида ўзаро тенглашиш йўли билан боғланса, бирида қисмларнинг бири бошқасига тобеланиш, эргашиш йўли билан боғланади. Аммо ҳар икки тур кўшма гап аъзолари боғловчисиз кўшма гап аъзоларига зид равишда ўзаро махсус лексик-грамматик воситалар: бир ўринда тенг боғловчилар ва шулар ўрнида келган воситалар орқали боғланса, бир ўринда эса эргаштирувчи боғловчилар ва шулар ўрнида келган воситалар орқали боғланади. Ана шу воситаларнинг бор-йўқлигига қараб кўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади: боғловчили кўшма гаплар ва боғловчисиз кўшма гаплар»², – дейди. Шу тарзда олим боғловчили кўшма гапларнинг ўзини тенг боғловчили кўшма гаплар ва эргаштирувчи боғловчили кўшма гапларга ажратади. Шунингдек, кўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўзаро муносабатига кўра уларни тенг аъзоли ва тобе аъзоли кўшма гапларга ажратадики, бунда моҳият эътибори билан тўғри ёндашув ўз ифодасини топган (интонация воситасида боғланган боғловчисиз кўшма гап термини қўлланилиши яна баҳсталаблигича қолган).

Хуллас, кўшма гаплар таснифида моҳият жиҳатидан бу асарларда жиддий фарқ бўлмаса-да, термин қўллашда маълум фарқлар борлиги кузатилади. Биз бу борада, албатта, А.Маматов ёндашувида асос бор деб қараймиз. Термин қўллашда мантиққа эътибор берилиши муҳимдир.

Қайд этилган фикрларга қарамай, Ғ.Абдурахмоновнинг мазкур тадқиқоти кўшма гаплар бўйича қилинган тадқиқотлар ичида алоҳида қимматга эгаллиги билан ажралиб туради. Бу ишда Эргаш гапли кўшма гаплар алоҳида берилар экан, унинг таснифига эътибор қаратсак,

¹ Маматов А. Ҳозирги ўзбек адабий тилидан мустақил ишлар вариантлари. – Тошкент: Фан, 1997. – Б.74.

² Кўрсатилган асар. – Б.75.

унлар англатган маънолари, шаклланишлари ва бош гапга боғланиш услуларига кўра 13 турга ажратилиб, сўнг миқдор-даража ифодаланиши алоҳида кўриб ўтилади.¹ Деярли шу типдаги тасниф А.Маматовнинг кўрсатилган ишида ҳам кузатилади (78-саҳифадан бошлаб). Фақат бу ишда даража-миқдор эргаш гапли кўшма гаплар бошқа тур (14 тур)лар кўнорида берилади. Ғ.Абдурахмонов таснифи XX аср ўрталарида ўрталашланган бўлса, А.Маматов таснифи XX аср охирида қайд этилган. Буларнинг оралиғида, яъни 1976 йили нашр этилган «Ўзбек тили грамматикаси» (назарий грамматика)да худди шу тарзда эргаш гапли кўшма гапларнинг 14 тури қайд этилган.² Энди XX аср охирларида яратилган, бевосита жиддий таҳлиллар, қиёслашлар, мунозараларга муносабат билдиришлар, ҳодисалар ва ҳолатларга бирмунча чуқур ёндашувлар доирасида Н.Маҳмудов ва А.Нурмоновлар томонидан тузилган ҳамда айнан «Назарий грамматика» деб белгиланган китобда ҳам эргаш гапли кўшма гапларнинг 14 та тури ажратилган. Ушбу китобда таснифнинг эргаш гапли кўшма гапларнинг таснифи эмас, балки эргаш гапларнинг таснифи маканлиги алоҳида таъкидланган (Б.172). Асарда бош гапнинг ҳам, эргаш гапнинг ҳам ўзига хос жиҳатлари, моҳияти, эргаш гапнинг бош гапни еки ундаги бирор бўлакни изоҳлаш, қайси бўлакка боғланиши каби яна кўп жиҳатлар жиддий тарзда қайд этилган (китобда боғланган кўшма гаплар, боғловчисиз кўшма гаплар берилмаган). Кўринадики, назарий грамматика тарзида алоҳида қайд этилган адабиётларда ҳам эргаш гапларнинг 14 тури қайд этилган. Улар айнан гап сифатида берилган ва шу тарзда берилиши мақсадга мувофиқир. Бу ҳолат синтаксис, хусусан, эргаш гапли кўшма гаплар бўйича фундаментал тадқиқотлар олиб борган М.Асқарова ишларида ҳам кузатилади.³ Мазкур китобда ҳам юқорида қайд этилган айрим ишлардаги каби «боғланган кўшма гап», шунингдек, «эргашган кўшма гап» терминлари ишлатилган. Албатта, «Ўзбек тили грамматикаси» (1976) китобининг «Эргаш гапли кўшма гаплар» қисми ҳам М.Асқарова томонидан ёзилгани учун, терминларда ҳам, таснифда ҳам деярли фарқ йўқ. Аммо «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (А.Ғуломов ва М.Асқарова) китобида тасниф бир эслатма билан тўлдирилган. Бу моҳият-эътибори билан жуда муҳим ва бу борада тадқиқот олиб борган синтаксисчилар ана шу эслатмага алоҳида эътибор қаратишлари ва ўрни келганда (яъни шу ҳолат кўзга ташланиб қолганда, кузатилганда) унга илова-ишора қилиб ўтишлари зарур. Гап шундаки, муаллиф

¹ Кўрсатилган асар. – Б.111 – 211.

² Кўрсатилган асар. – Б.415 – 456.

³ Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – Б.171 – 221.

(А.Фуломов) «Қўшма гапнинг яна шундай кўриниши учрайдик, улар шаклан эргашган қўшма гапга ўхшаса ҳам, мазмунан боғланган қўшма гапларга яқин туради. Яъни қўшма гап таркибидаги компонентлар эргаштирувчи воситалар билан бирикса ҳам, қисмлар тенг ҳуқуқлидай кўринади. Кўпинча бундай компонентлар -(и)б аффиксли равишдош ёки -са аффиксли шарт феъли ёрдами билан боғланади. *Ичкарида ашула тугаб, шовқинли кулги кўтарилди* (Асқ.М.). Бу гапнинг боғланган қўшма гап шакли қўйидагича: *Ичкарида ашула тугади ва шовқинли кулги кўтарилди*» (Б.162). Эслатманинг бу қисмини келтиришдан мақсад шуки, гап назарияси ҳақида фикр билдирилган баъзи ишларда кесимнинг шаклланганлиги-шаклланмаганлиги, умуман, кесимлик шакллари, уларнинг кесим деб белгиланувчи бўлақда қўлланганлик-қўлланмаганлиги, шунга кўра, у ёки бу шаклни олган ёки олмаган бўлакнинг – кесимнинг гапни шакллантиришдаги мавқеи масаласини ойдинлаштиришдир. Гап шундаки, Ёмғир ёғиб, ерлар пой бўлди; Ёмғир ёққач, ерлар пой бўлди; Ёмғир ёғди-да, ерлар пой бўлди; Ёмғир ёққани учун ерлар пой бўлди; Ёмғир ёғди-ю, ерлар пой бўлди; Ёмғир ёққани тўфайли (сабабли) ерлар пой бўлди; Ёмғир ёққанлигидан ерлар пой бўлди; Ёмғир ёғди, ерлар пой бўлди; Ёмғир ёғди ва ерлар пой бўлди кўринишлари мавжуд бўлиб (умуман, синтактик меъёр сифатида ҳар бир кўриниш ҳам қўлланилади), уларнинг айримларида кесимлар шаклланган бўлса, айримларида кесимлар шаклланганликдан йироқдек (ёққач, ёғиб, ёғса-да, ёққанни тўфайли, ёққанлигидан кабилар).

Трансформациялар кўрсатадики, кесимнинг шаклланган ёки шаклланмаганлиги масаласи ҳали жиддий тадқиқотларни талаб қилади. Кесимга қўшилиб келган (аслида, кесим вазифасида келувчи сўзга қўшилиб келган) воситанинг туб моҳияти, хусусиятлари бошқа воситалар билан қиёсланиб ўрганилиши керак. Чунки Ёмғир ёғиб шаклида ҳам сабаб муносабати бор бўлса, Ёмғир ёғди шаклида ҳам сабаб муносабати бўлиши кузатилади. Агар ерлар пой бўлди қисмига нисбатан олинса, аниқ сезилиб туради. Фақат биринчисида тобе-ҳокимлик муносабати мавжуд бўлса, иккинчисида тенглик муносабати бор деб қаралади. Синтаксисдаги ана шу ҳолат, яъни шакл ва мазмун мутаносиблиги ёки мутаносиб эмаслиги назарда тутилгани ҳолда, А.Фуломов қўшма гапларнинг алоҳида тури мавжуд деган фикрни айтган экан, бундай тип конструкциялар тўпланиши ҳамда алоҳида тадқиқ этилиши зарур ва долзарб. Шунингдек, назаримизда, Н.Маҳмудов ва А.Нурмоновлар томонидан тузилган назарий грамматикада тўғри қайд этилгани каби, эргаш гапли қўшма гаплардаги бош гапларни ҳавола бўлакли бош гаплар ва ҳавола бўлаксиз бош гаплар тарзида белгилаш ҳамда ўрганиш зарур

бўлганидек, эргаш гапларни ҳам ҳавола бўлаксиз ва ҳавола бўлаккли эргаш гапларга ажратиш мақсадга мувофиқдир. Қайд этилган китобда мана шу ҳолатни ўрганишни унинг муаллифлари бошлаб берган. Ҳавола бўлаккли бош гапларнинг синсемантик, ҳавола бўлаксиз бош гапларнинг эса автосемантик хусусиятлари ёритилган ўринларда айнан кесимнинг шаклланган-шаклланмаганлиги, ҳавола бўлаккли гапларнинг ўзига хос жиҳатларини ўрганишга даъват борлиги кузатилади. Умуман, ўзбек тил-шунослигида ҳам қўшма гаплар таснифига кўп марта мурожаат қилинганлиги, турли жиҳатлардан ёндашилаётганига қарамай, масаланинг моҳиятига чуқурроқ ёндашсак, таснифлар изчил, иерархияли, тизимли ҳолатда эмасга ўхшаяпти. Сўнгги адабиётлардан бирида ҳам қўшма гаплар таснифи алоҳида қайд этилган. Таснифда гапларнинг энг кичик қурилиши қолипига таянилгани ҳолда, аввало, умуман гап таснифланади ва у структурал синтаксис таснифи сифатида қўшма гапнинг лисоний моҳиятидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади дейилади (Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент, 2007. – Б.363). Бу таснифга кўра гап: 1) содда гап; 2) уюшган гап; 3) қўшма гаплардан иборат. Биз мана шу таснифда ҳам термин танлашда ноаниқликка йўл қўйилганлигини кузатамиз. Яъни уюшган гап термини бир синтактик қурилмада (бутунликда, матнда) бир нечта алоҳида гапларнинг уюшиб келишига нисбатан қўлланганми? (Уюшиб келувчи эргаш гаплар мавжудлиги ҳаммага маълум). Ёки *Мен ўқиган, ёзган эдим* гапидаги кесимлар уюшиб келган ҳолатга нисбатанми? Ёхуд *Мен келган, Жамшид кетган эди* тарзида *эди* тўлиқсиз феъли келган, кетган шакл (кесим)лари унинг умумий бўлган ҳолатга нисбатан (шундай конструкцияга нисбатан қўлланган эканлиги ноаниқ бўлиб қолган) муаллифлар таъкидлаганидек, масалан, *Мен келган, Жамшид кетган эди* қурилмаси *Мен ўқиган, ёзган эдим* қурилмасидан ҳам, *Мен келган эдим, Жамшид кетган эди* қурилмасидан ҳам фарқ қилади ва *Мен келган, Жамшид кетган эди. Мен ўқиган, сен ёзган эдик* кўринишидаги гаплар уюшган гапга айланади тарзида изоҳлаб борилади. Унинг остида Ҳар бир кесимни шакллантириш билан уюшган гап қўшма гапга айланади: 1. *Мен келган эдим, Жамшид кетган эди.* 2. *Мен ўқиган эдим, сен ёзган эдинг* каби фикр билдирилади. Албатта, бу ҳолат илгари ёзилган адабиётларда ҳам қайд этилган ва уюшган кесимли ёки уюшган эгали гаплар тарзида ҳодиса ажратилган: содда гаплар, уюшиқ кесимли гаплар, қўшма гаплар қайд этилган. Бироқ уюшиқ кесимли ва уюшиқ эгали гаплар содда гапларнинг мураккаблашган кўриниши сифатида қайд этилган (Ҳ.Болтабоева. Мураккаблашган гаплар – қўлланма; Ф.Убаева. Ўзбек тилида ҳол категорияси – қўлланма) (қуйироқда бу таснифнинг давомига яна қайтамиз).

Кўшма гапларга ўзбек тили материалларидан келиб чиққан ҳолда ёндашиш, аниқ ҳодисаларни ажратиб баҳолаш, айтилган фикрларнинг бўш ўринларини тўлдириш маълум маънода А.Нурмоновга А.Фуломовдан ўтган бўлса ажаб эмас. Унинг айрим таҳлиллари, қарашлари устоз қарашларига ҳамоҳангдир. Бу ҳамоҳанглик яна А.Фуломовнинг юқорида берилган эслатмаси давомида кузатилади: «Бундай кўшма гапларда худди боғланган кўшма гаплардагидай компонентларнинг зичроқ боғланишини таъминловчи умумлаштирувчи бўлақлар – қаратувчи, ўрин, пайт, сабаб ҳоллари қўлланиши ҳам мумкин. *Онахоннинг товуши товланиб, кўзига ёш келди* (яна 2 та мисол берилган). Бу фикрлар «Назарий грамматика»даги (Н.Маҳмудов, А.Нурмонов) эргаш гап билан ҳолнинг муносабати, уларнинг бош гапга зич боғланиши билан алоқадор ўринларга мосдир (Б.170 – 175).

Айюб Фуломов эслатмада давом этиб яна шундай фикрни айтади: «Баъзан ўзбек тилида ҳам эргаштирувчи воситалар ҳам тенг боғловчилар ёрдамида бириккан кўшма гаплар учрайди (Бунда мураккаб типдаги кўшма гапгина назарда тутилаётгани йўқ. Асосан, икки содда гапдан иборат кўшма гап назарда тутилган). Масалан. 1. Гоҳ йилт этиб кувёш кўринса, гоҳ шивалаб ёмғир қуяди. 2. Чамаси, унинг йўғон гавдаси контузия бўлган ва шунинг учун аъзойи бадани зирқираб оғрир эди (Б.П.). 3. Сен бераҳм бўлсанг ҳам, аммо мен душманлик қилмасман асло (Ҳ.О.)...

Демак, ўзбек тилида кўшма гапнинг боғланган кўшма гапга ҳам, эргашган кўшма гапга ҳам алоқадор бўлган (ёки ҳар иккисидан ҳам фарқ қилувчи – таъкид бизники) оралиқ варианты мавжуд» (Б.163). Кўринадики, ўзбек тили синтаксиси билан жиддий шуғулланган олимлар: а) ўзбек тилининг ўз материалдан келиб чиқиб; б) ҳодисалар моҳиятидаги умумий ва фарқли жиҳатларни ҳисобга олиб; в) воситаларнинг ўзига хос жиҳатлари: маънолари, вазифалари, услубий хусусиятлари, трансформацияси, шакл ва маъно муносабатлари каби жуда кўп томонларни ҳисобга олиб; г) олдин айтилган фикрлар, қарашлар, мавжуд таснифлар каби яна кўп ҳолатларга эътибор қаратиб, аввал қилинган ишларга ҳурмат билан қараб, айтилган фикрлардан имкон қадар тўла хабардор бўлган, уларни тўғри англаган ҳолда янги фикрлар билан илмни бойитишган. Бироқ XX аср ўрталаридан бошлаб кўшма гапларнинг таснифи, айниқса, эргаш гапли кўшма гапларни турларга ажратиш бўйича синтаксис билан ўта жиддий шуғулланган олимлар қарашлари ёки қўлланган терминларга бир оз бошқачароқ ёндашиш (терминни бири ўрнида иккинчисини қўллаш ёки гап билан гап бўлагини яхши фарқламай туриб, гапдаги ўзаро боғланиш ва зичланиш каби ҳолатларни ҳисобга олмай

туриб тасниф бериш ва бу таснифнинг тўғри ёки тўғри (мақсадга мувофиқ ёки мувофиқ) эмаслиги исботлаб берилмасдан туриб, дарслик ёки қўлланмаларда бериш каби масалалар) илми янги қарашлар билан бойитмайди. Аксинча, илм кишиларини ҳам, ўқитувчиларни ҳам, ўқувчиларни ҳам чалғитди. А.Маматов ана шуларни назарда тутиб ҳам қўлланишига, ҳам моҳиятига, ҳам мавжуд ҳолатга эътибор қаратган ҳолда гапларни (қўшма гапларни): боғловчили боғланган қўшма гаплар ва боғловчисиз қўшма гапларга ажратар экан, бунга ишора бермагани ҳолда айтилган янги китобда ҳам (2007) шу тасниф сал бошқачароқ тарзда (моҳият бир хил), яъни «Боғловчили қўшма гап грамматик воситалар билан боғланган қўшма гап, лексик-грамматик воситалар билан боғланган қўшма гап ва лексик восита билан бириккан қўшма гапга ажралади. Қўшимчанинг функциясига кўра тенг боғловчили ва эргаштирувчи боғловчили боғланган қўшма гап фарқланади» (Б.365). Бу ўринда қандай қўшимчанинг функцияси назарда тутилганлиги аниқ эмас. Бизнингча, боғловчи воситанинг функциясига кўра дейилиши керак эди. Албатта, мазкур тасниф А.Маматов таснифига мос келади. Бу кейинги ишда (2007) қўшма гаплар воқеланиш усулларини белгилашдаги уч кўрсаткичга таянилгани ҳолда: а) [WPm] ларнинг эгаси (E) бор-йўқлиги, бир хил ёки бошқа хил эканлигига; б) [WPm]лар таркибидаги [W]нинг хусусиятларига кўра...; в) [WPm] таркибидаги [Pm]ларнинг бир хил ёки қисман бир хил эканлигига кўра таснифланади. Улардан намуналар изчилликни сақлаган ҳолда айрим кўринишларда берилади: 1. Гапнинг лисоний синтактик қолипига кўра. 2. Гап таркибидаги боғловчи воситаларга кўра. 3. Қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маънавий муносабатнинг ифодаланишига кўра. 4. Орадаги функционал муносабатларига кўра. 5. Қўшма гапларнинг ифода мақсадига кўра. 6. Қўшма гап таркибий қисмларининг реаллик ва ирреаллигига кўра (реал гап, ирреал гап, риторик гап). Таъкидлаш жоизки, бу сўнги таснифда маълум даражада тўлиқлик кузатилади. Шунга қарамай, тасниф охирига етказилмаган. Жумладан, боғловчили, яъни тенг муносабатли қўшма гапларнинг ҳам, эргаш муносабатли қўшма гапларнинг ички таснифи ҳам берилмаган. Шунингдек, А.Нурмонов таъкидлаган ҳавола бўлакли гаплар ва ҳавола бўлаксиз гапларни ҳам таснифга киритиш лозим. Шу билан бирга, ҳавола бўлакли гаплар доирасини эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар билан чеклаш керакми ёки ўрин, даража-миқдор (қаерда – шу ерда, қанчалик – шунчалик) каби эргаш гапли қўшма гапларни ҳам шу қаторга киритиш-киритмаслик масаласи ҳам бор. Бизнингча, ана шу гап турларини ҳам ҳавола бўлакли гаплар қаторига киритиш мақсадга мувофиқ.

Қолаверса, яна қўшма гапларни улар таркибидаги содда гапларнинг миқдорига кўра таснифлаш зарурати ҳам мавжуд. Уларни номлаш ҳам керак. А.Маматов гап икки содда гапдан иборат бўлса оддий қўшма гап, уч ва ундан ортиқ содда гаплардан тузилган бўлса мураккаб қўшма гап тарзида ажратишни таклиф этган. Бу мақсадга мувофиқдир. Мураккаб қўшма гапларнинг ўзини яна ички таснифлаш зарурати бор. Чунки аввал ҳам бундай тасниф берилган, яъни бир неча эргаш гапли қўшма гаплар; мураккаб компонентли қўшма гаплар; аралаш қўшма гаплар; биргалик эргашши йўли билан тузилган ёки кетма-кет боғланиш йўли билан тузилган, аралаш йўл билан тузилган мураккаб қўшма гаплар тарзидаги таснифлар ҳам мавжуд. Айтилган фикрлар, келтирилган қайдлардан келиб чиқиб ўзбек тилшунослигида синтаксисга оид ишларда таснифлар (деярли ҳаммаси айтиб ўтилди) турлича кўринишларда бўлса-да, бирорта ишда мукамал тарзда тизимли, иерархияли ҳолатда тўлиқ тасниф қилинган эмас. Ўзбек тилшунослигида гап, айниқса, қўшма гап таснифи, уларни номлашдаги ҳар хилликларни тартибга солиш долзарб муаммолардандир.

О.Бозоров, Қўқон ДПИ

ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР ТАСНИФИДА КЎМАКЧИЛАРГА ЎРИН БОРМИ?

Ҳар қандай фаннинг назарий асосини таснифлар ташкил этади. Шунинг учун тилшунос таснифнинг нима эканлиги, унинг ўтказилиш асослари, қоидалари, турлари, тил бирликлари таснифларининг ўзига хос хусусиятлари кабиларни яхши билмоғи лозим.

Тасниф икки ва ундан ортиқ нарса, ҳодиса, муносабатларни синфларга ёки гуруҳлар (турлар)га ажратиш демақдир. Яъни таснифлаш заминида тадқиқотчининг жинс (род)ни тур (вид)ларга бўлиши, ажратиши ҳодисаси ётади.

Таснифда гуруҳларга ажратиш ўхшашлик ва фарқлилик асосида амалга оширилади. Икки нарса ёки ҳодисанинг ўхшашлиги уларда бир хил (айнан) белгилар мавжуд бўлгандагина юзага келади. Масалан, дарак, сўроқ, буйруқ гапларнинг ўхшашлиги уларнинг ҳар бирида «фикр», «предикативлик», «синтактик бирлик» (гап) белгиларининг мавжудлиги билан изоҳланади. Жумладан, г ва к товушларининг ўхшашлиги уларнинг ҳар иккаласида ҳам «саёз тил орқа», «портловчи» белгиларнинг мавжудлиги асосида вужудга келади. Ҳар қандай лингвистик тасниф [1, 2] ана шу каби ўхшашликларга эга бўлган тил бирликлари, муносабатлари бўйича амалга оширилади.

Фарқлилик ёки икки нарса (ҳодиса) орасидаги фарқ муайян белгининг бир нарсада бўлгани ҳолда, иккинчисида мавжуд эмаслиги асосида ҳосил бўлади. Фарқлилик муносабати асосида бир нарса иккинчисидан ажралиб туради, мустақиллик, бошқачалик (бошқа-бошқа нарсалик) касб этади. Таснифнинг асосий мақсади ўхшаш белгиларга эга бўлган нарсалар туркумини ички турлар (гуруҳлар)га уларнинг муҳим фарқлари асосида ажратишдир.

Маълумки, ҳар қандай фаннинг объекти ўзининг сифат ва миқдор мутаносиблиги бутунлигига эга бўлган тизимдир. Ҳар қандай фаннинг бирламчи вазифаси ана шу бутунлик (жинс)ни ўз таснифлари орқали узлуксиз қисмларга, ўхшашлик – фарқлилик асосида ажрата бориб ўрганишдир. Шундай қилиб, объектни аналитик (қисмларга ажратувчи) ўрганиш усули тасниф масаласига жиддий эътибор беришни талаб этади. Зеро, тасниф мантиғи, қоидаларининг бузилиши таснифда ажратилган гур – гуруҳнинг нотўғри, ноаниқ белгиланишига сабаб бўлади.

Таснифнинг асосий талабларидан бири унинг учун муҳим белгининг танлаб олинишидир. Чунки ҳар қандай нарсада муҳим ва номуҳим белгилар мавжуд бўлиб, муҳим белгиларгина шу нарсанинг сифат борлигини ташкил этади, унинг ўзлигини таъминлайди, шулар асосида бир нарса бошқа нарсадан кескин ажралиб туради (баъзан номуҳим белгилар ҳам муайян вазиятларда маълум мақсадлар учун муҳим белги сифатида тасниф асосига қўйилиши мумкин).

Шу нуқтаи назардан сўз туркумлари таркибида ёрдамчи сўзларнинг ва бу сўзлар таснифида эса кўмакчи сўзларнинг ажратилиш асосига диққат қилайлик.

Маълумки, анъанага кўра, сўзларни морфологик турларга – туркумларга ажратишда тасниф асосига «лексик, морфологик, синтактик» каби белгилар [4] қўйилган. Бунда умумлашган луғавий маъно («предмет», «ҳаракат» каби) етакчи мақомга эга. Лексик маъно мақомининг пасайиб (қашшоқлашиб, йўқолиб) боришига кўра сўзлар дастлаб уч катта гуруҳга ажратилади: мустақил сўзлар → оралик сўзлар → ёрдамчи сўзлар. Ушбу даражали ёки градуал таснифнинг учинчи гуруҳи ёрдамчи сўзлар бўлиб, улар, ўз навбатида, яна тасниф қилинган. Энди ана шу тасниф белгиси ва шу белги асосида ажратилган гуруҳлар, уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақида фикр юритамиз.

Маълумки, мустақил, оралик (модал, тақлид, ундов сўзлар) ёрдамчи сўзларнинг денотатив (атов), коннотатив (қўшимча ёки маъно оттенкалари) вазифа (гап қурилиши, гап моделига нутқдагина қўшиладиган) семаларига муносабати ҳар хил. Ёрдамчи сўзларнинг борлигини лексик маънодан буткул фарқланувчи грамматик маънолар – гап ҳосил қилиш

ва гап қолипига нутқда турли коннотатив маънолар бериш вазифалари ташкил этади. Демак, ёрдамчи сўзларни тасниф қилганда уларнинг ушбу муҳим хусусиятларини ҳисобга олмақ ва уларни шу асосдагина тасниф этмоқ керак. Агар шу асос ҳисобга олинса, ёрдамчи сўзларнинг гап таркибида учта эмас, балки фақат иккита вазифаси борлиги маълум бўлади. Булар, асосан, гапдаги сўзлар ёки содда гапларни бир-бирига боғлаш ва гап таркибидаги қисмлар (бўлақлар, предикатив қисмлар)га қўшимча коммуникатив маънолар бериш вазифаларидир. Хуллас, ёрдамчи сўзларнинг гап таркибида икки хил функцияси бор экан, ёрдамчи сўзларни шуларга асосан икки тургагина ажратишга тўғри келади. Бунда, аслида, боғловчилар (гап ва матн таркибий қисмларини боғлаш вазифасини бажарувчи) ва юкламалар (гап ёки матнга коммуникатив-коннотатив маънолар бериш вазифасини бажарувчи)гина ажратилади. Бундан ўз-ўзидан «кўмакчи сўзлар» гуруҳи ажратилишининг ўринли эмаслиги маълум бўлиб қолади. Аслида, кўмакчилар боғловчиларнинг бир туридир. Улар сўзлардан сўз бирикмаси ҳосил қилиш, нутқда икки сўзни ҳоким-тобе алоқада боғлаш, бириктиришга хизмат қилади: *китоб учун келмоқ, ваъда бўйича келмоқ* каби. Умуман, боғлаш вазифаси бўйича мавжуд бўлган ёрдамчи сўзларни сўз бирикмаси боғловчилари, гап боғловчилари, матн боғловчиларига ажратиш мумкин.

Сўз бирикмаси боғловчилари «кўмакчилар» бўлиб, улар сўзларни ҳоким-тобе мақомда боғлаш, синтактик муносабатга киритиш учун хизмат қилади. Аслида, «кўмакчи» термини «от, отлашган сўзларнинг бошқа сўзлар билан боғланишига кўмак (ёрдам) берувчи» маъносида қўлланган бўлса керак. Лекин «кўмакчи» атаманинг тур ифодаловчиси сифатида жинс, бутуннинг номи бўлган «ёрдамчи» термини билан маънодош бўлиб қолганлиги салбий ҳодисадир. Умуман, «кўмакчи» атамасининг муҳим мустақил белги ифодаломаслиги, унинг тур номи бўлгани ҳолда, жинс (бутун) номи бўлган «ёрдамчи» термини билан синонимлиги, гап таркибида «кўмакчи»га хос вазифа турининг йўқлиги кабиларнинг барчаси ёрдамчи сўзлар тизимида учинчи гуруҳ – кўмакчиларнинг мавжуд эмаслигини кўрсатади.

Деярли барча грамматик асарларда айрим кўмакчиларнинг боғлаш вазифасига эга бўлган келишик аффикслари, яъни синтактик шакл ясовчиларга синоним эканлиги (дарёга // дарё томон каби) қайд этилади. Бу ҳам кўмакчиларнинг боғловчилар эканлигини билвосита тасдиқлашдир. Бу ўринда яна шу нарса кўзга ташланадими, отлар кўмакчилар билан бирикиб аналитик шакл (келишиклар отларга бирикиб синтетик шакл)ни ҳосил қилади. Лекин бундай нутқий сўз шаклларини ҳосил қилиш юкламаларда ҳам учрайди. Масалан, *гулми* – гул сўзининг сўроқ шакли, *гул*

экан (экан ёрдамчиси ўз мақомига кўра юкламадан бошқа нарса эмас) гул сўзининг ўтган замон ноаниқлик (модал) шакли ва ҳ.к.

Умуман, синтактик бирликларнинг турлари, уларнинг боғланиш тизимлари ва буларда ёрдамчи сўзларнинг тутган ўрнини аниқлаш грамматиканинг долзарб масалаларини ташкил этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мадраҳимов И. Сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари. – Фарғона, 2005.
2. Мадраҳимов И. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфология. – Фарғона, 2008.
3. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1998.
4. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент, 1975. Т.1.

О.Бозоров, О.Бозоров,
Қўқон ДПИ

УНДАЛМА – ГАП, УНДАЛМАЛИ СОДДА ГАП – ҚЎШМА ГАП

Одатда, гап таркибида синтактик бўлақлар (бош ва иккинчи даражали), ундалма, кириш сўз, киритма сўз, ажратилган бўлақ каби бирликлар [4] ажратилади.

Бўлақларга ажратиш гапдаги сўзларнинг ўзаро ҳоким-тобе муносабатдаги (мослашув, бошқарув, битишув) боғланишига ва шу асосда эга бўлган вазифа (синтактик функция) турлари бўйича ажратилади. Бунга эътироз билдириб бўлмайди. Лекин гап бўлақлари билан грамматик алоқага киришмайди [1, 3] деб ҳисобланувчи ундалма, кириш сўз, ажратилган бўлақ кабиларнинг асл синтактик моҳияти ҳақида ўтмиш ва ҳозирги даврда ҳам ҳукм сураётган қарашларга зид нуқтаи назарни илгари суриш мумкин. Шу муносабат билан ундалманинг қандай синтактик бирлик эканлиги ҳақида фикрлар баён қиламиз.

Авалло, шуни айтиш керакки, ундалманинг энг муҳим белгиси сифатида унинг бошқа гап бўлақлари билан грамматик алоқага киришмаганлиги кўрсатилади. Лекин мазкур белги айни пайтда кириш сўз, ажратилган бўлақларга ҳам хос бўлганлиги учун ундалманинг ўзигагина алоқадор (индивидуал), ундалманинг синтактик табиати (моҳияти) ни ташкил этган хос белги бўлолмайди. Шунингдек, фақат нутқий мазмунни акс эттирувчи «ундалма» термини ҳам бу синтактик бирлик (ун-

далма)нинг грамматик мақоми масаласига ойдинлик кирита билмайди. Шунингдек, ундалманинг учинчи даражали бўлак эканлиги ҳақидаги фикрларга ҳам қўшила олмаймиз. Зеро, бўлак (гап бўлаги)нинг нечанчи даражали бўлишидан қатъи назар, назарий ажратилиш асоси «грамматик боғланиш»дир. Ундалма бошқа сўзлари билан грамматик боғланмас экан, уни бўлак ёки учинчи даражали бўлак ҳисоблаб бўлмайди. Шундай экан, бир томондан, «грамматик боғланмаганлик» ундалманинг ўзлигини, тур сифатини билдирмас, иккинчи томондан, ундалма «учинчи даражали бўлак» бўла олмас экан, аслида, ундалма нима, у қандай синтактик бирлик деган масаланинг қўйилиши табиийдир. Шундай қилиб, нафақат ўзбек, балки рус [2] ва бошқа тилшуносликларда ундалманинг муҳим синтактик белгиси сифатида жинс (род), яъни ундалма, кириш сўз, ажратилган бўлак кабиларнинг умумий (гуруҳий) белгиси қайд этилган, холос. Ундалманинг мазмун белгиси сифатида сўзловчининг тингловчини ўзига ундаши (ундалмалик), чақириши кўрсатиб келинмоқда. Ушбу ўринда ҳам савол туғилади: ундалма ифодалаётган семантика қандай мақомга эга? У тушунчами ё коммуникатив мақсадли (сўроқ, буйруқ каби) мазмунми?

Маълумки, асосий тил бирликлари бўлган лексема, сўз бирикмаси қолипи, гап қолипи кабилар нутқда муайян (аниқ, конкрет) сўз (сўз-шакл) муайян сўз бирикмаси, жумла кўринишларида фаолият кўрсатади. Семантик жиҳатдан олганда, ушбу нутқий бирликлардан сўзга тушунча, муайян сўз бирикмасига мураккаб тушунча, жумлага эса фикр, коммуникатив мазмун, хабар тўғри келади. Яна шуниси маълумки, мустақил сўз махсус оҳанг ва вазият ёрдамида жумла (гап) мақомини касб этиши мумкин. Бунга сўз-гаплар мисол бўла олади. Хуллас, мустақил сўз (лексема) нутқда ё тушунча (содда ва мураккаб), ё фикр, хабар ифодалаши мумкин. Шундай экан, ҳозирга қадар «содда гап таркибида турувчи бошқа сўзларга грамматик жиҳатдан боғланмайдиган» деб тавсифланувчи ундалма нимани ифодалайди деган саволнинг туғилиши табиийдир. Эътибор берилса, асосан, от туркуми билан ифодаланувчи ундалманинг нутқда тушунча билдирмаслиги аниқ. Зеро, тушунча жумла (гап) да сўз (бўлак) ёки муайян сўз бирикмалари орқали англатилади. Тушунча ўз ҳолича (бирикма таркибида) фикр, тасдиқ-инкор, хабар ифодалай олмайди. Демак, биз учун жавобнинг иккинчи варианты қолди: ундалма тушунча ифодаламас экан, фикр, хабар – коммуникатив мақсадли мазмунни ифодалашга хизмат қилади. Демак, ундалма хабар ифодаловчи содда гапнинг махсус туридир. Ундалма (чақириқ) гапли кўшма гап мавжуд экан, унинг қай йўсинда вужудга келганлигини билиш, бир томондан, анъанавий «ундалма» тушунчасининг, аслида, синтактик ҳақиқатга

тури келмаслигини, иккинчи томондан, ундалмали қўшма гапнинг хусусиятларини англаб олишга имконият беради.

Ундалмали ёки чақириқ гапли қўшма гап қўшма гапларнинг боғловчисиз турини ташкил этади. Одатда, боғловчисиз қўшма гап мустақил содда гапларнинг оҳанг ёрдамида бириктирилишидан ҳосил бўлади. Боғловчисиз қўшма гаплар дарак, сўроқ, буйруқ гапларнинг турлича боғланишлардан (дарак гап + дарак гап, дарак гап + сўроқ гап каби) вужудга келади. Ундалма гапли боғловчисиз қўшма гап эса нутқда кенг қўлланувчи ундалма гап ёрдамида ҳосил қилинади. Бу содда гап турли адабиётларда «чақириқ гап», «вокатив гап» деб ҳам юритилади. Ушбу содда гап тури ўзига хос хабар мазмунига (чақириқ), ифода материалига (от. отлашган сўзлар), чақириқ оҳангига ва қўлланиш контекст-ситуациясига (сўзлашув нутқи, диалог) эга: *Ака! Сизни чақиришяпти; Ҳалима! Мен сенга гапиряпман, нега эшитмаяпсан* каби. Албатта, ундалма гапнинг ўзига хос қўлланиш ўринлари мавжуд. Хусусан, тингловчи узоқда бўлса, кўринмай турса, чақириш асосий мақсад бўлади ва у мустақил қўлланади: *Ака! Уйдан чиқинг* каби. Агар тингловчи кўриниб турган бўлса ёки даврада ўтирганлардан уни ажратиб диққатни ўзига қаратиш бўлса, ундалма гап кейинги гап билан қўшиб юборилиб, боғловчисиз қўшма гап ҳосил қилинади: *Каримжон, сиз томон борамиз; Алижон, сиз дам олиб туринг* каби. Хуллас, маълум бўладики, дарак, сўроқ, буйруқ гаплар ҳам мустақил, ҳам боғловчисиз қўшма гапнинг таркибий қисми бўлганидек, алоҳида мазмун (хабар) турига эга ундалма (чақириқ) гап ҳам мустақил, ҳам боғловчисиз қўшма гапнинг таркибий қисми сифатида қўллана олади. Чақириқ гап боғловчисиз қўшма гапнинг бошида келганда, унинг чақириқ хабари мустақил қўллангандан пастроқ кучга, аҳамиятга эга бўлади. Кўпинча ундалма гап қўшма гап бошида, ўртасида ва охирида келганда, унинг мазмуни модуслик – субъектив муносабат (ҳурмат, ўзини яқин олиш, эркаланиш) каби қўшимча мазмунлар касб этади. Қиёсланг: *[Ака! Уйдан чиқинг]; Ака (акажон), ёрдам беринг / Менга, ака, ёрдамингиз керак / Менга ёрдамингиз керак, акагинам* каби. Умуман, ундаш хабарига турли субъектив мазмунларни қўшиб ифодалаш эҳтиёжи соф (кучли) чақириқ гапни кейинги гап билан қўшиб юборишга – ундалма гапли боғловчисиз қўшма гап ҳосил қилишга олиб келган. Шу ўринда ундалманинг анъанавий муҳим белгисиз аниқланиши, яъни ундалманинг нима учун ўзи турган гап бўлаклари билан грамматик боғланмаслигига жавоб ҳам чиқади: ундалма – гап. Гап эса яхлитлигича гап бўлаклари билан мослашувли, бошқарувли, битишувли грамматик алоқага кириша олмайди. Чунки гап гап билангина мазмун ва грамматик жиҳатдан алоқага кириша билади. Ундалмали қўшма гап чақириқ ва у

билан боғлиқ коммуникатив хабар (чақириқ + дарак, чақириқ + сўроқ, чақириқ + буйруқ, чақириқ + субъектив муносабат каби)ни ифодалайди ва бунда оҳанг боғловчи восита бўлиб хизмат қилади.

Хуллас, юқоридаги барча далиллар шуни кўрсатадики, анъанавий ва ҳозирги тилшунослигимизда «гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмайдиган синтактик бирлик» деб ўта умумий ва мавҳум баҳола- нувчи ундалма – гап, «ундалмали содда гап» – қўшма гап.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969.
2. Русский язык. – М.: Энциклопедия, 1979.
3. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. – Тошкент: Фан, 1976.

*S.Fozilova, U.Mamatisayeva,
O'zDJTU*

AN'ANAVIY VA KOGNITIV GRAMMATIKADA KATEGORIYA TUSHUNCHASINING TALQINI

Turli yarus birliklarining o'zaro birikib hosil qilgan umumiy funksiyasi va ularning o'zaro munosabati asosida ajratilgan kategoriya funksional-semantik kategoriyadir. Mazmun planida bu kategoriya umumiy semantik birliklarni tashkil qilsa, ifoda planida u bir necha yaruslar birliklari bilan ifodalanishi mumkin. Masalan, aspektuallik, funksional-semantik kategoriyasini fe'llarning o'zaro oppozitsiyasidan tashqari (вдуть – вдувать, вывинтить – вывинчивать), yana boshqa so'z turkumlariga kiruvchi so'zlar bilan ham (иногда, время от времени, долго, всю ночь) ifodalanishi mumkin. Yuqorida keltirilgan misollarga asoslanib A.B.Bondorko hozirgi rus tilida temporallik (temporalность), modallik (модальность), personallik (персональность), aspektuallik (аспектуальность), nisbatlik (зологовость) kabi funksional-semantik kategoriyalar bor deb ta'kidlaydi.

Ma'lum tushunchaning grammatik va leksik birliklar vositasida ifodalanishiga grammatik-leksik maydon deyiladi. Bu kategoriyaga binoan biror umumiy ma'no bir-biri bilan aloqador bo'lgan leksik va grammatik birliklar vositasida ifodalanadi. Ular sifatida biz sintaktik munosabatlarning turli tiplarini ko'ramiz: boshqaruv, moslashuv, bitishuv, predikatsiya, atribut, aktant va h.k.

Generativ lingvistika va matematik lingvistikada kategoriya atamasi murakkabroq sintagma tarkibida yagona sintaktik vazifani bajaruvchi sintagmalar sinfiga nisbatan ishlatiladi.

Til kategoriyalari ichida eng muhim va eng ko'p o'rganilgan turlari grammatik kategoriyalardir. Grammatikaning asosini grammatik kategoriyalar tashkil qiladi.

Grammatik kategoriyalarning ikki xili mavjud:

1. Birlamchi grammatik kategoriyalar yoki grammatik makrokategoriyalar.
2. Kichik grammatik kategoriyalar yoki grammatik mikrokategoriyalar.

Birlamchi grammatik kategoriyalar sifatida J.Bo'ronov so'z turkumlari yoki so'zlarning leksik, grammatik guruhlarini ko'rsatadi.

Hozirgi zamon ingliz tilida so'z turkumlari klassifikatsiyasi so'zlarning quyidagi xususiyatlariga ko'ra, ya'ni:

- 1) leksik va leksik-grammatik ma'nolarga;
- 2) morfologik formalarning ma'lum bir guruhga kiruvchi so'zlar uchun umumiy lashishiga;
- 3) so'zlarning gapdagi roliga ko'ra aniqlanadi.

So'zlar guruhlariga bo'linganda ularning ham leksik, ham grammatik shakllari hisobga olinganligi uchun, so'z turkumlari so'zlarini leksik-grammatik razryadlari ham deyiladi. Masalan, ot turkumiga kiruvchi so'zlarning hammasi narsa-predmet nomini bildiradi. Ammo shuni qayd qilish kerakki, hamma otlarning predmet bo'lishi shart emas.

Tildagi obyektiv borliqni ifoda etuvchi leksik birlik yoki leksema asosida yasilib, har bir grammatik shakldan anglashilgan ma'no so'zlarning grammatik ma'nosi deyiladi. So'zlarning formal grammatik ma'nosi mustaqil bo'lmay, asosan, so'zlardagi formal elementlar (formatlar), analitik formatlar, ichki fleksiya va shunga o'xshash vositalar orqali ifoda etiladi. To'ldiruvchi, hol kabi gap bo'laklarini Aristotel belgilab bergan yo'nalishga ko'ra aniqlaymiz, baholaymiz va ajratamiz.

Tilshunoslikda ko'p uchraydigan termin «tushuncha» kategoriyasi (понятийная категория) bo'lib, odatda, u qandaydir bir universal semantik xossa-belgi yoki shu belgining biror-bir ma'nosi asosida uning grammatikalizatsiyalashuv darajasidan qat'i nazar, muayyan tilda hosil qilgan yopiq tizimga aytiladi. Shu bilan aloqador yopiq kategoriyalar tushunchasi ham bor.

Aniq tillarni olib ko'rsak, biz u yerda faollik va nafaollik, maqsad, sabab, o'rin kabi tushunchaviy kategoriyalarni uchratamiz.

Leksikologiyada «leksik-semantik kategoriya» termini mavjud bo'lib, bu yerda «tirik jonzotlar nomlari», «kasb-hunar nomlari», «davlat tuzimlari nomlari» kabi guruhlar anglashiladi.

Agar kategoriyalovchi sema formal soʻz yasovchi unsuriga ega boʻlsa, bunday kategoriya «soʻz yasash kategoriyasi» deb ataladi. Masalan, «ish-harakatning bajaruvchisini bildiruvchi otlar» (ish-chi, osh-paz, non-voy, sut-furush, zar-gar). Kichraytiruvchi otlar (uy-chi, stul-cha va h.k.).

Sintaksisda mavjud paradigmatic munosabatlarni tadqiq qilayotgan koʻpgina tilshunoslar «gap kategoriyasi» yoki «kommunikativ-grammatik kategoriyalar» kabi terminlarni qoʻllaydilar. Bu oʻrinda gap semantik xossalarini farqlovchi belgilar nazarda tutiladi. Yaʼni «ifoda-maqсад», «tasdiq-inkor», «sintaktik modellik» yoki boʻlmasa bu belgilarining boshqa maʼnolari, masalan, «inkor kategoriyasi» va h.k. Ayrim tilshunoslar «fraz oʻzgartiruvchi kategoriyalar» haqida ham soʻz yuritdilar (M.Shvedova).

Sintaktik semantikada «semantik-sintaktik kategoriyalar» termini mavjud boʻlib, u relyatsion maʼnolar yoki boshqacha qilib aytganda semantik rollarni bildiradi.

Gapning formal tuzilishini oʻrganib chiqqan holda ayrim tadqiqotchilar «strukturaviy-sintaktik kategoriya»larni ham koʻrsatadilar, analitik shakllar, ichki fleksiya va shunga oʻxshash vositalar orqali ifoda etiladi.

Jamlik maydoni grammatik-leksik maydon boʻlib, unda bir umumiy maʼno bir-biri bilan aloqador boʻlgan quyidagi leksik va grammatik birliklar, yaʼni:

- 1) otning koʻplik shakli;
- 2) ot bilan moslashuvchi sifat va sifatdosh shakli;
- 3) ega vazifasida keluvchi ot (yoki olmosh) bilan moslashuvchi feʼlning tuslanuvchi shakli;
- 4) son;
- 5) miqdor olmoshi;
- 6) koʻplik sondagi kishilik olmoshi;
- 7) jamlovchi otlar vositasida ifodalanadi.

Mazkur maqola yuqoridagi grammatik kategoriyani mana shu grammatik kategoriyalar sirasiga kiritamiz va yuqorida aytib oʻtilgan kategoriyalar, yaʼni mohiyat, sifat, miqdor, munosabat, oʻrin, payt, egalik, ish-harakat, holat, sabab, oqibat, shart, moddalik, toʻsiqsizlik, maqsad na shu kabi kategoriyalarning biri sifatida ingliz tilida turli grammatik vositalar yordamida ifoda qilinadi. Masalan, mohiyat maʼnosi otlarning turli razryadlari bilan ifodalansa, sifat kategoriyasi alohida bir soʻz turkumi yordamida va h.k. yoʻllar, vositalar bilan ifodalanadi.

Koʻrinib turibdiki, yuqoridagi «maʼnolar» ingliz tilida grammatik jihatdan turli shakldagi boʻlgan ifoda vositalariga ega. Grammatik maʼno va grammatik shakl birikmasi ega grammatik kategoriyani tashkil etadi va yuqoridagilarni A.Abduazizov taklif qilganidek, grammatik kategoriya tarzida qabul qilamiz. Mana shu kabi boshqa tushunchalar tilshunoslar tomonidan turlicha

nomlanib kelgan bo'lsa-da, bu mazkur ishda ularni tahlil etish, ularga o'z fikrimizni bildirish va ular bilan bahsga kirishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ymoqchimiz.

Jamlik kategoriyasini ham yuqoridagi kategoriyalar qatoriga kirita olamiz. Jamlik kategoriyasining ifoda vositalari sifatida bu jamlovchi otlar partitiv otlardagi son kategoriyasi, jamlik ma'nosini bildiruvchi ot yasovchi qo'shimchalar, aniqlovchi ergash gaplar, fe'llardagi son kategoriyasi, nisbiy olishlar va boshqalar xizmat qilishini aytishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бондарко А.Б., Буланин Л.Л. Русский глагол. – Л., 1967.
2. Бондарко А.Б. Грамматическая категория и контекст. – Л., 1971.
3. Бўронов Ж.Б. Ўзбек ва инглиз тиллари қиёсий грамматикаси. – Тошкент, 1973.
4. Гулига Я.В., Шендельс Я.В. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М., 1969.

С.Хашимова, ТДШИ

ХИТОЙ ТИЛИДА СЎЗ ҚЎШИШ УСУЛИНИНГ ФЕЪЛ-ТЎЛДИРУВЧИЛИ МОДЕЛИ ҲАҚИДА

Кўриб чиқиладиган модель баъзи тилшуносларнинг ишларида натижали деб аталади. Хитой тилшунослигида мазкур модель камида олти-та термин билан аталиб, улардан учтаси кенг қўлланади. Булар: 补充式 buchongshi – тўлдирувчи модель, 述补式 shubushi – предикатив-тўлдирувчи модель, 动补式 dongbushi – феъл-тўлдирувчи модели, 后补式 houbushi – постпозитив тўлдирувчи модели, 正补式 zhengbushi – бош ва тўлдирувчи қисмлардан ташкил топган модель, 因果式 yinguoshi – сабаб-натижали модель.

Мазкур моделини Чжан Чжигун¹, Чжоу Цзумо², Янь Цзинсюань³, Гао Вэнда ва Ван Литин⁴, Жэнь Сюэянлар⁵ «тўлдирувчи модель» (补充 buchong) деб атайдилар. Ушбу модель баъзи хитойлик тилшунослар

¹ Zhang Zhigun. Xiandai hanyu. – Beijing, 1983. – Y.38.

² Zhou Zumo. Hanyu cihui jianghua. – Beijing, 1962. – Y.7.

³ Yan Jingxun. Yixuci goucifa. – Beijing, 1983. – Y.87 – 92.

⁴ Gao Wenda. Wan Lijin. Cihui zhishi. – Jinan, 2006. – Y.38.

⁵ Ren Xueliang. Hanyu zaocifa. – Beijing, 1980. – Y.157.

томонидан предикатив-тўлдирувчи модель (述补 shubu) деб номланган. Қатор хитойлик тилшунослар мазкур моделни феъл-тўлдирувчи модель (动补 dongbu) деб атайдилар. Лу Чживэй¹ сўз ясашига оид асарида мазкур моделни таърифлашда 后补 houbu – постпозитив тўлдирувчи модель терминини қўллайди. Лу Чживэй кетидан мазкур терминни Хун Дужэнь² ҳам қўллайди. Нин Цзиньчжун лексикологияга тааллуқли ишида 正补 zhengbu – бош ва тўлдирувчи аъзоларга эга бўлган модель терминини қўллайди. Чжан Кун ва Ван Циньда³ кўриб чиқилаётган моделга нисбатан 因果 yinguo – сабаб-натижали модель терминини қўллайдилар.

Ушбу модель бўйича сўзларнинг ясаиш механизми қуйидагича: марказий, мустақил (феъл ёки предикатив) негизга ўзгартириш ёки натижа маъноси билан тўлдирувчи элемент (补语 buyu) қўшилади. Агар бу моделни, республикамиз тилшунослари каби натижалари деб атасак, у ҳолда, бу ном, назаримизда, кўриб чиқилаётган модель мазмунининг бутун ҳажмини қамраб олмайди. Хитойлик тилшунослар томонидан мазкур модель учун таклиф этилаётган терминлар таркибида 补 bu ёки 补语 buyu, яъни тўлдирувчи элементни кўзга ташланади. 补语 buyu хитой тилида нафақат натижа, балки даража, йўналиш ва имкониятнинг ҳам тўлдирувчи элементи ҳисобланади. Шунинг учун бу ҳолда тўлдирувчи элемент умумий қабул қилинган маънодаги тўлдирувчи эмаслигини ҳисобга олиб моделни феъл-тўлдирувчи модель деб номлаш тўғрироқ бўлади. Бироқ ҳамма хитойлик тилшунослар ҳам бу моделни мустақил деб ҳисобламайдилар. Чунончи, Чжан Шоукан бундай сўзларни эргаштирувчи модель турларига киритади⁴, бунда сўзларнинг биринчи негизини бош, мустақил, иккинчисини эса эргашган, тобе деб ҳисоблайди. Эргаштирувчи модель турларига уни Ли Цзиньси ва Лю Шижу⁵, Чжан Цзинлар⁶ ҳам киритадилар.

Кўриб чиқилаётган модель бўйича турли сўз туркумлари, кўпроқ феъллар ҳосил бўлади. Қуйида турли туркумларга мансуб бўлган феъл-тўлдирувчи модель бўйича ясалган сўзларга мисоллар келтирамиз.

Феъллар: 说明 shuoming – тушунтирмақ (сўзламоқ + аниқ, тушунарли), 改良 gailiang – такомиллаштирмақ, яхшиламоқ (тузатмоқ, қайта қилмоқ + яхши, ажойиб), 充满 chongman – тўлдирмоқ (тўлдирмоқ + тўла),

¹ Lu Zhiwei. Hanyude goucifa. – Beijing, 1957. – Y.75.

² Hun Duren. Ci shi shenme? Shanghai, 1987. – Y.39.

³ Zhang Kun, Wan Jingda. Xiandai hanyu cihui gaoyao. – Huhuhoto, 1983. – Y.96.

⁴ Zhang Shoukan Goucifa he gouxingfa. – Hubei, 1981. – Y.38.

⁵ Li Jingxi. Hanyu yufa jiaocai. – Beijing, 1959. – Y.518.

⁶ Zhang Jin. Ju, cizu, juzi. – Haerbing, 1984. – Y.35.

缩小 suoxiao – камайтирмоқ, қисқартирмоқ (қисқартирмоқ + кичик), 撤回 shehui – чақириб олмоқ (чекинмоқ + қайтмоқ), 挫败 cuobai – зарба бермоқ (синдирмоқ + парчаламоқ, ғалаба қилмоқ), 引进 yinjin – ўзлаштирмоқ (жалб қилмоқ + киритмоқ), 扩展 kuozhan – тарқатмоқ, кенгайтирмоқ (катталаштирмоқ + очмоқ). Мазкур модель бўйича ясалган феълларнинг бир қисми от сўз туркумига ҳам таалуқли бўлиши мумкин. Н.Коротков уларни икки хил, яъни вербал-отли табиатга эга бўлган сўзларга киритади.¹ Масалан, 改进 gaijin – яхшиламоқ, такомиллаштирмоқ → яхшилаш, такомиллаштириш, 改造 gaizao – қайта курмоқ, ўзгартирмоқ → қайта куриш, ўзгартириш, 表彰 biao Zhang – улуғламоқ, шарафламоқ → мақташ, улуғлаш, 证明 zhengming – тасдиқламоқ, исботламоқ → тасдиқлаш, ишонтириш, далил, 发明 faming – кашф этмоқ → кашфиёт. Бироқ бу хусусият феъл-тўлдирувчи модель бўйича ясалган феълларнинг ҳаммасига ҳам оид эмас.

Республикамиз тилшунослари кўриб чиқилаётган моделнинг тавсифида, одатда, шу модель бўйича тузилган феълларни таҳлил қиладилар. Хитойлик лингвистлар, хусусан, Жэнь Сюэлян феъл-тўлдирувчи модель бўйича ясалган бошқа сўз туркумларининг мавжудлигини кўрсатади. Масалан:

Сифатлар: 充实 chongshi – бой, мазмунли (тўлдирмоқ + тўла, тўлдирилган), 分明 fenming – аниқ, тушунарли (бўлмоқ + аниқ), 漂亮 piaoliang – чиройли (жилмаймоқ + ёрқин, очик), 出奇 chuqi – ажойиб (кўринмоқ, намён бўлмоқ + ажойиб, ғаройиб).

Равишлар: 赶快 gankuai – жадал, тез (шошилмоқ + тез), 赶紧 ganjin – зудлик билан, тез (шошилмоқ + тезкор), 赶忙 ganmang – шошилиш, зудлик билан (шошилмоқ + аста).

Отлар: 跳高 tiaogao – баландликка сакраш (сакрамоқ + баланд), 治安 zhan – жамоат тартиби, тинчлик (бошқармоқ + тинч), 附近 fujin – атроф (қўшмоқ + яқин). Бироқ шуни таъкидлаш жоизки, сифатлар, отлар ва равишларнинг феъл-тўлдирувчи модель бўйича ясалиши қоидадан мустаснодир.

Бирлашаётган негизларига қараб феъл-тўлдирувчи модель бўйича ясалган феъллар икки гуруҳга тақсимланади.

Биринчи гуруҳ – икки феълли негиздан ташкил топган феъллар, иккинчи гуруҳга биринчи негизи феъл, иккинчиси сифат бўлган феъллар киради. Масалан: [动词 феъл + 动词 феъл] → 打倒 dadao – уриб туширмоқ, йиқитмоқ (урмоқ + йиқилмоқ, ағдарилиб тушмоқ), 促进 cujin – кўмаклашмоқ, ёрдам бермоқ (ундамоқ + олдинга ҳаракатланмоқ).

¹ Коротков Н.Н. Основные особенности морфологического строя китайского языка. – М., 1968. – С.64.

[动词 феъл + 形容词 сифат] → 看清 kanqing – яхшилаб қарамоқ, кўриб олмоқ (кўрмоқ + аниқ), 热情 renqing – англамоқ (танимоқ, ўзлаштирмоқ + аниқ), 加强 jiaqiang – мустаҳкамламоқ, кучайтирмоқ (кўшмоқ + кучли), 夸大 kuada – бўрттирмоқ (мақтамоқ + катта), 放长 fangchang – узайтирмоқ (қўйиб юбормоқ + узун).

Хитойлик тилшунослар таҳлил этилаётган модель бўйича ясалган сўзлар бир қисмининг натижага эришиш мумкинлиги ёки мумкин эмаслигини ифодалашда ўз компонентлари орасига 得 de ёки 不 bu хизматчи элементларни қабул қилиб, ажралиш хусусиятига эғалигини таъкидлайдилар. Масалан, 听懂 tingdong – тушунмоқ, 听得懂 tingdedong – тушуна олмоқ, 听不懂 tingbudong – тушуна олмаслик. Феъл-тўлдирувчи модель бўйича ясалган сўзларнинг аксарияти тил ривожланишининг замонавий босқичида бундай хусусиятга эга эмас ёки бундай хусусиятини йўқотган. Масалан, феъл-тўлдирувчи модель бўйича ясалган куйидаги сўзлар ажрала олмайди: 拒绝 jujue – бош тортмоқ, 割断 geduan – узиб қўймоқ, кесмоқ, 说明 shuoming – тушунтирмоқ, 发明 faming – кашф этмоқ, 改善 gaishan – яхшиламоқ.

Феъл-тўлдирувчи модель бўйича ясалган айрим сўзларнинг ажрала олиши бундай сўзларни натижа, йўналиш ва ҳ.к.ларнинг тўлдирувчи элементига эга бўлган сўз бирикмаларидан қандай қилиб ажратиш мумкин деган саволни келтириб чиқаради. Бу масала ҳам ўзбек, ҳам хитой тилшунослигида ўтган асрнинг 50-йилларидаёқ кўтарилган. Тилшунослар кўрсатилган сўзлар ва сўз бирикмаларини ажратишнинг қатор мезонларини таклиф этганлар. Чунончи, агар феъл-тўлдирувчи тузилма икки бўғинли бўлиб, ажралиш хусусиятига эга бўлмаса, яъни унинг яхлитлиги ҳеч қандай шароитда бузилмаса, бу шубҳасиз сўздир. Масалан, 证明 zhengming – гувоҳлик бермоқ, 揭露 jielu – фош қилмоқ ва бошқалар.¹ Ажралишнинг чекланган хусусиятига эга бўлган феъл-тўлдирувчи тузилмалар, яъни агар улар ўз компонентлари орасига фақат 得 de ва 不 bu хизматчи сўзларни олиш хусусиятига эга бўлса, у ҳолда, улар сўз ҳисобланади. Баъзан 看见 kanjian – кўрмоқ, сезмоқ, 听见 tingjian – эшитмоқ, тингламоқ, 打倒 dadao – ағдариб ташламоқ, уриб туширмоқ, 推翻 tuifan – ағдариб ташламоқ каби сўзлар ва тузилмалар 离合词 liheci деб аталади, чунки улар, юқорида кўрсатилганидек, ажралиш хусусиятига эга. Ван Ли шуни таъкидлайди, бу сўзларда тил ривожланишининг замонавий босқичида компонентларнинг зичроқ бирикиши тенденцияси кузатилмоқда, шу боис бундай феъл билан белгиланган натижага эришиш мумкинлиги ёки мумкин эмаслигини ифодалаш учун кўпроқ бошқа

¹Хаматова А.А. Словообразование современного китайского языка. – М.: Муравей, 2003. – С.156.

шакл қўллана бошланди. Қуйида келтирилган мисолда натижага эришиш мумкинлиги ва мумкин эмаслигининг мазмуни 能 *neng* – қила олиш модал феълининг ижобий ва салбий шакллари ёрдамида ифодаланади, бу феъл-тўлдирувчи тузилманинг ажралишига олиб келмайди: 打倒 *dadao* – ағдармоқ, 能打倒 *neng dadao* – ағдариш мумкин, 不能打倒 *bu neng dadao* – ағдарила олмайди.

Феъл-объектли тузилмаларда нафақат 不 *bu* ва 得 *de* хизматчи сўзлар, балки бошқа элементлар ҳам қўлланилса, хитойлик тилшунослар бундай тузилмаларни сўз бирикмаларига киритадилар. Масалан, 吃饱 *chi bao* – тўйиб емоқ, 吃不饱 *chi bu bao* – тўйиб еяолмайди (тўйиб ейишнинг имкони йўқ), 吃得不饱 *chide bu bao* – тўймади. 吃饱 *chi bao* – тўймоқ феъл-тўлдирувчи тузилма 离合词 *lihesi*га нисбатан ажралишнинг кенгроқ имкониятларига эга бўлганлиги сабабли, Лу Чживэй ва Ван Ли уларни ва уларга ўхшаш тузилмаларни сўз бирикмаларига киритадилар. Компонентларидан бири замонавий хитой тилида мустақил сўз бўлолмайдиган ҳолларда ҳам феъл-тўлдирувчи тузилмалар сўзларга киритилади. Масалан, 扩大 *kuoda* – орттирмоқ, 扩展 *kuozhan* – тарқатмоқ, 扩张 *kuozhang* – кенгайтирмоқ тузилмалари сўз ҳисобланади, чунки замонавий хитой тилида 扩 *kuo* фақат морфема даражасида мавжуддир. Худди шунга асосан сўзларга 斥退 *chitui* – силжитмоқ, чиқариб ташламоқ феъл-тўлдирувчи тузилмани ҳам киритиш мумкин, зеро, 斥 *chi* замонавий хитой тилида мустақил феъл ҳисобланмайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Коротков Н. Основные особенности морфологического строя китайского языка. – М., 1968. – С.64.
2. Хаматова А. Словообразование современного китайского языка. – М.: Муравей, 2003. – С.156.
3. Gao Wenda, Wan Lijin. Cihui zhishi. – Jinan, 2006. – Y.38.
4. Hun Duren. Ci shi shenme? – Shanghai, 1987. – Y.39.
5. Li Jingxi. Hanyu yufa jiaocai. – Beijing, 1959. – Y.518.
6. Lu Zhiwei. Hanyude goucifa. – Beijing, 1957. – Y.75.
7. Ren Xueliang. Hanyu zaocifa. – Beijing, 1980. – Y.157.
8. Yan Jingxun. Yixuci goucifa. – Beijing, 1983. – Y.87 – 92.
9. Zhang Jin. Ju, cizu, juzi. – Haerbing, 1984. – Y.35.
10. Zhang Shoukan. Goucifa he gouxingfa. – Hubei, 1981. – Y.38.
11. Wu Zhang Kun, Wan Jingda. Xiandai hanyu cihui gaoyao. – Huhuhoto, 1983. – Y.96.
12. Zhang Zhigun. Xiandai hanyu. – Beijing, 1983. – Y.38.

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИДАГИ ИСТАК ГАПЛАР ҲАҚИДА

Элимиз дунёдаги энг бой халқ оғзаки ижодига эга халқлардандир. Аждоддан-авлодга ўтиб келаётган афсоналар, эртақлар, ривоятлар, достонлар бахшилар томонидан куйлаб келинмоқда. Ўзбек халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдоналаридан ҳисобланмиш «Алпомиш» достони ўзига хос тил хусусиятларига эга бўлиб, тадқиқотчилар томонидан маълум даражада ўрганилган. «Алпомиш» достони матни тил хусусиятларини кўздан кечириш унда гапнинг коммуникатив турларидан бири истак гапларга ҳам кенг ўрин берилганини кўрсатди.

Кесими шарт-истак майлидаги феъллардан ифодаланган гаплар истак гаплар саналади. Масалан: *1. Бундай кунда сенинг ҳолинг сўрайин, Акангман-да, қариндошлик қилайин, Қандай одам бўлса мен ҳам борайин, Моли-мулкин бориб талон қилайин, Қизи бўлса, сенга олиб берайин, Тўғри гапир, кўнглингдагин билайин. 2. Биз ҳам борсак, нарзи-ниёзимизни берсак, Шоҳимардон пирнинг равзасида тунаб, биз ҳам бир фарзанд тилаб кўрсак. 3. Ўз элимда шоҳлик ғамин еб эдим, Мен ҳам Қалмоқ элга борсам деб эдим.*

Истак гаплар сўзловчининг истак-хоҳишини ифодалаш учун хизмат қилади. Бундай гаплар сўзловчининг ахборот бериши белгисига кўра дарак гаплар билан умумийликни ҳосил қилади. Лекин тил сатҳида ўзининг алоҳида модели мавжудлиги ва нутқда коннотатив маъно маълум ахборот бериш билан бирга сўзловчининг истаги, хоҳишининг ифодаланишига эга бўлади (1).

Истак гаплар сўзловчининг нияти, хоҳишини ифодалаганлиги учун ҳам келгусида бўлиши орзу қилинаётган воқеа-ҳодиса, белги-хусусият ҳақидаги ахборотни беради. Масалан: *1. Сен билмадинг бек оғангинг ишини, Кел кесайик Бойчиборнинг бошини, Ўртага олиб ейик анинг гўшини. 2. «Қани мен ҳам Қоражонни кўрай деб, Жувормакни билганимдай қилай деб, Бошимдан ошириб ерга урай деб, Чечиниб бу қалмоқ келди майдонга.*

Феълнинг буйруқ-истак майли сўзловчининг ҳаракатни бажаришга буюриш, қисташ, ундашини англатади ва ҳар бир маъно бўёги ўзига хос оҳанг билан характерланади (2).

Биринчи шахс бирликда -ай(ин) кўшимчасини кўшиш орқали феълнинг буйруқ-истак майлини ҳосил қилиш мумкин: борай, келай, ухлай каби. Масалан: *Нима деб сўзласанг мен ҳам қилайин, Тўқсон кўра кўйим бордир, берайин.*

Биринчи шахснинг кўплиги шу шахснинг бирлик шаклига -лик кўшимчасини қўшиш билан ҳосил бўлади: йиғлайик, урайик, борайик, бормайик каби. Бу сўзлар дostonда шевага хос сўзлар бўлиб келганлиги учун -лик аффиксидаги -л товуши тушириб талаффуз қилинган. Кўплик шаклда сўзловчи ҳам қатнашган бир қанча шахслар томонидан ҳаракатни бажаришга ундаш, шу билан бирга, биринчи шахснинг истаги, хоҳиши кабиларни ҳам билдиради. Масалан: 1. *Қоражон: – Эса ўзбаки расм қилайлик, – деб...* 2. *– Ҳов аллар, эртан чошказачайин муҳлат берингизлар, эртан чошқада айланиб келингизлар...* 3. *– Ўнта-ўнта бўлиб кетайик, – деди.* 4. *Қайда кўчсанг, биз ҳам бирга борайик, Элдан-элни хўб бир юриб кўрайик.*

II шахс бирликда -гин кўшимчасини қўшиш орқали феълнинг буйруқ-истак майлини ҳосил қилиш мумкин: келгин, боргин, бергин каби. Масалан, *Эна, қайтгин, борма Чилбир чўлидан, Менинг сўзим, эна, оғир олмагин, Бу гапларни, эна, ҳазил билмагин.* Биринчи гап (*Эна, қайтгин, борма Чилбир чўлидан*)да -гин аффикси буюриш оҳангида келса, иккинчи ва учинчи гаплар (*Менинг сўзим, эна, оғир олмагин, Бу гапларни, эна, ҳазил билмагин*)да истик оҳанги устунлик қилмоқда.

III шахс бирликда -син аффиксини қўшиш орқали феълнинг буйруқ-истак майлини ҳосил қилиш мумкин: келсин, борсин, берсин каби. Масалан, *Эрисин, тоғларнинг қори эрисин, Ер остида душман тани чирисин, Илойим, Қоражон ўғлинг қурисин.* Берилган гапларни таҳлил қиларканмиз, бунда биринчи гап (*Эрисин, тоғларнинг қори эрисин*)да истик, тилак семалари келган бўлса, иккинчи ва учинчи гаплар (*Ер остида душман тани чирисин, Илойим, Қоражон ўғлинг қурисин*)да эса буюриш, қарғаш семалари устунлик қилган.

Феълнинг шарт майли бошқа бирор ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бажарилиши учун шарт, восита бўладиган, исталган, фараз, мўлжал қилинган ҳаракатни билдиради. Шарт майли шакли феъл ўзагига -са майл ясовчисини қўшиш ва туслаш билан ҳосил қилинади. Масалан, *Ул бойларга борсак дейди, Қандай экан, билсак дейди, Бориб меҳмон бўлсак дейди, Бекнинг қизин эшитгандир, Сулувлигин кўрсак дейди.*

Феълнинг келаси замон гумон шаклига қўшилган (а)р аффикси ҳам баъзи матнларда истик семасини ифодалаши мумкин. Масалан: 1. *Ул бойларга қаттиқ азоб берарман, Бошин кесиб мен ҳам дорга ипарман, Ундайин кишига азоб берарман, Фуқаронинг вақтин хушлаб турарман.* 2. *Аччиқ билан мен отимни минарман, Нор кесар олмосни белга бўғарман, Файрат билан Қалмоқшоҳга борарман, Қалмоқшоҳнинг тандан бошин юларман.*

Истик гаплар ундaлмaли келиши ҳам мумкин. Масалан: 1. Шоҳим.

сенга арзим баён қилайин, Каттам сан-да, бир гап келди, сўрайин. 2. Ул бойларнинг молин бож қиб олайин, Шу сўзни, султоним, сендан сўрайин. 3. Сен эшитгин, болам, айтган додимни.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.55.
2. Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили: Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2009. – Б.201.

К.Эргашева, ТошДШИ

ТАМИЛ ТИЛИДАГИ КЕЛИШИК МУАММОСИГА ДОИР

Тамил тили грамматикаси дунёнинг турли бурчакларида бир неча асрдан бери ўрганиб келинади. Улардан инглиз, ҳинд, рус дравидшунос олимларининг тамил тили мактабларини алоҳида эсга олиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Рус дравидшунослари дравид тиллар оиласига мансуб тилларни, хусусан, тамил тили грамматикасини XX асрда нисбатан кенг-роқ тадқиқ этдилар. Шулардан А.М.Мерварт, М.С.Андронов, С.Г.Рудин, Р.В.Гуровларнинг ишларини алоҳида эътироф этиш лозим.

Таъкидлаш жоизки, дравид тиллар оиласининг жанубий гуруҳига мансуб тамил тили агглютинатив тил ҳисобланади. Шу жиҳатдан мазкур мақолада тамил тилининг келишик категориясига оид баъзи қарашларни ёритиш билан чекландик.

Тамил тилининг агглютинативлик хусусиятларидан бири аффиксларга бойлигидир. Тамил тилининг ўзига хос хусусиятларидан бири ўзбек тилидан¹ фарқли равишда инфиксларнинг кенг қўлланишидир. Тамил тилида -у-, -v-, -u-, -tt-, -in-, -uk-(-ik-, -k-) инфикслар кенг қўлланилади ва асоснинг охириги ҳарфига шу билан бирга суффикснинг бош ҳарфига қараб ўзгариши мумкин.²

М.С.Андронов тамил тилида қуйидаги жадвалда келтирилган 7 та келишиқдан ташқари яна бир манбада мурожаат келишигини 8-келишиқ сифатида киритади.³ Баъзи тилларда келишиқ турлари умумийлашиб битта келишиқ шаклида ишлатилади.

¹ Ўзбек тилида инфикслардан кенг фойдаланилмайди, лекин кел-а-миз тузилмасида 'а'- инфикс ҳисобланади.

² Андронов М.С. Грамматика тамильского языка. – М., 1966. – С.35 – 53.

³ Кўрсатилган асар. – С.69.

Мағам ‘дарахт’ муҳаннас жинсидаги отнинг турланиши (1-жадвал)

	Келишиқлар	-	=	маъноси
1	Бош к.	-	maram	‘дарахт’
2	Тушум к.	-ai	mara=tt=ai	‘дарахт =ни’
3	Асбобга оид к.	-aal	mara=tt=aal	‘дарахт билан’
4	Биргалик к.	-o(o)Tu	mara=tt=oTu	‘дарахт =дан’
5	Жўналиш к.	-ku	mara=tt=uk ¹ =kù	‘дарахт =га’
6	Ўрин-пайт к.	-il	mara=tt=il, mara=tt=in	‘дарахт =да’
7	Қаратқич к.	ø, -in	maram, mara=tt=in, mara=tt=in=in	‘дарахт =нинг’
8	Мурожаат к.	-	-	-

Тамил тилида келишиқ аффикслари синтетик усул билан ифодаланади, ўзбек тилидаги таржимасида эса асбобга оид келишиқ каби аналитик усул билан ифодаланиши мумкин.

Тамилларнинг Ҳиндистон ҳудудига кириб келишидан бошлаб ҳозирги кунгача уларнинг тилида жуда кўп ўзгаришлар кузатилади. Айниқса, келишиқ аффиксларидан бирининг иккинчисига ўтиш ҳолатларининг асл сабабларидан бири тамил тили тарихининг уч босқичидан биринчиси энг қадимий тамил тилида келишиқ аффикслари иккита бўлганлиги ва ҳозирги тамил тилидаги *-in*, ва *-il* аффикслари энг қадимий аффикслар ҳисобланиб¹, барча келишиқларни ифодалаш учун ишлатилганидир. Тамилларнинг миллий қадриятларни маъқуллаш ҳис-туйғуси жуда кучлилиги сабабли, янги грамматик шаклларда ҳам бундай ҳолатлар сақланиб қолган.

Америкалик дравидшунос олим Ҳаролд Ф.Шифманнинг фикрича, тамил тилида 8 та келишиқ мавжуд бўлиб, баъзи келишиқ суффикслари икки ва ундан ортиқдир. Олим уларни маъно жиҳатидан қуйидагича ажратади² (2-жадвал):

¹ Srinivasa Aiyangar V. Tamil studies essays on the history of the tamil people, language, religion and literature. – Madras, 1998. – P.142 – 184.

² www.google.com\ Shiffman, Harold. The Tamil Case System. 2003. – P.301.

**Тамил адабий (жонли сўзлашув) тилида келишик
категориясининг ифодаланиши**

Инглиз (ўзбек)	Маъноси	Суффикслар	Маъноси
Nominative (Бош)	Гапнинг предмети	∅	∅
Accusative (Тушум)	Ҳаракат объектини	-ai (-e ²)	-ни
Instrumental (Асбобга оид)	Қайси ҳаракат томонидан қилинган	-aal (-aale, -ooTu)	томонидан
Social (Биргалик)	Қўшилиш ёки қайси ҳаракат томонидан қилинган	-ooTu (-ooTu, kuuTa)	билан
Dative (Жўналиш)	Объектнинг ким томон ҳаракат бажариши	-(u)kku (-(u)kku, -ikki)	-га
	Объект ким учун ҳаракат бажариши	-(u)kkaaka (-(u)kk-aaka)	учун
Ablative of motion from (Чиқиш)	Ҳаракатдан (жонсиз объект)	-il; -ininRu; -iliruntu; iruntu (-lerundu, -rundu)	-дан
	Ҳаракатдан (жонли объект)	-iTatiliruntu (-kiT Terundu)	-дан
Genitive (Қаратқич)	Қаратқич	∅, -in, -utaiya, -inuTaiya (∅, ooTe - ooTu)	-нинг
Locative (Ўрин-пайт)	Қайси жойда	-il (-le)	-да
	-нинг кишида(жонли); -нинг иштирокида	-iTam (-kiTTe)	-да
Vocative (Мурожаат)	Мурожаат, чорлаш	-ee, -aa (-ee, -aa)	-

Ҳаролд Ф.Шифман тамилшунос изланувчилар баъзи келишик аффиксларини бири-биридан ажратолмагани ва уларнинг маъносини нотўғри келтиришини таъкидлайди: М: жадвалда келтирилган учинчи келишик деб аталувчи шаклнинг асбобга оид ва биргалик келишикларининг қўлланишини бири-биридан ажратолмаган. Гарчи бу келишик шу пайтгача битта келишик деб тан олинган бўлса-да, асбобга оид ва шахсга оид келишиклар фарқланади. Шу билан бирга, олим тамил оғзаки тилига хос келишик аффиксларини ҳам ажратади (юқоридаги жадвалда қавс ичида келтирилган).

Ҳинд дравидшуноси Анандам Кришнамуртҳининг фикрича, тамил тилида 8 та келишиқ бўлиб, биринчи ва саккизинчи келишиқдан ташқари қолган олтита келишиқнинг ўз аффикслари бор. Келишиқ сўзи тамил тилида «Vaetrumai» деб аталса, келишиқ аффикслари эса «ugubu» деб номланади (3-жадвал).

	Келишиқ номи (инглиз тилида олим келтирганидек)	Келишиқ аффикслари	Маъноси
1.	Бош (first or nominative case)	∅	∅
2.	Тушум (second case)	-ei, -ai	-ни
3.	Инструментал (instrumental case)	-aal, -ohdu, -udan,	-томонидан, билан
4.	Жўналиш (dative case)	-ku, -aaha, -poruttu	-га, -учун
5.	Чиқиш (ablative of motion)	-in, -il, -Ilirundhu	билан, -дан
6.	Қаратқич (possessive case)	-adhu, -udaiya	-нинг
7.	Ўрин-пайт (locative case)	-kanh, -idam, -mun	-да
8.	Мурожаат (vocative case)	-aa, e	-

Олим келтирган ушбу келишиқ аффикслардан тушум, асбобга оид, жўналиш, мурожаат келишиқларининг атиги биттадан аффикслари хорижий олимлар эътироф этган аффиксларга ўхшаш. Шу сабабли А. Кришнамуртҳининг қарашларини тамил тилининг бирор диалекти учун хос деган фикрга келгандик. Лекин Ченнайдаги Халқаро тамил тили институти тамил дравидшуноси С.Жеан Лауренс А.Кришнамуртҳи берган шакллардан фойдаланади¹: қаратқич келишиги аффикси билан: *nan + udaiya* = менинг ва бошқалар. Унинг келтирган маълумотларига таянган ҳолда бу келишиқлар ҳам тамил адабий тилига хос деган фикрга келдик. Бироқ Томас Леманнинг фикрича, тамил тилида келишиқ категорияси икки усулда ифодаланади. Биринчи усул келишиқ аффикслари билан, иккинчиси эса орт кўмакчилар билан воқеланади.² Олимнинг фикрича, замонавий тамил тилида 6 та келишиқ аффикслари мавжуд. У орт кўмакчиларни ҳам 2 турга ажратади: сўзга боғланган орт кўмакчилар ва сўзга боғланмаган орт кўмакчилар. Сўзга боғланган орт кўмакчиларнинг сони 5 та (4-жадвал):

¹ S. Jean Lawrence. Work Book – Written Tamil. – Chennai, 1996. – P.2 – 6.

² Lehman Thomas. Grammar of Modern Tamil. – Pondicherry, 1993. – P.23 – 24.

Келишик номлари	Келишик аффикслари	Келишик номлари	Сўзга боғланган орт кўмакчилар
Тушум	-ai	Ўрин-пайт	-iTam
Жўналиш	-(u)kku/-ku	Биргалик	-uTaN
Инструментал	-aal	Чиқиш	-iruntu
Биргалик	-ooTu	Алоқадорлик	-aaka
Ўрин-пайт	-il	Қаратқич	-atu

Сўзга боғланмаган орт кўмакчилар сони тахминан 50 та. Бундан ташқари, олим келтирган келишиклар сони ҳам кўпроқ, муурожаат келишигини умуман қўшмаган ҳолда 9 та келишик турини ажратади (5-жадвал):

	Келишик номлари	PaiyaN – бола сўзининг турланиши	маъноси
1	Бош – Nominative	PaiyaN	Бола
2	Тушум – Accusative	PaiyaN + ai	Бола + ни
3	Жўналиш – Dative	PaiyaN + ukku	Бола + га
4	Алоқадорлик – Benefactive	PaiyaN-ukk + aaka	Бола + учун
5	Инструментал – Instrumental	PaiyaN + aal	Бола + томонидан
6	Биргалик – Sociative	PaiyaN + ooTu PaiyaN + uTaN	Бола + билан
7	Ўрин-пайт – Locative	PaiyaN + iTam	Бола + да
8	Чиқиш – Ablative	PaiyaN-iTam-iruntu PaiyaN-il-iruntu	Бола + дан
9	Қаратқич – Genitive	PaiyaN-atu	Бола + нинг

Фикримизча, учинчи ва тўртинчи, шу билан бирга, бешинчи ва олтинчи қаторда келтирилган келишикларни маъносига кўра бирлаштириш мумкин. Зотан, келишиклар аффикслари маъносида фарқ деярли сезилмайди.

Хуллас, кузатувлар натижасида тамил тилида келишик категориясига хос хусусиятлар кўринди. Тамил адабий тили ва жонли сўзлашув тили, мумтоз ва ҳозирги тил келишик аффикслари тизимида жуда катта фарқлар кузатилди. Тамил тилида адабий ва оғзаки тиллар хусусият-

ларининг бири-бирига ўтиб кетиши ҳолатлари ҳам кузатилади. Ҳаролд Ф.Шифман келтирган оғзаки тилга хос келишиқ аффикслари мактаб ўқув қўлланмаларига ҳам кириб қолган. М: асбобга оид келишиққа тегишли *-kuiTa* суффикси. Бундан ташқари, хорижий ва ҳинд дравид-шуносларининг тамил тили келишиқ категорияси аффикслари борасидаги фикрлари ҳам хилма-хил. Шунга қарамай, М.С.Андронов ва Ҳаролд Ф.Шифман келтирган келишиқ аффиксларни адабий тилига хос деб топдик. А.Кришнамуртҳининг фикрларини, яъни келишиқ аффиксларини баъзиларини тушириб қолдириб, кўмакчиларни беришини ҳам инкор этмаган ҳолда ҳозирги тамил тилининг хусусияти деб билдик. Томас Леманнинг фикрларини асосли ҳисоблаб, тамил тили грамматикасида китобхонни чалкаштирувчи фикрлар мавжудлигига гувоҳ бўлдик.

Тамилшунос олимларнинг келишиқ борасидаги фикрлари турфа ва шунга кўра келишиқ сонлари ҳам турлича кўрсатилади. Ушбу ҳолат тамил тили грамматик жиҳатдан ривожланиш жараёнини бошдан кечираётганидан далолатдир. Унинг тўлиқ шаклланиши билан юқоридаги муаммолар ўз ечимини топади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Андронов М.С. Грамматика тамильского языка. – М., 1966; 1987.
2. Мерварт А.М. Грамматика тамильского разговорного языка. – Л., 1929.
3. Рудин С.Г. Морфологическая структура тамильского языка. – М., 1972.
4. Ganeshan S.N. A Contrastive Grammar of Hindi and Tamil. – Madras, 1975.
5. Harold F. Schiffman. A Reference Grammar of Spoken Tamil. – New York, 1999.
6. Lehman Thomas. Grammar of Modern Tamil. – Pondicherry, 1993.
7. Meenakshisundaran T.P. A History of Tamil Language. – Poona, 1995.
8. Pon Kothandaraman. A Grammar of Contemporary Literary Tamil. – Chennai, 1997.
9. S.Jean Lawrence. Work Book – Written Tamil. – Chennai, 1996.
10. V.Srinivasa Aiyangar. Tamil studies essays on the history of the tamil people, language, religion and literature. – Madras, 1998.
11. www.google.com \ Shiffman, Harold. The Tamil Case System. 2003.

RAVISHLARDA DARAJA MASALASI

Ravishlardagi daraja tushunchasini darajalanish (graduonimiya) hodisasidan farqlash kerak. Darajalanish mantiqiy-lisoniy hodisa. U tilning barcha sath hodisalarida mavjud, xususan, ravishlarda ham. Ravishlardagi darajalanish sifatlardagi darajalanishga o'xshaydi:

Ahmad Karimdan tezroq keldi-----Ahmad juda tez keldi-----Ahmad tezroq keldi-----Eng tez kelgani Ahmad bo'ldi kabi. Demak, ravishlarda daraja tizim tavsifida yo'q, lekin darajalanish bor. Darajalanish ham o'z lisoniy maqomiga ega. Ravishlarda *tezroq – tez,....dan tez – juda tez* qiyosidan darajalanishning lisoniy yo'llarini bilish qiyin emas.

Ravishlar sifatlar kabi daraja shakllariga ham ega. A.N.Kononov «Гам-матика современного узбекского литературного языка»ning sifatga bag'ishlangan bo'limida sifatlar ravishlar singari qiyosiy va orttirma daraja shakllariga ega» mazmunida ma'lumot beradi (yangi-yangiroq-eng yangi; aqlli-aqlliroq-eng aqlli).¹ Sifatlarga xos qiyosiy darajaning morfologik, sintaktik va sintaktik-morfologik usullar yordamida orttirma darajaning *eng, juda g'oyat, g'oyatda, hamma, barcha, bari* so'zlari ishtirokida hosil bo'lishi haqida atroflicha fikr yuritadi. Ravish mavzusi haqidagi ma'lumotda ravishlardagi daraja shakllari xususida hech qanday mulohaza bildirmaydi.

«Hozirgi o'zbek adabiy tili» (G'.Abdurahmonov umumiy tahriri ostida) kitobida ravishga bag'ishlangan qism T.Rustamov tomonidan yozilgan.

«Ravishlarda daraja» sarlavhasi ostidagi ma'lumotda ravishlarning bosh darajadan tashqari qiyosiy va orttirma darajalari ham ajratiladi. Qiyosiy daraja shaklining *-roq* affiksi yordamida hosil bo'lishi aytiladi. Bu affiksning qanday tavsifdagi ravishlarga qo'shila olishi (*ko'p, oz, kam*), qanday tavsifdagi ravishlarga qo'shila olmasligi (*biroz, sal, picha, qittak, xiyol*) uqtiriladi, ularning sabablari sharhlanadi.²

Orttirma daraja shaklidagi ravishlar haqida gap ketganda ular semantikasida belgining ortiqqligi yoxud kuchsizligi ma'nosining mavjudligiga ishora qilinadi. Orttirma daraja ravishlarining so'zning birinchi bo'g'inini takrorlash (*tikka-tip-tikka, barovar-bab-barovar, eng, juda, g'oyat, nihoyat ko'p*) yo'llari bilan hosil bo'lishi aytiladi.

Ravishdan anglashilgan belgining kuchaytirilishi va kuchsizlantirilishi haqida ham fikr yuritiladi. Ravishlarning bunday ma'nolardagi shakllari *-gina*,

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., – С.145.

² Хозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1966. Т.I. – Б.342.

kina, *-qina* qo'shimchalari yordamida hosil bo'ladi degan ma'lumot ham beriladi. Bu qo'shimchalarning, aslida, affiks-yuklamalar ekanligi, belgining kuchaytirilishi yoxud kuchsizlantirilishi ma'nolarining yuklamalarga xosligi e'tibordan chetda qoldiriladi.¹

Ravishlarda daraja masalasiga «O'zbek tili grammatikasi»da ham alohida e'tibor beriladi. Mavzu S.Fuzailov tomonidan yoritilgan bo'lib, unda ravishlarning 4 daraja turi ko'rsatiladi: bosh daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja, intensiv kuchaytirma daraja. Bosh darajadan boshqa ko'rinishlarning hosil bo'lishida ayrim affiks va maxsus lug'aviy vositalar ishtirok etadi. Masalan, qiyosiy daraja bosh darajadagi ravish (*tez*, *sekin*, *keyin* va h.k.) larga *-roq* qo'shimchasini ko'shish orqali hosil qilinadi (*sekinroq keyinroq*, *harvaqtroq*, *orqaroq*, *ilgariroq* va h.k.). Orttirma daraja ravishlarining hosil bo'lishi lug'aviy vositalarga asoslanadi. Bu darajani hosil qilishda eng (*eng oldin*), juda (*juda tez*), yana (*yana ilgariroq*), tobora (*tobora yaqin*, *yaqinroq*) tipidagi so'zlar qatnashadi.

Ҳ.Закирова, АДУ

ЭРГАШТИРУВЧИ БОҒЛОВЧИ ВОСИТАЛАРНИНГ МОДЕЛИ

Фаолият соҳасидан қатъи назар, ҳар қандай илм ўз тадқиқотини муайян бир нарса ёки ҳодисага қаратган бўлади. Бир бутунни ташкил қилувчи ва ўзаро узвий боғлиқ қисмлардан иборат маълум бир конструкция система дейилади. Шунга кўра, тилга системавий ёндашув тил бирликларини муносабатлар йиғиндиси сифатида изоҳлаш, яъни икки ва ундан ортиқ элементларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида қарашни тақозо этади. Тил бирликларини маълум элементларнинг ўзаро барқарор муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида изоҳлаш эса уларни моделлаштириш имконини беради.

Эргаштирувчи боғловчи воситалар икки содда гапни грамматик, айни пайтда, семантик жиҳатдан тобе муносабатга киритиш натижасида янги мазмунга, янги сифатга эга бўлган синтактик бутунлик – гипотаксисни юзага келтиради.

Гипотаксиснинг асосини эксплицит ифодаланган тобе муносабат ташкил қилади, у гетероген² белгига эга бўлиб, фақат синтактик сатҳга тааллуқли эмас. Масалан, морфемик сатҳда тобелик муносабати етак-

¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1966. Т.I. – Б.343.

² Гетеро (hetero) – юнон. «бошқа». Бу ҳақда қаранг: Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: Иностранная литература, 1960. – С.68.

чи морфема ва кўмакчи морфема муносабатида, сўз бирикмасида бош сўз ва тобе сўз муносабатида кўринади. Эргаштирувчи боғловчи ва-зифасида келадиган ёрдамчи воситалар эса синтактик компонентлар ўртасидаги муносабатда намоён бўлади. Синтактик компонентни: 1) қоида; 2) белги ташкил қилади. Синтактик сатҳдаги тобе муносабатни символик ёзувда қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\begin{array}{l} +R \\ A \cup B / R \\ -R \end{array} \left| \longrightarrow \right.$$

Бунда A элементи тобеланувчи, B элементи тобелантирувчи, « U » белгиси A ва B нинг кўплигини, « $/$ » шакли контекстда деган маънони, белгиси фаоллашиш маъносини, $+R$ ижобий муносабатни, $-R$ салбий муносабатни билдиради. Таъкидлаш керакки, булар ўртасида нейтрал муносабатни билдирувчи оралиқ муносабат ҳам мавжуд, буни R билан белгиладик. Демак, мазкур символик ёзувни қуйидагича ўқиш мумкин: синтактик система бирликлари A ва B элементлари турли вариантларда тобе муносабатга киришиб, контекстда фаоллашади ва маълум муносабатни ифодалайди, ва ҳар қандай гипотаксис икки қисмдан: ҳоким ($mail$) ва тобе ($subor$) ҳамда улар орасидаги муносабат (R)дан ташкил топади.

Биз гипотаксис моделларни ($PpmpPrt$, $PPrt$, $pmPrt$, $Ppmpm$) инвариант деб қабул қилсак, улар нутқда турли вариантларда намоён бўлади. Гипотаксиснинг инварианти мавжуд бўлганидек, уни ҳосил қилувчи эргаштирувчи боғловчи воситаларнинг ҳам инварианти бор. Гипотаксис ҳоким ($mail$) ва тобе ($subordopnant$) ҳамда улар орасидаги муносабат (R)дан ташкил топади. Буни қуйидагича кўрсатиш мумкин: $G = R (mail + subordopnant)$. Демак, эргаштирувчи боғловчи воситаларнинг инвариантини R билан белгилаш мумкин. Аммо бу инвариант ёлғиз ҳолатда ишлатилмайди, шунинг учун унинг инвариантини $R (mail + subordopnant)$ белгилаш лозим, чунки ҳар қандай муносабат икки муносабатга кирувчи қисмлар ўртасидагина намоён бўлади. Эргаштирувчи боғловчи воситалар (R)нинг уч турини белгилашимиз мумкин: $+R$, R , $-R$. Бунда $+R$ ижобий муносабат, R нейтрал муносабат, $-R$ салбий муносабатни билдиради. Масалан, *Муҳиддин Мирзачўлнинг ҳамма оғирликларини енга олади, чунки унинг қалби ватан муҳаббати билан лаболаб эди* (Р.Файз). *Ўрмонжон каттакон оқ қалпоқ кийиб олгани учун, юзи кичкина, юмалоқ кўринар эди* (А.Қ.). *Бошингга шундай маймун ўйинлари солайки, ўзинг туриб балли дегин* (Ҳ.Ҳ.).

Демак, эргаштирувчи боғловчи воситалар синтактик компонентлар ўртасидаги муносабатда намоён бўлади, унинг инвариантини R билан белгиласак, вариантлари +R... +R1, -R... -R1, R... R1 бўлади.

Н. Сайидирахимова, ТГПУ,
У.С. Кабулова, АндГУ,
Д. Сайидирахимова, МККУ

ВОПРОС ОБ ОТНОШЕНИИ НАРЕЧИЙ К КАТЕГОРИИ СТЕПЕНИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Наречия близки к прилагательным и в отношении наличия для них отдельных грамматических категорий. Академик А.Н. Кононов в своем фундаментальном труде – «Грамматика современного литературного языка» пишет, что прилагательное имеет формы сравнительной и превосходной степеней, как это характерно для слов категории наречия (*янги – янгироқ – энг янги: ақлли – ақллироқ – энг ақлли*).¹ Отмечается, что формы степеней прилагательного выражаются морфологическим и синтактико-морфологическими способами. А в теме *наречие* об этом ничего не говорится.

Автором раздела «Наречие» книги «Современный узбекский язык» (Хозирги ўзбек адабий тили), изданный 1965 г. под общей редакцией Г. Абдурахманова, является Т.Рустамов. В ней речь идет, кроме положительной степени, также о сравнительной и превосходной степеней наречий. Отмечается, что форма сравнительной степени наречия образуется посредством аффикса *-роқ* (*кўпроқ, озроқ, камроқ*; но не *бирозроқ, не пичароқ, не қиттакроқ, не хиёлроқ* и т. д.). Когда речь идет о формах превосходной степени наречия, пишется, что формой превосходной степени наречия обозначается признак, меньше или больше, чем нормы. Форма превосходной степени наречия образуется повторением первого слога слов (*тикка – тип-тикка, баравар – бап-баравар*), а также препозитивно употреблением элементов *энг, жуда, ғоят, ниҳоят, кўп* и т. д. В данном разделе имеется сведение и о интенсивных формах наречия, которые образуются, с присоединением к корню – основу наречия, аффиксов типа *-гина, -кина, -қина*, где не учитывается то, что они являются единицами категории служебных частей речи, т.е. частицы.

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., – С.145.

Раздел категории наречий как самостоятельной ЧР имеется и в грамматике узбекского языка 1975 года, который принадлежит перу С.Фузаилова, где рассматриваются четыре разновидности категории степени: положительная степень, сравнительная степень, превосходная степень и интенсивно-усилительная степень.¹

Формы трех степеней наречия, кроме основной, образуются при помощи отдельных аффиксов и неличных средств. Так, например, при образовании форм сравнительной степени важную роль играет аффикс -роқ (*секинроқ, кейинроқ, барвақтроқ, орқароқ, илгарироқ* и т.д.); и при образовании форм превосходной степени лексических средств типа *энг, жуда, яна, тобора* и т.д. (*энг олдин, жуда тез, яна илгарироқ, тобора яқин // яқинроқ*).

Образовании форм интенсивно-усилительной степени наречия осуществляется двумя способами, в которых: а) полным повторением одного и того же слова (*жуда-жуда, тез-тез, зўрга-зўрга, сира-сира* и т.д.) б) частично повторением одного и того же слова (*куппа-кундузи, чиппа-чип, тик-тикка, тўртта-тўртта*) и т.д. В данной книге, а также, речь идет о наречий, которые принимают элементы -гина и обозначают ослабленного признака-свойства (*тезгина, ҳозиргина, бирпасгина, яқиндагина, эндигина* и т.д.)². Нам кажется, что -гина во-первых не имеет отношение к системе наречия; во-вторых его посредством не только обозначается признака, ниже чем нормы, а признака и выше нормы. Элемент -гина является не только маркером ослабленного признака, но и маркером усиленного признака. Ср. наши примеры: *Сен директорга тез учра – Сен директорга тезроқ учра – Сен директорга тезгина учра*. Наречие *тез* в первом предложении выражает признак, который нейтрален в отношении нормы. Во-втором предложении наречием *тез* выражен признак, ниже чем нормы; а в третьем предложении наречием *тезгина* выражается признак действия, выше чем нормы. Отсюда следует вывод о том, что элемент -гина образует форм наречий полифункционального, полисемантического характеров. Вопрос о свойственности или не свойственности наречию категории степени дискуссионных вопросов в узбекском языкознании, как это наблюдается и в языкознании других тюркских и не тюркских народов.

Дискуссионным является и вопрос об отношении интенсивных форм наречий к категории степени. Для внесения ясности к данному вопро-

¹ Узбек тили грамматикаси. – Тошкент: Фан, 1976. Т.1. – Б.540.

² Ураксин З.Г. Имя прилагательное // Грамматика современного башкирского языка. – М., 1981. – С.194 – 197.

су мы считаем целесообразным, ознакомиться с материалами других тюркских языков, где рассмотрен данный вопрос.

Как известно, вопрос о категории степени наречия возник на почве наличия категории степени у прилагательных. Нам кажется, что вопрос наличия или не наличия категории степени является дискуссионным и в отношении прилагательных. З.Г.Ураксин – один из крупных исследователей тюркских языков. Он изучая системы прилагательных башкирского языка, отмечает наречия сравнительной степени, а также наличия интенсивной формы прилагательного¹.

В грамматике узбекского языка 1975 года (Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент., 1975.-с.196) выделяется три типов категории степени: превосходная степень, уменьшительная степень (озайтирма даража) и сравнительная степень, а в уйгурском языке категория степени делится на четыре: положительная (эддий дэрижэ), сравнительная степень (селиштируш дэрижэ), превосходная (аширма дериже) и уменьшительная (камень таш дериже) от степени². Отмечается, что эти виды категория степени прилагательных характерны и для системы наречия.

В Грамматике кыргызского литературного языка (т. 1. – Фрунзе, 1987. – с. 167, 198-206) о категории степени системы наречия ничего не говорится.

В таджикском языкознании говорится только о сравнительной степени наречия. (Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1973. -с. 372) .

На основе выше сказанного возникает вопрос, имеется ли явление степени качеством грамматической категории? Если она имеется, ее парадигма состоит из сколь членов, трех или четырёх? К числу данных вопросов присоединяется и другой вопрос о том, что связано с функционированием элемента -гина (-кина // қина).

По поводу статуса явления степени возникает важный вопрос о том, является ли самостоятельной (настоящей) грамматической категорией степень системы наречия или нет? Для внесения этого вопроса мы обращаем на «Словарь лингвистических терминов» О.С. Ахмановой, где имеется определение грамматической категории. Однако в ней не встречается определение о степени как грамматическая категория, среди 32 определений о разновидностях лингвистических категорий. В словарь – справочник лингвистических терминов Д.Э. Родектиля и М.А.Теленковой включены 11 лингвистических категорий, где нет определение о категории степеней прилагательного и наречия.

¹Хазирқи заман уйгур тили. – Алматы, 1966. – С.95 – 100.

²Там же.

В кратком справочнике по современному русскому языку Л.А. Касаткина, Е.В. Клобукова и П.А. Леканта встречается с объяснением термина категория и в отношении степеней прилагательных, наречий и предикативов. В данном справочнике речь идет о сравнительной степени и отмечается, что «степени сравнения – словообразовательная категория прилагательных, наречий и предикативов, образуемая противопоставлением положительной, сравнительной и превосходной степеней, находящихся между собой в отношениях градуальной смысловой оппозиции.» исходной является положительная степень: *новый, тепло*, от которой, при помощи формообразующих суффиксов или вспомогательной слов образуются синтетические и аналитические формы сравнительной и превосходной степени: *новее, теплее, новейший, более теплый, теплее всех*. Категорией степени сравнения охвачены лишь количественные прилагательные, наречия и предикативны (стр. 259). Высказанное здесь имеет отношение к прилагательным или наречием русского языка, который является флективным и грамматический его строй отличается от языков флективного строя, куда входят все тюркские языки, в том числе и узбекский.

Все эти сказанные свидетельствует о том, что вопрос наличия или отсутствия степени наречиях требует специального рассмотрения.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ, СЕМАСИОЛОГИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЯ

С.Муҳамедова, Е.Ширинова, ТДПУ

ЎЗБЕК ТИЛИ БАНК-МОЛИЯ ТЕРМИНОЛОГИЯСИ СИСТЕМА СИФАТИДА

Маълумки, жамият ҳаётида рўй берадиган ҳар қандай ўзгариш тилда ўз аксини топади. Республика Президенти И.Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидлаганидек: «Биз аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини янада ошириш устида доимий изланишимиз зарур. Айниқса, фундаментал фанлар, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, банк-молия тизими каби ўта муҳим соҳаларда она тилимизнинг қўлланилиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва қиёсий луғатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз» (1; 87). Дарҳақиқат, Ўзбекистон ҳаётида содир бўлаётган улкан ўзгаришлар, амалга оширилаётган туб ислохотлар, фан-техника тараққиёти, бошқа давлатлар билан олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий алоқалар тилимизда ўз ифодасини топмоқда. Бугунги кунни банк-молия соҳасисиз тасаввур қила олмаймиз. Республикада иқтисодиётнинг тараққий қилганлиги, хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб берилаётгани сабабли банк-молия терминларини ўрганишга эҳтиёж катта. Ушбу мақолада ўзбек тилида банк-молия терминологиясини система сифатида белгиловчи омилларни кўрсатиб ўтмоқчимиз.

Терминга хос бўлган энг муҳим жиҳатлардан бири системалиликдир. Айрим луғатларда система – тизим эквиваленти билан юритилади ва шундай изоҳ берилади: «Тизим – умумий белгиларга кўра бирлашган элементлар, бирликлар мажмуи» (2; 336).

А.Нурмоновнинг «Тилшунослик назарияси» номли ўқув қўлланмасида системанинг ўзига хос хусусиятлари: ички бўлинувчанлик, системани ташкил этувчи узвларнинг ўзаро шартланганлиги, система ички тuzилишининг поғонавийлиги, системанинг субстанционаллиги, система

унсурларининг бир-бирини тақозо этиши кабилар ҳақида фикр юритилади ва системага шундай таъриф берилади: «Бир-бирини тақозо этувчи икки ва ундан ортиқ унсурларнинг ўзаро шартланган муносабатидан ташкил топган бутунлик система саналади» (3; 6). Олим илмий адабиётларда системанинг 40 га яқин таърифи мавжудлигини эътироф этади ва уларда қайд қилинган системага хос бўлган асосий белгилар сифатида қуйидагиларни келтиради:

- 1) система – бир бутун объект;
- 2) система – бир бутун объект элементлари;
- 3) элементлар ўртасида муносабат мавжуд (3;11).

А.Нурмонов системани ташкил этган элементлар хусусиятига кўра моддий ва идеал системаларга ажратади (3;8).

Шунга ўхшаш таърифларни дунё тилшунослари асарларида ҳам учратишимиз мумкин. Масалан, тилга система сифатида ёндашув илк бор Ф. де Соссюр таълимотида: «Тил ғояларни ифодаловчи белгилар системасидир», – тарзидаги қарашларда ифодаланган (3;11).

О.С. Ахманова системага «Система – ўзаро турғун (инвариантли) муносабатлар билан боғланган тил элементлари (бирликлари)нинг ички ташкилий мутаносиблиги», – дея изоҳ беради (4;155). Олима томонидан берилган мазкур таъриф бевосита илм-фан, хусусан, тилшунослик доирасида айtilган бўлиб, шубҳасиз, у идеал системага нисбатан ўринлидир. Маълумки, ҳар қандай система ўзининг компонентларига нисбатан йирик бутунлик, ички бирликлар эса системанинг, яъни бутуннинг қисмидир. Қисмларнинг ҳам, ўз навбатида, ташкил этувчиларга ажралишини инobatга олсак, улар ҳам ўз компонентларига нисбатан системадир. Тил яхлит бир система бўлиб, ўзига нисбатан қисм, айна чоғда, система талабларига жавоб бера оладиган тагсистемалар йиғиндисидан иборатдир.

Система, энг аввало, аниқ бир терминологик системага хизмат қилувчи махсус сўзларнинг лисоний тартибланганидир. Шундан келиб чиқиб турли терминосистемалар миллий тилнинг лексик системаси доирасида мавжуд бўлган ва аниқ-равшан ифодаланувчи лексик тагсистемалардир (5).

Терминологияни система сифатида биринчилардан бўлиб Д.С.Лотте қайд этади ва уни система сифатида белгиловчи учта талабни келтиради: 1) терминологик система тушунчаларни таснифлашга асосланиши лозим; 2) таснифловчи схемаларга асосланган ҳолда терминлашувчи белги ва тушунчаларни ажратиш олиш керак; 3) сўзлар терминлашувчи тушунчанинг бошқалари билан умумийлиги ва ўзининг хусусийлигини ифодалаши керак (6).

Юқорида кўрсатилган терминологияни система сифатида белгиловчи талаблар ва системанинг хусусиятларидан келиб чиқиб мазкур масалага оид ўз таклифимизни берамиз. Маълум бир соҳага оид сўзлар терминологик системани ташкил қилиши учун: 1) салмоқли миқдорда бўлиши; 2) умумистеъмол сўзлар ва бошқа система терминларидан фарқ қилувчи хусусий маъноларга эга бўлиши ва ўз соҳаси учун муомала воситаси сифатида хизмат қилиши; 3) маълум мавзуй гуруҳларга бирикиши; 4) мазкур системанинг бошқа элементлари билан турли шакл ва маъно муносабатларига киришиши; 5) умумий тил системаси ва бошқа система элементлари билан муносабатларга киришиши; 6) соҳа терминларини шакллантирган ва тараққий эттирувчи усул ҳамда манбаларга эга бўлиши лозим. Ўзбек тили банк-молия терминологиясини тадқиқ ва таҳлил қилиш жараёнида мазкур шартларнинг барчаси бажарилганлигини кузатиш мумкин бўлади: 1) миқдор жиҳатидан оладиган бўлсак, таҳлилга тортилган банк-молия терминларининг сони 5000 дан ортиқ; 2) мазкур терминологик системага мансуб бўлган аванс, бартер, вексель, дебет, инвестиция, кредит, маржа, номинал, прејскурант, резидент, суғурта, тендер, монополия, эмиссия сингари терминлар банк ишларида ва молия тизимида фаол қўлланувчи муомала воситаси саналади; 3) банк-молия терминлари банк иши, солиқ, давлат молияси, аудит, қимматбаҳо қоғозлар, суғурта, биржа иши сингари мавзуй гуруҳларга бирлашадилар; 4) банк-молия терминлари орасида синонимия (аванс – бўнак, акционер – ҳиссадор, маржа – спред, маклер – брокер – даллол, пеня – ўсим), антонимия (импорт – экспорт, актив – пасив, инфляция – дефляция, фойда – зарар), омонимия (агент, актив, капитал, пул, ринг), полисемия (аутсайдр, депонент, лот, валюта) сингари шакл ва маъно муносабатлари мавжудлиги аниқланди. Бундай муносабатлар нафақат банк-молия терминологик системаси доирасида, балки тил системасининг бошқа сатҳлари билан ҳам юзага келиши мумкин; 5) банк-молия терминологик системасига оид терминлар умумий тил системаси ва бошқа система элементлари билан муносабатга киришади. Ҳар қандай луғат бойлиги қаторида тилнинг исталган соҳасининг терминологик системаси, шу жумладан, банк-молия тизими терминлари ҳам икки асосий манба, яъни тилнинг ички имкониятлари ва бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш ҳисобига бойиб боради.

Юқорида келтириб ўтилган мисоллар, фикр-мулоҳазаларга таяниб банк-молия терминологиясининг тил системасидаги микросистемалардан бири эканлигини исботлашга ҳаракат қилинди. Ҳар қандай система ўзига хос сир синопатларга бой. Шунга кўра, ўзбек тилининг банк-молия терминологиясини ҳам системанинг бир кўриниши сифатида ҳар жиҳат-

дан тадқиқ этиш ниҳоятда долзарбдир. Зеро, ўзбек тили банк-молия терминологиясининг система сифатида тадқиқ қилиниши фанимизда янги уфқларни очиши табиий.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Hojiyev A., Nurmonov A. va b. Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Sharq, 2001.
3. Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
4. Ахманова О.С. О принципах и методах лингвистического исследования. – М.: МГУ, 1966.
5. Шетле Т.В. Англоязычная терминология банковского дела в языковой системе и речевой практике: Дисс... канд. филол. наук. – М., 2010.
6. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М., 1961.

Ф.Холметова, ЎЗМУ

ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ «ЁДГОР» ҚИССАСИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ЎХШАТИШЛАР ХУСУСИДА

Бадиий асар тилини ўрганиш жараёни бугунги кундаги тилшуносликнинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Ғафур Ғуломнинг насрий асарлари ўтган аср ўзбек адабиётининг ажойиб намуналаридан бири эканлигини инobatга олган ҳолда ёзувчи асарлари тилини ўрганиш халқимизнинг ўша давр тили билан юзма-юз бўлиш ҳамда адиб асарларида бадиий тасвирнинг лексик воситалари қай даражада қўлланилганини билиш имкониятини беради. Биз «Ёдгор» қиссасида ишлатилган бадиий тасвирнинг лексик воситаларидан ҳисобланган ўхшатиш шаклини таҳлил этамиз.

Бадиий тасвир воситалари орасида нисбатан кўп қўлланиладиган ва осон ҳосил қилинадиган тури ўхшатишдир. Ўхшатиш – бир предметнинг белги, ҳаракат жиҳатдан бошқа предметга ўхшаш эканлигини билдирувчи шакл.¹ Ўхшатишнинг амалга оширилиши икки усул – аффиксация ва семантик кўринишларга асосланилади. Ёзувчи аффиксация усулидан

---

¹ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002.

кўпроқ фойдаланган. Бунинг сабабини биз муаллифнинг тилнинг халқоналигини сақлашга интилганлигида деб изоҳлаймиз.

«Унинг овози чертилган жонон косадай жаранглар эди» (113).

Ушбу мисолда ёзувчи овозни чинни пиёла жарангига қиёсламоқчи бўлади ва ўшатишнинг ичида сифатлашни худди ўшатишдек бериб ўтади. ЎТИЛда¹ жонон сўзининг 4 та маъноси келтирилган:

1. От. Жуда гўзал, қадди-қомати келишган аёл, нозанин.

2. Сифат. Жуда яхши, гўзал, ширин, ёқимтой, ўйноқи, аъло.

3. Яқин кишиларга мурожаатда ҳурмат ёки кесатиқ маъносини, бегоналарга нисбатан эса хушомадни билдиради.

4. Жонон. От (атоқли).

Юқоридаги мисолда иккинчи маъно қўлланилган (энг аъло сифатли чинни).

«Қиз мрамардай билакларигача шимариб қўйилган қўйлак енглари орасидан кичик рўмолчасини олиб бурун учлари, дудоқ устларига қўнган шабнамдай тоза терларни арта бошлади» (113).

Бу мисолда муаллиф иккита ўшатиш қўллаган: а) мрамардай билак, б) шабнамдай тоза тер. Биринчи ўшатиш билакнинг оппоқ ранги ва текислигига қиёсланган бўлса, иккинчи мисолдаги ўшатиш белгининг белгиси вазифасини бажарган. Инсоннинг юзида пайдо бўладиган тер (мисолда лабнинг устида) шаффоф, тоза бўлади. Ёзувчи тернинг тозаллигини шабнамнинг² мусаффолиги билан таққослайди.

«Бахт йўлларидай оқ ва кенг манглайида марварид доналаридай майда тер» (112).

Бу гапда инсоннинг қайсидир ҳаракати натижасида пайдо бўладиган тер марварид доналарига, иккинчи даражали ўшатиш сифатида тер пайдо бўладиган пешона кенг ва оппоқ бахт йўлларига қиёсланган.

«Ҳалигина тўлқинлари билан овунтирган ариқча терс оқаётган бўлди» (114).

Мазкур мисолда ҳолат тасвири табиат тасвири билан қиёсланмоқда, -дай қўшимчаси туширилган, бироқ мазмун сақланиб қолган. Ўшатишларнинг ҳосил қилинишида ҳам қўшимчалар белгисиз қўлланиши мумкин (бу ўринда гап бошида гўё келтирилиши лозим).

«Сувга ивитилган қалампирмунчоқнинг ҳиди саримсоқ каби меъдага теккандай бўлди» (114).

Қалампирмунчоқ – бир турли тропик доим яшил дарахт ва унинг доривор, зиравор сифатида ишлатиладиган хушбўй шонаси (ЎТИЛ. V.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2009. Т.II. – Б.108.

² Баҳорда, ёзда кечаси ҳароратнинг пасайиши туфайли майда томчилар тарзида ерга инадиган намлик, мусаффо томчи. ЎТИЛ, II.

225). Халқимизда қалампирмунчоқнинг қуритилган шонасини ипга тизиб ёки сувга ивитиб дастрўмолчаларга ўраб олиб юриш одати бор. Юқоридаги мисолда қахрамоннинг тарвузи қўлтигидан тушган ҳолати қалампирмунчоқнинг хушбўй ҳиди бирдан саримсоқнинг меъдага тегадиган ёқимсиз ҳидига айланиб қолиши ҳолати билан муқояса қилинган.

«Шундай қилиб, жувон тушмагур илоннинг ёғини ялагандай бидирлаб мени авради, бош-кўзимни айлантирди» (115).

Бу мисолда шайтон сўзининг ўрнига ибора қўлланган ва -дай қўшимчаси иборага қўшилиб ўхшатишни ҳосил қилган. Халқимизда тез-тез ишлатиладиган бундай ибораларни Ғафур Ғуллом насрида кўплаб учратиш мумкин.

«Мен шундан билдим, агар кампирдан тарқалган болалари, набиралари ҳаммаси бир уйга йиғилса, ўзимиз ҳам салкам бир маҳалладек оила бўлар эканмиз, уйимиз тўйдагидай бўлиб кетди» (128).

Келтирилган гапда ҳам иккита ўхшатиш қўлланилган, иккаласи ҳам -дек қўшимчаси билан ҳосил қилинган. Маҳалла маълум бир ҳудудни ўз ичига олган ва аҳолиси бир жамоага бирлашган, ўзини ўзи бошқаришга асосланган ижтимоий ҳудуд (ЎТИЛ. II. 572). Бунда кампирнинг фарзандлари, неваралари кўпчиликни ташкил этиши маҳаллага қиёсланган. Тўйда одам кўп бўлиши табиий ҳоллиги учун, қахрамон уйини тўй бўлаётган уйга қиёслаган.

«Ҳикоя чуқурлашган сари бир қоронғилиқдан нурга, шубҳадан яқинга бораётган кишилардай кўзимнинг қорачиқлари кенгаймоқда, баданим аллақандай қўрқинчли учрашувдан дарак бергандай жимирлашмоқда эди» (154).

Ҳолат тасвири бу мисолда ҳаётдаги турли узоқ кутилган натижали ҳодиса билан солиштирилмоқда.

«Бир неча секунд оралиқни жимжитлик босди. Гўё пашша учса, унинг қанотидан чиққан овоз жимжитликни бузар эди» (154).

Биринчи гапда тасвирланган ҳолат кейинги гапдаги бошқа ҳолатга ўхшатишмоқда. Муаллиф жимжитликни муболаға билан тасвирламоқда. Пашша (чивин) жуда майда қўшпардақанотли ҳашарот бўлиб, унинг қанот қоқишигина эмас, чаққани ҳам сезилмайди. Бу ўринда муболағанинг ўта юқори кўринишидан фойдаланилган. Ўхшатиш гўё сўзи билан ҳосил қилинган бўлса-да, -дай қўшимчаси тушириб қолдирилган (бундай ҳолат, одатда, лирикада кузатилади. Гўё пашша учса, унинг қанотидан чиққан овоз жимжитликни бузаётгандай бўлиши лозим).

«Оғир бир жимжитликнинг вазмин қўллари ҳар учовимизнинг елкамиздан босиб тургандай эди. Гўё қоронғу кечалар занжир ҳалқаларидай бир-бировига туташиб кетган, гўё улуг тилсимот сандигининг қулфига

бир калитнинг тушишини кутгандай ҳар учовимиз шу мубҳамликда жаранглаган овоз кутар эдик» (155).

Ушбу мисолда ёзувчи бир неча ўхшатишни кетма-кет келтириб ўтган. Ўхшатишнинг ҳосил қилинишида иккала элементни ҳам кузатишимиз мумкин.

«Менда шафқат ўчни енгди, меҳр – ғазабни. Гўё сўқир пахса деворлардан шафтолилар мўралаган узун ва жимжит боғ кўчанинг ялла бедард чапаниси эдим» (156).

Бу мисолда ҳам ўхшатиш лирик кўринишда тасвирланган бўлиб, гўё сўзи билан ҳосил қилинганлиги учун -дай тушириб қолдирилган. Ёзувчи қиссанинг хотимасида чиройли ўхшатиш ярата олган. Фафур Ғуломнинг «Ёдгор» қиссасида юздан ортиқ ўхшатишлар келтирилган бўлиб, уларнинг барчаси асарнинг бадиий қийматини оширган, ўхшатишларнинг 85% -дай, -дек қўшимчалари билан ҳосил қилинганлиги эса ёзувчи наsrининг ўта халқоналигидан далолат.

Д.Раджабова, ЎзДЖТУ

ЗООФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР ОРАСИДАГИ СЕМАНТИК МУНОСАБАТЛАР

Зоонимик компонентли фразеологик бирликларнинг таркибидаги сўзлар ўртасида гипонимик ҳамда бошқа семантик алоқалар мавжуд. Масалан, улар таркибидаги отларнинг жинсидаги фарқлар зоонимик компонентли фразеологик бирлик маъносининг табиатига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиши мумкин.

Жинс-тур муносабати сўз бирикмаси ёрдамида ифодаланса, тур номини ифодалаб келган номинатив бирликлар нутқнинг маҳсули бўлиб, улар тил қурилишида мустақил ўринга эгадир. Улар тилнинг лексик-семантик тизимида жинс белгисининг ҳамда тур белгисининг номини ифодалаб келади, яъни номинатив вазифа бажаради: white bear, white monkey, yellow dog, blind cat, old cat, dull dog, nervous cat, lame dog, quiet lamb, greedy wolf, agile monkey, proud peacock, dumb fish, tired dog, etc.

Бу ўринда алоҳида айтиб ўтиш керакки, тилдаги ҳар бир сўз бирикмаси шу тилдаги мустақил луғавий бирликларнинг умумий миқдоридан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам ҳар бир мавзу қаторидан мустақил луғавий бирлик ва сўз бирикмаси номинатив бирлик сифатида ўз ўрнини эгаллайди. Тилнинг лексик-семантик тизимида у ёки бу денотат номининг алоҳида луғавий бирликлар ёрдамида ифодаланиши шу халқнинг

ҳаёти, турмуш тарзи, касб-ҳунари, урф-одати психологиясида қандай аҳамиятга эгаллиги билан белгиланади.

Инглиз тилининг луғат бойлигида kangaroo, panda, grizzly, hippopotamus, giraffe, colibri каби сўзларнинг инглизча ифодасини излаш бефойдадир. Чунки мазкур сўзларни ифодалаб келган денотатлар инглиз (Буюк Британиядаги инглизлар назарда тутилмоқда) халқининг ҳаёти, маданияти ва турмуш тарзида ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Шунинг учун инглиз тили бу сўзларнинг соф инглизча ифодасига ҳеч қандай эҳтиёж сезмайди.

Айни бир халқнинг ижтимоий ҳаёти ва турмуш тарзини, маданий савиясини ўрганишда шу халқ тилидаги луғавий бирликларни, мазкур халқ тилининг луғат қатламини, хусусан, фразеологизмларини чуқур ўрганиш катта аҳамиятга эга.

Умумистеъмолдаги зоонимларни ЗКФБнинг таркибий қисми сифатида ўрганиш ва уларни лексик-семантик ҳодиса нуқтаи назаридан изоҳлаш натижасида бу тусдаги зоонимлар орасида семантик алоқаларни ўрганиш ва мазкур алоқаларнинг чегарасини аниқлаш билан бир қаторда бундай зоонимларни когнитив тилшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Масалан, таржима луғатларда «от» маъносини билдирувчи фақат бир сўз – «horse» берилади, аммо инглиз тилидаги бу сўзнинг синонимлари, аниқроғи, «horse» сўзи билан гипо-гиперономик муносабатни ҳосил қилган сўзлар кўпинча луғатлардан жой олмайди. Чунончи, «horse» бу маънони ифодаловчи от, умумий, нейтрал, инвариант сўз сифатида келса, gelding сўзи эркак от ёки айғир маъносини билдиради; stallion эса тойчоқ, қулун маъносини беради, mare урғочи от, байтал ва ҳ.к. Демак, умумистеъмолдаги зоонимлар орасидаги гипо-гиперонимик ҳамда турли типдаги бошқа семантик алоқаларни ўрганиш зоонимларнинг фразеологик бирлик таркибидаги иштироки ва кўчма фразеологик маънолари ўртасидаги фарқни белгилаб беришда жуда муҳимдир.

Бундай лексик парадигма элементлари ўртасидаги маъно муносабатларини ўрганиш, уларни алоҳида микротизимларга ажратиш асосида талқин қилиш инглиз тили луғат таркибини яхлит бир тизим сифатида ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Зоонимик компонентли фразеологик бирлик таркибида ишлатилган зоопарадигмалар орасида гипо-гиперонимик алоқаларни ҳамда семантик алоқанинг бошқа турларини ўрганишда уларнинг турларини аниқлаш жуда ҳам зарурдир. Зоонимларни таркибига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) содда – бир сўз шаклидаги зоонимлар: dog, cat, mouse, rat;

2) мураккаб зоонимлар, яъни қўшма сўз типдаги зоонимлар: starfish, swordfish, rattlesnake, hippopotamus, peacock;

3) сўз бирикмаси типдаги зоонимлар: polar bear, white monkey, old fox, lame-dog.

Зоонимик компонентли фраземалар таркибига кирувчи сўз бирикмаси шаклидаги зоонимлар ўзининг таркибига кўра мураккаб зоонимлар бўлиб, бу типдаги ҳайвон номларининг айримлари фразеологик бирлик таркибида ишлатилишидан ташқари илмий терминлар сирасига ҳам ки-ради. Масалан: polar bear, grizzly bear.

Инглиз тилидаги зооним компонентли фразеологик бирликлар таркибига кирувчи зоонимларнинг катта қисмини, асосан, биринчи гуруҳ зоонимлари ташкил қилади. Содда сўз шаклидаги зоонимлар тилда турли аниқловчи сўзлар бириккан ҳолда ҳар хил маъноларни ифода-лашда кенг ишлатилади. Сўзнинг структураси жиҳатидан соддалиги унинг функционал жиҳатдан фаол бўлишини ва валентлик жиҳатидан бирикиш қобилияти кўп бўлишини таъминлайди, ундаги экспрессивлик янги зоонимик компонентли фразеологик бирликларнинг пайдо бўлиши-га олиб келади. Инглиз тилидаги зоонимик компонентли фразеологик бирликлар таркибдаги зоонимларни чуқур ўрганиш натижасида айни бир жинсга мансуб ҳайвон турларининг номларини ифодаловчи сўзлар ҳайвонларнинг ранг-тусидаги турли-туманлик, ҳар хил жисмоний белги-лари, ёши ва ўсиш даражасидаги фарқи, етилган ҳамда етилмаганлиги, жинси ҳамда бошқа турли хусусиятларини ҳам англатади ва махсус лек-сик парадигмаларни ҳосил қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б.15 – 16.
2. Никитин М.Б. Лексическое значение слова. – М.: Высшая школа, 1983. – С.40 – 41.

S.Nosirova , TDSHl

XITOIY TILSHUNOSLARINING «FRAZEOLOGIZM» TERMINIGA BERGAN TA'RIFLARI

Hozirgi zamon adabiy xitoy tilida mavjud bo'lgan frazeologik birliklarni (FB) tavsiflash muammosi haqida so'z yuritmoqchimiz. Biz bu muammoni hal etishdagi ba'zi variantlarni, eng avvalo, xitoy tilshunoslari tomonidan taklif qilingan variantlarni batafsil ko'rib chiqamiz. Taklif etilayotgan ma'lumotlarning

maqsadi nafaqat xitoy frazeologik birliklarini tavsiflash masalasi haqidagi bahsli tomonlarni va ba'zi taksonomik yondashuvlar asossizligini asoslash, balki xitoy tili FB guruhlarining shaxsiy tizimini ishlab chiqish hisoblanadi.

Hozirgi davrda xitoy tilshunosligida¹ qator xitoy FB'lari tavsifi mavjud, biroq ma'lum kamchiliklarga ega bo'lganligi uchun, ular tayanadigan asoslar amorflik (shaklsizlik) mezonlari hisoblanadi. Shunga qaramay, ko'pgina taksonomik yondashuvlarning biri ustunlik qilib xitoy tilshunosligida ajratilgan va bu filologiyaga tegishli ko'pgina nufuzli darsliklarda hamda tilga tegishli asosiy ensiklopedik nashrlarda o'z aksini topgan. Ehtimol, bu 60 – 70-yillardan boshlab to shu kunga qadar xitoyshunoslikda mazkur taksonomik yondashuvni o'zlashtirish (hech qanday o'zgarishlarsiz) va uning ommabop bo'lishiga ta'sir etgandir.

Aksariyat hollarda «frazеologizm» va «frazеologik birlik» tushunchasini (uni keng ko'lamda tushinish ma'nosida) belgilash uchun zamonaviy xitoy tilshunoslari «熟语» *shuyu* terminini qo'llaydilar, bu so'zning termin komponenti tarjimasida *shu* ni «*tayyor*» yoki «*tanish*» deb talqin etish mumkin, *yu* esa «nutq» ma'nosini beradi. Xitoy tilshunosligi uchun «frazеologiya» tushunchasi an'anaviy tushuncha hisoblanmaydi, lekin xitoy tilshunosligi doirasida yarim asrdan ko'p vaqt davomida mavjud. Chamasi, «frazеologiya» tushunchasi xitoy tilshunoslarini ko'pgina masalalarda Yevropa tilshunoslik an'alariga faol murojaat etishni boshlaganlarida rus yoki ingliz tillaridan o'zlashtirilgan bo'lsa kerak. «熟语» *shuyu* atamasi uch ma'noga ega: 1) frazeologiya xitoy tilshunosligi bo'limini belgilash – nutqning turg'un bo'laklarini o'rganishga yo'naltirilgan bo'lim sifatida; 2) yig'ma termin mazkur tilning frazeologik birliklari tarkibi/jamg'armasi sifatida; 3. frazeologik birlik (keng ko'lamdagi ma'noda) sifatida. Uchinchi ma'nodagi «熟语» *shuyu* xitoy terminiga FB, so'z birikmalari bilan birga tilning folklor darajasini tashkil etuvchi FB jumllarini (ya'ni ba'zi xitoy tadqiqotchilari ekvivalent atama sifatida ko'pincha xalq og'zaki ijodiyotining aforistik janrlari: maqol, matal, aforizm, topishmoqlarga oid yig'ma termin – «俗语» *suyu*)ni qo'llaydilar. Unda *su mashhur*, *hamma qabul qilgan*, *ayrim (tarmoqlanish, tarqalish)* ma'nolarini, *yu nutq* ma'nosini beradi.

Aniqlash ko'p uchramaydi, agar uchrasa ham, odatda, yuzaki xarakterga ega. Umuman, xitoy tilshunoslarining leksikologiya bo'yicha ishlarida

¹ Biz xitoy frazeologiyasi emas, balki «xitoy tilshunosligi» haqida so'z yuritishimizga sabab, xitoy tadqiqotchilarining fikriga ko'ra, frazeologiya mustaqil fan sifatida xitoy tili haqidagi ilmda o'zining tugallangan shakliga kelmagan va faqat ular haqida vujudga kelgan fikrlarni aytilish mumkin. Guo Xin yi o'zining dissertatsiya ishida shu fikrni bildirib yozadi: «Hozirga qadar xitoy tilshunosligida frazeologiya tadqiqotning alohida sohasi sifatida ajratilmagan va leksikologiyaning bu bo'limi maxsus nomga ham ega emas» (Guo Xin Yi, 2004, 4)

«shuyu» terminini ta'kidlashlar bilan cheklanib, bir tomondan, mazkur masalani yetarli o'rganilmaganligini aytishsa, ikkinchi tomondan, hozirgi davrda frazeologiyaning nazariy asosi yosh xitoy tilshunosligining endi shakllanayotgan sohasi ekanligi, xitoy tadqiqotchilari hali «shuyu» terminini yirikishlarda muvaffaqiyatli shakllantirishlariga ertaligi, turli xitoy mualliflarining ishlarida mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklar mazkur mavzuni yoritish uchun kamlik qilishi haqidagi fikrlarni bildiryaptilar. Xitoy tadqiqotchilari bu terminni qanday aniqlaydilar?

Masalan, Yun Sheng (云生) 1959-yili shuyularga quyidagi definitsiya (lushuncha mazmunini aniq mantiqiy belgilab berish)ni taklif qilgan: «Shuyu – bu ma'lum bir tildagi turg'un so'z birikmalarining mavjud yig'indisi»¹, «shuyu»larga u turg'un so'z birikmalari va turg'un jummalarni kiritgan. Zhan Yun yan o'zining «Leksikologiyaga kirish» deb nomlanuvchi monografiyasida «shuyu» atamasining mazmun-mohiyatini shunday belgilaydi: «Tilda yana shunday ba'zi o'ziga xos so'z birikmalari va jumalari mavjudki, ular o'z vazifasiga ko'ra so'zlar, biroq ular nutq jarayonida tuzilmaydi, balki ular tilda tayyor shaklda mavjud va ularga birlashtirilgan ma'lum bir ma'no kasb etadilar. Bunday shakldagi turg'un so'z birikmalari yoki jumalalar (ko'proq so'z birikmalari) *shuyu* deb ataladi.»²

«Zamonaviy xitoy tili leksikologiya asoslari» kitobi mualliflari Wu Zhan-kun va Wan Xinlar shunday yozadilar: «Shuyu – bu so'z birikmasi yoki qisqa jumla bo'lib, o'z ichki tarkibiga ko'ra murakkab so'zlar hisoblanadi, ma'no so'zlarga nisbatan ularda katta ifodani beradi, biroq qo'llash ko'lamini va tashqi shakllarining turg'unligi jihatidan so'zlar bilan o'xshash; sintaktik jihatdan ham ular so'zlar bilan hamohang.»³

«Zamonaviy xitoy tili leksikologiyasi» (1985-yili nashr etilgan) kitobi muallifi Fu Huai-qing (符淮清) til tizimida FB («shuyu»)ning o'rnini aniqlashga va ularni tilning leksik darajasiga bog'lashga uringan: «Leksika o'ziga nafaqat so'zlarni olgan, balki ba'zi alohida nutq – «yu»larni, ya'ni chengyu, yanyu, suyu, xiehoyularni ham olgan. Ular so'z birikmalari yoki jumla tizimiga ega bo'lib, ularning tarkibiy komponentlari va tuzilish modeli uzoq nutq amaliyoti natijasida yuzaga kelgan, ularning ma'nosi ko'pincha bir butunlikni tashkil etadi. Ular tilning turg'un konstruksiyasini namoyon etadi.»⁴ Fu Huai-qing FBni alohida «guanyongyu»lar guruhiga ajratmaydi (bu va boshqa FB guruhlarini biz quyida ko'rib chiqamiz), shu bilan birga, uch so'zdan tashkil

¹ Ветров П.П. Фразеология современного китайского языка. Синтаксис и стилистика. – М.: Московская книга, 2007. – С.11.

² O'sha yerda.

³ Ko'rsatilgan manba. – B.12.

⁴ 现代汉语词汇/符淮清-北京, 1985. – 258 页

topgan, «an'anaviy qarashlarda «guanyongyu»lar guruhi yadrosini tashkil etgan, asosan, zamonaviy til leksik-grammatik normalari bo'yicha tuzilgan idiomatik FBlar haqidagi masalani chetlab o'tadi. Shunga qaramay, u jumla tarkibida idiomatik FBni belgilash uchun «suyu» (俗语 *suyu* aynan *mashhur, hamma qabul qilgan ibora*) atamasini ishlatadi va uning fikriga ko'ra, ular pand-nasihath xususiyatiga ega emas, ya'ni maqollar (yanyu) hisoblanmaydi.¹

«Shuyu» terminining turli ta'riflari haqidagi masalaga qaytamiz. «Zamonaviy xitoy tili lug'ati»da «shuyu» atamasining shunday ta'rifi keltiriladi: «Turg'un so'z birikmalari bir butunlikda qo'llaniladi, ularning tarkibiy komponentlarini o'zgartirish mumkin emas, bundan tashqari, ularni so'z tuzilishi nuqtayi nazaridan tahlil qilish mumkin emas».² «Cihai» lug'atida «shuyu» so'zi yanada qisqa berilgan: «Mazkur tilning turg'un so'z birikmalari yoki jumalari. Qo'llanilganda, odatda, ular tarkibi o'zgartirilmaydi. Ularga chengyu, yanyu, guanyongyu va boshqalar ham kiradi».³

«Shuyu» termini tushunchasiga asosiy yondashuv shulardan iboratdir. Agar keltirilgan ta'riflar amaliyotda qo'llanilsa, ularning qoniqarsiz ekanligini ko'rish mumkin, boshqacha qilib aytganda, ularda «shuyu» (FB)ni frazeologik bo'lmagan tilning boshqa birliklaridan chegaralovchi asosiy va ishonarli mezonlar yetishmaydi. Bunday tushunchalar ba'zi xitoy tilshunoslari, jumladan, Xu Guo-qing (徐国庆)da uchraydi, masalan, uning ta'kidlashicha, «shuyu» (ya'ni FB)larni yuqorida keltirilgan ta'riflari, eng mashhur va nufuzli xitoy izohli lug'atlaridagi ma'lumotlar tugallanmagan (chala) va xato fikrlarga olib keladi. Chunki bu ma'lumot va fikrlarda «shuyu» (ya'ni FB) larning umumiy belgilari (tarkibining turg'unligi, so'z birikmasi yoki jumla modeliga modelini to'g'ri kelishi va h.k.) sanab o'tilgan va ularning o'ziga xos maxsus belgilari haqida umuman hech narsa deyilmagan. U o'z fikrini tasdiqlar ekan, «shuyu»larning aksariyat qismi turg'un so'z birikmalariga kirishini ma'quullaydi, biroq u «shuyu» (bu yerda FB – so'z birikmalari)larning katta qismi faqat turg'un so'z birikmalari turlaridan biri ekanligiga urg'u berib, ularni boshqalar kabi frazeologizmlar deb hisoblamaydi, ular eng yuqori darajadagi kategoriyalarni tashkil etib, bir butun so'z birikmalarining barcha turlarini o'ziga oladi. Bunday holatga u nutqda tayyor shaklda kelgan (xuddi FB) va uning tarkibiy komponentlarini almashtirish yoki tarkibiy tuzilishini o'zgartirish mumkin bo'lmagan rasmiy jihatdan turg'un so'z birikmalaridan misollar keltiradi, masalan:

北京大学 *Beijing Daxue* – Pekin universiteti;

¹ Ветров П.П. Фраzeология современного китайского языка. Синтаксис и стилистика. – М.: Московская книга, 2007. – С.12.

² Zamonaviy xitoy tili lug'ati. – B.1172.

³ 夏征衣 «辞海» (中), 上海: 上海辞书出版社. 1999年. – P.2818.

中华人民共和国 *Zhonghua renmin gongheguo* – Xitoy Xalq Respublikasi; 同步回旋加速器 *tongbu huixuan jiasu qi* – sinxrotsiklotron (fazotron).¹

Xu Guo-qingning yozishicha, «shuyu» (ya'ni FB) ma'nosining o'ziga xosligi bilan xarakterlanadi va ular tarkibiy komponentlar ma'nosidan chiqib ketmaydi (yuqorida keltirilgan misollardagi ot va atamalar kabi), balki ikki tojali (双层性 *shuangcengxing*) xususiyatga yoxud uyg'unlashgan (融合性 *ronghexing*) xislatga ega deydi.² Lekin bu fikrlariga qo'shilmay bo'lmaydi, chunki ancha oldin akademik V.V.Vinogradov frazeologik birliklarni frazeologik uyg'unliklar deb atagan.

Shunday qilib, hozirgi davrda xitoy tilshunosligida frazeologiya mustaqil ilmiy fan sifatida shakllanish jarayoni ketyapti deyish mumkin. Ehtimol, oxir-oqibat hozirgiga qadar bo'lgan munosabatlarga qaramay, ko'pgina xitoy tadqiqotchilari tomonidan qabul qilingan 熟语学 *shuyuxue* («xue» – ta'limot ma'nosida) nomli atama o'zining haqiqiy o'rnini egallasa ajab emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 符淮青《现代汉语词汇》，北京：北京大学，2004年。 – P.254. Fu Huai-qing. Hozirgi xitoy tili leksikasi. – Pekin: Pekin universiteti, 2004. – B.254.
2. Ветров П.П. Фраzeология современного китайского языка. Синтаксис и стилистика. – М.: Московская книга, 2007.
3. 夏征农《辞海》(中), 上海: 上海辞书出版社, 1999年. P. -2818. Xia Zheng nong. «Cihai» (2-tom). – Shanxay: Shanxay lug'atlar nashriyoti, 1999. – B.2818.
4. 马国凡、高歌东《惯用语》，呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 1982年。 – P.234. Ma Guo fan, Gao Ge dong. Guanyongyu. – Huhehaote: Neiminggu xalq nashriyoti, 1982. – B.234.
5. 司马迁《史记》，北京: 古籍出版社, 1980. 年。 – P.142. Si Ma qian. Tarixiy bitiklar. – Pekin: Tarixiy asarlar nashriyoti, 1980. – B.142.
6. 孙维张《汉语熟语学》，长春: 吉林教育出版社, 1989年。 – P.216. Sun Wei zhang. Xitoy tili frazeologizmi. – Changchun: Jilin ta'lim nashriyoti, 1989. – B.216.
7. 释道原《景的传灯录》，北京: 广陵书社, 2007年. Shi Dao yuan. Jing de zhuan deng lu. – Pekin: Guangling kitoblar nashriyoti, 2007.
8. 温端政《谚语》，北京: 商务印书馆, 1985年。 – P.178. Wen Duan zheng. Matal. – Pekin: Shangwu kitob nashriyoti, 1985. – B.178.

¹ Og'irlik (qiyinlik) bilan elektr quvvatini oladigan (zarayadlanadigan) mikro bo'laklar (protonlar, deutronlar, alfa-bo'laklar)ni milliard elektr-vocht energiyasiga yetishini tezlashtirish uchun mo'ljallangan dastgoh.

² 现代汉语词汇系统论/徐国庆-北京, 1999年。 – 306 页。

9. 徐国庆 «现代汉语词汇系统论», 北京: 北京大学出版社, 1999年. – P.306.
 Xu Guo-qing. Hozirgi xitoy tili lug'at tarkibining tizimli nazariyasi. – Pekin: Pekin universiteti, 1999. – B.306.

Ж.Абдуллаев, ГулДУ

ЛЕКСЕМА ВА УНИНГ ТАЪРИФИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Ўзбек тилшунослигида лексикологияга оид ишларнинг деярли барчасида анча вақт сўзнинг маънодоши ҳисобланиб келган (баъзилар уни ҳозир ҳам шундай тушунадилар) лексема ҳақида фикр юритилган. Уларнинг кўпчилиги табиий равишда, биринчи галда, унга тўлақонли таъриф-тавсиф беришни ва шу асосда унинг тил қурилишида тутган ўрнини белгилашни кўзда тутиб ёзилган. Бироқ, афсуски, бу масалада бир қарорга келинди, лексеманинг мақсадга мувофиқ таъриф-тавсифи яратилиб, тил қурилишидаги ўрни ўз ечимини топди дейиш қийин. Систем тилшунослик таълимоти мустаҳкамлангандан кейин ҳам мазкур масала устидаги баҳс-мунозара янада кучайса кучайдики, камаймади. Ҳатто айни бир йўналиш, мактабга мансуб тилшуносларнинг лексемага муносабатида ҳам кескин фарқларни кузатиш мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Миллий университети етакчи олимлари томонидан эълон қилинган ўқув қўлланмада бу ҳақда куйидагилар қайд этилган: «...Кўплаб тилшунослар тилнинг структур бирликларини санар эканлар, фонема, морфема ва конструкция билан чекланиб, лексемани тилнинг алоҳида қурилиш бирлиги сифатида тан олмайдилар ва уни морфеманинг бир кўриниши сифатида қарайдилар. Ўзбек тилшунослигида лексикани тизим сифатида тадқиқ этиш натижаларини умумлаштирувчи ўқув қўлланмасида (Ҳ.Неъматов, Р.Расулов. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. 1995) ҳам лексема «жамият аъзолари учун тайёр, умумий, мажбурий бўлган, шакл ва мазмуннинг барқарор бирикувидан ташкил топган, воқелиқдаги нарса, белги, хусусият ва муносабатларни шакллантирувчи, нутқ ва луғатда грамматик морфемаларни ўзига бириктира оладиган морфема тури» тарзида морфеманинг бир кўриниши сифатида таърифланади. ...Агар лексемага шундай ёндашилса, тилнинг асосий яруси-лексик сатҳ ҳам ўз мустақиллигидан маҳрум бўлиб, морфологик сатҳнинг таркибий қисми мавқеида бўла олади, холос» (6,76.). Қўлланма муаллифлари мулоҳазаларини давом эттириб ўзбек тили лексемаларини «...ўзида тайёрлик, мажбурийлик, такрорланувчанлик, ижтимоийлик хусусиятларини мужассамлаштирган, шакл ва денотатив

маъно бирлигидан иборат, мустақил англаниш ва қўлланиш табиатига эга бўлган лисоний бирлик» деб таърифлаш мумкинлигини таъкидлайдилар (6,76.).

Кўришиб турибдики, таърифда лексеманинг бир қанча ўзига хос, уни бошқа лисоний бирликлардан ажратиб турувчи муҳим белгилари ифода топган. Булар лексеманинг: а) денотатив маъно билдириши; б) мустақил маъно англатиши; в) мустақил қўлланиш хусусияти. Таърифдаги бошқа белгилар барча лисоний бирликларга хосдир, чунки фонема ҳам, морфема ҳам, лисоний қолиплар ҳам таърифда таъкидланган «ўзида тайёрлик, мажбурийлик, тақдорланувчанлик, ижтимоийлик хусусиятларини мужассамлаштирган» бўлиб, муайян шаклга эга. Шундан келиб чиқиб уларни таърифга киритиш шартмиди деб ўйлаш мумкин. Бироқ мазкур хусусиятлар лексемаларнинг нутқ бирлиги эмас, балки лисоний бирлик эканлиги, шу асосда лексемаларни нутқ бирликларига, хусусан, лексема билан мутаносиб зиддият ҳосил қилувчи лекс(3, 28)лар ёки сўзлар(4,28)га зидланишини таъминлаб туриши билан аҳамиятлидир. Шу маънода уларнинг таъкидланиши ҳам ўринли бўлган деб ўйлаймиз. Мазкур таъриф лексеманинг энг кейинги таърифларидан бири бўлиб, аввалгиларидан лексеманинг луғавий бирлик сифатидаги табиатини анча яхши очиб бериши билан ажралиб туради. Лекин таърифда лексеманинг асосий хусусияти – тушунчани номлаш вазифасига етарли эътибор берилган дейиш қийин. Тўғри, «мустақил англаниш ва қўлланиш табиати» маълум даражада шунга ишора этади. Лекин асосий хусусият учун бу камлик қилади. Бизнингча, тушунчани номлаш хусусияти лексема таърифининг ўқ томири, алоҳида ажралиб турувчи жиҳати бўлиши керак. Шу маънода Ҳ.Жамолхоновнинг қуйидаги фикрлари эътиборга лойиқдир: «Сўз (дарслиқда сўз ва лексема маънодош атамалар сифатида қаралган – таъкид бизники – А.Ж.) тилнинг энг муҳим номинатив бирликларидандир, чунки у борлиқдаги нарса-буюмларни, предмет сифатида тасаввур қилинадиган мавҳум тушунчаларни, ҳаракат-ҳолатни, ранг-тус, маза-таъм, ҳажм-миқдор, хислат каби белги-хусусиятларни номлайди (1, 5).

Шу каби таъриф-тавсифларга таянган ва улардан фойдаланган ҳолда ҳамда лексеманинг табиати, маъно-вазифаси, тузилишидан келиб чиқиб биз лексемаларга қуйидагича таъриф беришни маъқул топдик. Лексемалар оламдаги хилма-хил мавжудотлар, нарса-ҳодисалар, объектлар ва жараёнлар, уларнинг белги-хусусиятлари, хоссалари, миқдор-даражаси, ҳаракат-ҳолатлари, муносабатларининг инсон онги – тил хотирасидаги инъикоси, психофизик образи, лисоний таъбир билан айтганда, денотат-референти билан бевосита боғланидиган тушунча

асосида ҳосил бўлган мустақил маъно мундарижа – семемага ва шу маъно мундарижани ўзида мужассам этган ўзига хос, яхлит, бир бутун, бир бош урғули фонемик қиёфа – номемага эга бўлган, шу мазмун ва шакл бирлиги билан муайян тил эгаларининг барчаси учун умумий ва мажбурий, тайёр ва такрорланувчан барқарор луғавий атамалардир.

Лексикологияда худди шундай атамалар ўрганилиши таъкидланади (1, 5; 5, 51) Лексика луғат бойлигини билдирар, луғат бойлиги эса сўз ва иборалардан ташкил топган экан, лексемаларни ўрганадиган тилшунослик бўлимини, Ш.Раҳматуллаев таклиф этганидек, лексемика (4, 8.) деб номлаш маъқул деб ўйлаймиз. Чунки мазкур терминда лексикологиядан фарқли ўлароқ лексикага эмас, айнан лексемага урғу берилган.

Шуни таъкидлаш керакки, лисонда лексемалардан бошқа юқорида таъкидланган нарса-ҳодисалар тўғрисидаги тушунчаларни номловчи терминлар бўлмайди. Лекин бу лисонда лексемалардан бошқа атамалар йўқ дегани эмас. Негаки аташ фақат предмет ва унинг белги-хусусияти, миқдори, ҳаракат-ҳолатинигина номлашдан иборат эмас, тил бу доирага кирмайдиган, луғавий маъноси бўлмаган, грамматик маъно-вазифа бажарувчи бирликларни ҳам номлайди: кўмакчи, боғловчи, юкламалар шундай вужудга келган. Тилнинг табиати шуни тақозо қилади. Айни сабабдан лексемага луғавий маъноси ва нимани аташ хусусиятига қараб таъриф бериш мақсадга мувофиқ кўрилади. Биз таърифда баҳоли қудрат ана шу жиҳатга диққат қаратишга интилдик.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Жамолхонов Ҳ.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. – Тошкент: Талқин, 2005.
2. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
3. Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
5. Раҳматуллаев Ш., Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
6. Сайфуллаева Р., Қурбонова М., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2005. – 181 б.

ҚАДИМГИ ТУРК-БУДДА ТЕРМИНШУНОСЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА «МАЙТРИ СИМИТ НЎМ БИТИГ»НИНГ ЎРНИ

Маълумки, тил луғат бойлигининг ортиши икки хил усул билан амалга ошади. Биринчидан, ўзга тиллардан кириб келувчи сўзлар ёрдамида. Иккинчидан, муайян тилда мавжуд бўлган сўзларнинг ўзаро қўшилиши ёки янги маъно ҳосил қилиши орқали. Тилнинг бойиши ўз-ўзидан бўлавермайди. Бу жиҳат турли давлатлараро муносабатлар, уларда яшовчи халқлар диний-фалсафий қарашларининг ўзгариши, ижтимоий ҳаётга янги технологияларнинг кириб келиши билан содир бўлади. Тилимиз тарихида бундай ўзгаришларни кўплаб учратишимиз мумкин. Буни Ўрта Осиёга буддизм динининг кириб келиши ҳамда у билан боғлиқ истилоҳларнинг пайдо бўлишини турк-будда адабиётининг машҳур асари «Майтри симит нўм битиг» орқали кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Ҳозирда дунёнинг уч йирик динидан бири бўлган буддизм милоддан аввалги III – милодий III асрларда Бақтрияга Ҳиндистондан кириб келди. Тарихчиларнинг таъкидлашича, буддавийлик Ҳиндистонда пайдо бўлиб, аввал Ўрта Осиёга, сўнгра Хитойга етиб борган. VII – VIII асрларда буддачилар орасида театр жуда ҳам гуркираб ривожланган. «Майтри симит нўм битиг» ана шу пайтда сахнада ўйналган машҳур драмалардан бири ҳисобланган [3:142]. Асарнинг тохарча вариантыда унинг оти *Maytreya samīti nataka* деб ёзилган. *Nataka* сўзи «драма»ни ифодалайди. Олимларнинг айтишича, у аввал анаткак (санскрит) тилида яратилган. Сўнг тохарчага таржима қилинган. Ундан кейин VIII – IX асрларда туркийга ўгирилган [1:42]. Олимларнинг фикрича, «Майтри симит нўм битиг» турк-будда ёдгорликларидан бўлган «Олтин тусли ёрук»нинг таржимасидан бурун туркийга ўгирилган [6:28-29]. Асарда у таржима қилинган вақтни далилловчи ўринлар ҳам бор. Қуйида ушбу асарнинг VIII – IX асрларда туркийга ўгирилганини далилловчи мисолларни кўриб чиқамиз. Асарда берилган баъзи бир сўзлар даврий жиҳатдан X асрдан аввалги кўринишга эга. Масалан, асарнинг ҳар бир бўлими *törtünč ülüš* («тўртинчи бўлим») [2] шаклида берилган. Ўзбек тилининг тарихий грамматикасига қарасак, тартиб сонлар аввал *-nč* (*törtünč*, *bešinč*) қўшимчаси орқали ҳосил қилинган. XI – XII асрларга келиб бу қўшимчанинг *-nči*, *-nčī* (*-inči*, *-inčī*) вариантлари ишлатила бошланган. XV асрга келиб аввалги шакл деярли истеъмолдан чиқиб кетган [5]. Асарда икки хонали сонларнинг берилиш тартиби қуйидагича: *iki y(i)g(i)rmī*. Соннинг бу тартибда айтилиши илк ўрта асрларда кенг қўлланилган бўлиб, X асрдан

сўнг секин-аста истеъмождан чиқиб кетган [4:127]. Олимлар асарнинг Қумул ва Сангимдан топилган қўлёзмаларининг хат услуби эскилигидан келиб чиқиб асар тўхри тили IX асрга келиб ўз мавқеини йўқотмасдан туриб таржима қилинган деган фикрни олға сурадилар [3:141].

Ушбу асарнинг бир неча қўлёзма нусхалари фанга маълум бўлиб, ҳозирда улар Германия ва Шарқий Туркистон қўлёзма фондларида сақланмоқда. Асарнинг қўлёзмалари қадимги ҳинд китобатчилиқ санъати – потхи шаклида ишланган. Ушбу шакл фақат будда матнларигагина хос.

Энди асарда буддавийлик билан боғлиқ терминларни кўриб чиқамиз. Асар биринчи бўлимнинг хотимасида унинг номи «*Maytri simit nom bitig*» деб ёзилган. *Maytri* – буддавийлик эътиқодига кўра қайта туғилажак будда, *simit* – «учрашиш, кўришиш» деган маънони билдиради. Бу икки сўз асл анаткакча (санскритча)дир. *Nom bitig* – «ақоид китоби», турк буддачилари улуғ, муқаддас китобларни шу ном билан атаганлар. *Nom* сўзи буддизмга суғд тилидан кирган, «қонун», «таълимот» маъноларини беради. *Bitig* эса асл туркча *biti* феълдан ясалган, «китоб», «рисола» маъносини беради. Асарнинг ҳар бир бўлими *ülüş* деб ёзилган. Муқаддимаси *yükünč* – «юкуниш, сиғиниш» маъноларини берувчи туркийча сўз қўлланилган. Таомилга кўра, будда асарлари *yükünč* бўлимидан бошланган. Варақларнинг тартиби *p(a)t(a)r* деб номланган. Бу сўз санскритча *paṭra* – пальма япроқлари ва варақ маъноларида келади. Бу сўз, ўз навбатида, пойгир, яъни варақнинг рақамларини ҳам билдирган («*törtünč ülüš on p(a)t(a)r*) – «тўртинчи бўлим, ўнинчи варақ»). Буддавийликнинг бош фалсафаси уч муқаддас нарсада мужассамлашади. Асарда ушбу муқаддас бўлган уч нарса *üč ärdäni* ёки *ärdänilär* – «уч жавоҳир», «жавоҳирлар» деб аталган. *Ärdäni* (санскритча *ratna*) жавоҳир дегани. Худди шу уч муқаддас нарса туркий тилга калька усулида ўтган. Бу ўринда *üč ärdäni* ёки *ärdänilär* қуйидагилардир: *pamo bud* – «буддага таъзим», *pamo daram* – «будда қонунларига таъзим», *pamo saŋ* – «жамоага таъзим». Буддавийликдаги ушбу уч муқаддас нарса будда муҳитида яратилган барча асарларда қолип сўз шаклида учрайди. Хусусан, биз кўриб чиқаётган «Майтри симит нўм битиг» асарида ҳам ўша ҳолат мавжуд. Асарда *burhan* сўзи кўп учрайди. Бу сўз хитойча *bvur* («будда»)дан ясалган бўлиб, буддавийлик таълимотининг асосчиси Будда, будда дини, бут маъноларини англатади [7, 178-183]. Асарда келган *änätkäk tili* бирикмаси «санскрит тили» маъносини англатади. Будда шастарлари *šasatar* деб номланган. Будда таълимотида олий ғоя, ўлим ва туғилишнинг такрорланишидан холи бўлган ғоявий манзил, мутлақ сокинлик ҳолати нирвана асарда *nirvan*

гүренишида келган. Асарда *üç ätöz* сўзи қўлланилган. Бу сўз «будданинг уч хил қиёфада кўриниши», «будданинг уч хил образи» маъносини беради. *Tāñri tāñrиси ~ tāñri tāñrиси burhan* бирикмаси ҳам асарда кўп учрайди. *Tāñri* сўзи турли даврлар, турли динларда турлича маънога эга. Масалан, Кўк тангри диний тушунчасида *kök tāñri* «кўкдаги тангри»ни билдирган. Буддавийликда эса у будданинг эпитети тарзида келиди (санскритча *devatideva*). Буддавийлик дини қонун-қоидаларини аниқлаш билан устоз сўзи асарда *açari* термини билан аталган (санскритча *açarya*: «устоз», «мураббий»). Асарда яна моддий дунёнинг айланмиши, бирининг бошқасига ўтиб туриши маъносини берадиган будда маъноси *sansar* ёрдамида англашилган (санскритча *sansara*).

Юқорида биз «Майтри симит нўм битиг» асарида келтирилган буддизмга оид терминларнинг бир қисминигина келтириб ўтдик, холос. Турк-будда муҳитида ишлаб чиқилган истилоҳлар давр туркий тил нуғатининг бойишига ҳиссасини қўшди. Буддавий терминлар, юқорида қайд этилганидек, икки йўл орқали: асл санскритча сўзларни фақат фонетик ўзгариш билан қабул қилиш (*namo bud – namā buddha*) ҳамда мавжуд терминларни калькалаш орқали туркийлаштириш йўли билан (*tāñri tāñrиси – devatideva*) ривожланди. Сўзларнинг мазкур тартибда қабул қилиниши кейинги давр терминшунослиги учун замин бўлиб хизмат қилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). – Тошкент, 1997.
2. Асарда берилган барча мисоллар қуйидаги нашрдан олинди: ۱۹۸۸ دىنىقى ئويغور بيز ئىغدىنكى مايترى سىمىنت. ئورومچى.
3. Қажумов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиқов Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000.
4. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Тошкент, 2008. – 129 b.
5. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. – Toshkent, 2009. – 168 b.
6. Uygurca metinler II. MAYTRISIMIT. Burkancilarin mehdi simaitreyalebuluşmaiptida bir dram. Dr. ŞinasiTekin. – Ankara, 1960.
7. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент, 2006.

ЛЕКСИК ГРАДУОНИМИЯ ХУСУСИДА

Тилшуносликда градация, яъни синтактик (матний) ифодадаги кучайтирилиш, кўтарилиш (климакс) ёхуд кучсизлантириш (антиклимакс) каби умумий йўллар ҳақидаги қарашлар¹, шунингдек, тил бирликлари ва тизимида маълум белгининг миқдоран озайиш-кўпайиши асосида тадрижийлик ёки оралиқланиш орқали акс эта олиши ҳақидаги фикрлар анча илгаридан учрайди.² Лексикологиядаги бу ҳодисага жиддий ёндашиш Э.Бегматов, Ҳ.Неъматов ва Р.Расуловлар томонидан ёзилган «Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари)» номли мақола³ билан бошланди. Орадан кўп вақт ўтмай лексик градуономия ҳақида дастлабки қарашлар вужудга кела бошлади.⁴ Шу қарашларга таяниб градуономия ҳодисасининг табиати, тил тизимида тутган ўрни, ёндош ҳодисалардан фарқи ёки уларга ўхшашлиги каби қатор масалалар тилшунослигимизда кейинчалик ечимини топишга улгурди.⁵

Лексикологиядаги даражаланиш лексема ва фраземаларнинг изчил семантик боғланишлари ёки бири заминидан иккинчисининг тадрижий шаклланиш йўллари билан биридир.

Ф. де Соссюрнинг тил айнанлик ва фарқлиликлардан иборат бўлиб, буларнинг бири иккинчисининг акс (терс) томонидир⁶ деган машҳур

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – С.112 – 113.

² Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958. – С.375. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л., 1958. Т.1. – С.35 – 36; Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.-Л., 1965. – С.81 – 83; Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971. – С.45; Степанов Ю.С. Основы общего языкознания: Учебное пособие. – М., 1975. – С.38; Нигматов Х. Включенное третье в морфологической системе тюркских языков (к постановке вопроса) // Сов. тюркология. – М., 1976. – №3. – С.32.

³ Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – №6. – Б.35 – 50.

⁴ Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1980; Орифжонова Ш. Ўзбек тилида лугавий градуономия: Филол. фан. номз... дисс. афтореф. – Тошкент, 1996.

⁵ Орифжонова Ш. Ўзбек тилида лугавий градуономия: Филол. фан. номз... дисс. афтореф. – Тошкент, 1996. – Б.143; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. докт... дисс. афтореф. – Тошкент, 1997; Худойбердиева Л.С. Ўзбек тилида номинатив бирикларнинг даражаланиши: Филол. фанл. номз... дисс. афтореф. – Тошкент, 2003; Ширинова Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фан. номз... дисс. афтореф. – Тошкент, 2009.

⁶ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С.665.

фикрини назарда тутсак, луғатшунослиқдаги синонимия (айнанлик) ва синонимия (фарқлилик) муносабатининг ички томонлари, бу икки ҳодисанинг диалектик боғланиши, хусусан, бир-бирларига ўтишлари, айланишларини тушунишда луғавий даражаланиш ҳодисасининг талқини ҳис қилувчи аҳамият касб этади.

Луғавий даражаланиш лексема ва фраземаларнинг семантик қурилишига хос бўлиб, бунда ҳар бир мустақил семема таркибида бир турдаги белгининг озлик ва кўплик ҳолатини акс эттирувчи сема мавжуд бўлади. Аслида, шу сема алоқадор бўлган белгининг икки ёки ундан ортиқ лексема ва фраземаларга ҳослигидан луғавий бирликларнинг даражаланиш (градуонимик) қатори юзага келади. Луғавий даражаланиш қаторларининг, яъни изчил шаклланишларининг мазмун жабҳаси, мазвало, юксак даражадаги инъикосий умумлашмага эга бўлган, шунингдек, ҳамроҳ тарзда боғланган уч таркибий қисмдан иборатдир. Булар тарихан материянинг миқдор ва сифат жиҳатдан тўхтовсиз ўзгаришлари ёхуд тадрижий ривожланишлари асосида вужудга келган ҳозирги нарсалар олами ҳамда нарсалар оламининг умумий атрибути бўлган маконнинг хилма-хил жойлар тарзидаги кўринишлари ва материянинг иккинчи атрибути бўлган замоннинг вақтлар тарзидаги хусусийлашиш ҳолатларики, улар луғавий даражаланиш қаторлари номинациясининг умумий мазмун кўламларини ташкил этади.¹

Луғавий градуонимиянинг ўзига ҳослигини лексик ва фразеологик бирликларнинг семантик белгилари келтириб чиқаради. Бошқача қилиб айтганда, лексик градуонимия денотатив ва коннотатив семаларга таяниб иш кўради. Денотатив ва коннотатив белгилар эса луғавий бирликларнинг семантик турларида ҳар хил ўзгаришларда гавдаланади. Ушбу ўзгаришлар эса, аслида, луғавий даражаланиш лексик-фразеологик тизим ичида турли хил миқдор ва сифат кўламларида воқеланиши билан боғлиқлигини О.Бозоров таъкидлаб ўтади.² Бизнинг фикримизча, лексик градуонимияни тадқиқ этишда денотатив ва коннотатив маъно турларига, яъни лексик маънонинг таркибий қисмлари (компонентлари) бўлган семаларнинг турларига таяниб иш кўриш мақсадга мувофиқдир.

Лексик градуонимиянинг ўзига хос хусусияти шундаки, бунда семема таркибидаги муайян сема миқдор билан узвий боғлиқ белгини ифодалайди. Бу белги эса озлик ёки кўплик томон ўзгариб, икки ёки ундан ортиқ семалар таркибига киради ва шу йўл билан маъно боғланишлари ҳосил қилинади: масалан, чақалоқ → гўдак → бола → ўсмир → йигит → чол → мўсафид; саҳар → тонг → кунчиқар → чошгоҳ → туш → аср →

¹ Бозоров Ю. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995. – Б.69.

² Кўрсатилган асар. – Б.71.

кунботиш → шом → кеч → кечкурун → оқшом; нодон → эсли → ақлли → доно → мутафаккир; мустамлака → ярим мустамлака → озод; ёмон → қониқарли → яхши ва бошқалар. Бу градуонимик қаторни истаганча давом эттириш мумкин, умуман, семантик даражаланиш (денотатив ва коннотатив семалар бўйича) ҳамма сўз туркумларида учрайди.

Ўз-ўзидан тушунарлики, градуонимик қатор маълум белгининг камайиши ёки кўпайишига асосланганлиги учун, унга кирувчи ҳар аъзо (градуоним) ўзининг муайян ўрнига эга. Масалан, кулба → уй → қаср → кошона → сарой каби градуонимик қатордаги градуонимлар ўрин-жойнинг ҳажми, нисбатан катта-кичиклиги ҳамда шу ўрин-жойнинг ташқи кўриниш жиҳати билан (кулба уйга, уй қасрга, қаср кошонага, кошона эса саройга нисбатан кўркамлиги билан) ҳам фарқланишини кузатишимиз мумкин.

Хуллас, градуонимик қаторнинг энг муҳим белгиси, яъни хусусияти шундаки, бу қаторда айнанликка нисбатан фарқлилик бўртиб туради ва фарқлилик омилининг етакчилигида (бир умумий сема белгиси миқдорининг ожайтирилиши ёки кўпайтирилиши натижасида) янгидан-янги лексемалар (градуонимлар) ҳосил қилинади.

Ҳ.Ёдгоров, ГулДУ

«ҚАЙНОНА» ВА «КЕЛИН» ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЭТИМОЛОГИЯСИ ХУСУСИДА

Тилнинг луғат таркибида шундай қатламлар борки, улар қардош тиллар, шеваларнинг ички тараққиёт қонунлари асосида бирдай ривожланади. Бу хил қатламни ташкил этувчи сўзлар авлоддан-авлодга мерос тарзида ўтади (1). Мана шундай лексик қатламлардан бири қариндош-уруғ номларидир. Агар биз энг қадимги ёзма манбаларга мурожаат қилсак, ҳозирги туркий тилларда ҳамда уларнинг шеваларида учрайдиган қариндошлик номларидан энг асосийлари шу манбаларда мавжуд эканлигини кўрамыз. Масалан, ата, апа, (катта қариндош), ака, еча (ота ёки онанинг онаси), ечу, эр, ини, келин, қатун, қиз, ўғил каби номлар жуда узоқ даврлар оша бизга етиб келган (2).

Уруғ ва қабилалар ўртасида юз берган бирлашиш, ажрашиш жараёнлари элат, халқ ва миллатларнинг ташкил топиши, уларга хос тилнинг ҳам дифференциация ва интеграция ҳодисаларини бошдан кечиришига сабаб бўлди. Натижада бир уруғ, қабила ёки элат тилидаги қариндошликни ифодаловчи бир ёки бир неча ном ўрнини иккинчи уруғ, қабила, элат (янги бирлашмада етакчи бўлиб турган) тилига оид шу маънони

билдирадиган ном эгаллайди ва қўлланиш доираси кенгайди, аксинча, бошқа тилга оид сўзнинг ишлатилиш доираси тораяди. бора-бора истеъмождан чиқиб кетади. Бу хилдаги қариндошлик номлари туркий тиллар тарихига оид манбаларда кўплаб учрайди. VIII асрга доир Ўрхун ёдномаларида *ог* (она), *йегин* (жиян), *йотаз* (завжа) лексемалари ишлатилган. «Девону луғотит турк»да фарзанд тушунчаси *ганч/канч*, *кенжа* бола – аштал, *кундош* – кун, *қуда* – тунур, *ака* – ичи, *опа* (эгачи) лексемалари орқали ифода қилинган (3). Лекин юқорида тилга олинган номлардан баъзилари бошқаси билан алмашган, айримларининг маъноси ўзгарган. Буларнинг барчаси тарихий тараққиёт билан боғлиқ.

Ўзбек адабий тили ва унинг шева ҳамда диалектлари қариндошликни ифодаловчи терминларга бойлиги ва ранг-баранглиги билан бошқа туркий тиллардан ажралиб туради. Шуниси ҳам борки, уларнинг бир қисми умумдиалектал, баъзилари маълум бир шева, диалектга хос бўлиб, адабий тилга ўзлашиб кетолмаган.

Ўзбек тилининг шева ва диалектларида қариндошлик терминларининг нақадар бойлигини А.Ишаев томонидан эълон қилинган ишда ҳам кўриш мумкин (4). Мана шу ишга ва ҳозирги ўзбек адабий тилидаги фактларга назар солинса, она тилимизда қариндошликни ифодаловчи терминларнинг ҳали бир қолипга тушмаганлиги, яъни бир термин бир неча қариндошлик маъносини ифодалашни ёки муайян терминларнинг жинс, ёш нуқтаи назаридан фарқланмай қўлланаётганига тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Энди ўзбек ва қардош туркий тиллардаги аёлларга хос бўлган қариндошлик терминларининг этимологияси хусусида айрим фикрларимизни баён қиламиз.

Қайнона термини синхрония нуқтаи назаридан туб деб қаралса-да, диахрония нуқтаи назаридан унинг қайин ва она қисмларидан иборатлиги маълум бўлади. Қадимги уйғур тилида қай сўзи «терс» маъносини ифодалаган. Олтой тилида қай «орқага қайтмоқ» (обратиться назад), чуваш тилида қай феъли «орқага қайтмоқ» (идти обратно), қирғиз, ўзбек, қозоқ, татар ва бошқа баъзи туркий тилларда «қайт», «қайтмоқ» (вернуться) маъносида ишлатилади. Демак, қайин терминининг ўзаги қай- дир. Келин ва куёвга янги онанинг қайтиши (эга бўлиш маъносида) қайнона, аканинг қайтиши қайниака, опанинг мавжудлиги қайниопа, янги сингилнинг пайдо бўлиши қайнисингил, укага эга бўлиш қайниука терминларининг вужудга келишига туртки берган. Қайин терминига -и эгалик қўшимчаси қўшилганда, бу лексема қайни шаклида ёзилади ва ўқилади. Айтиш мумкинки, лексема таркибидаги -ин сўз ясовчи қўшимча: қай + ин.

Бошқа туркий тилларнинг луғат қатламини кўздан кечирарканмиз, кабардин-балқар тилида мазкур термин къайин ана (тёща, свекровь), туркман тилида гаайын эне (свекровь и тёща), бурят-мўғул тилида хаддам ежы (тёща), қалмиқ тилида хадм эк шаклида эканлиги маълум бўлди.

1981 йили нашр этилган «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни кўздан кечирарканмиз, мазкур лексемага шундай таъриф берилганининг гувоҳи бўламиз: «Қайин она (эрнинг онаси унинг хотинига нисбатан ва хотиннинг онаси унинг эрига нисбатан). Фотиҳа ўқилиб, куёв қайнонага узр айтди. (А.Қодирий. Ўтган кунлар).

Ҳозирги кунда туб лексема деб қаралаётган бир қатор қариндошлик терминлари борки, уларнинг илдизлари ўрганилганда бу луғавий бирликларнинг ҳам ясама эканлиги маълум бўлади.

Жумладан, келин лексемаси кел- феълига -ин ясовчи кўшимчаси кўшилишидан ҳосил бўлган. Ўрхун-Энасой битиклари тилини тадқиқ қилган В.В.Радлов ва П.М.Мелиоранскийлар келин лексемаси кел-феълига -ин сўз ясовчи кўшимчасини кўшиш орқали ясалганини таъкидлайдилар. Шу билан бирга, Ўрхун-Энасой ёдномалари тилида, қирғиз, ўзбек, уйғур тилларида келин, туркман тилида гелин «сноха приходящая или тот, кто приходит в дом мужа» маъносини билдиради (5).

Мазкур термин кабардин-балқар ва нўғай тилида келин, қалмиқ тилида келен шаклида ифода қилинади.

Туркман тили тарихи бўйича тадқиқодлар олиб борган З.Муҳамедова «Исследования по истории туркменского языка XI – XIV веков» номли китобида келин лексемаси ҳақида шундай ёзади: Келин – «невестка», «ўғилнинг хотини», «келин», човдур диалектида жарангсиз ундош билан талаффуз қилинади: келин. Салир шевасида кел апа < келин апа – тётушка. Ҳозирги туркман адабий тилида гелинеже – жена старшего брата (6). Л.Покровскаянинг мазкур термин бўйича фикрлари куйидагича: гелин < гел + ин «приходит» (7).

Л.Покровскаянинг тадқиқотидан ҳам кўриниб турибдики, келин лексемаси кел- феълига -ин кўшимчасини кўшиш орқали ҳосил бўлган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам қатор лексемаларнинг -ин аффикси ёрдамида ясалганини сезиш қийин эмас: эк + ин, ёғ + ин каби.

Юқорида айтилган фикрларга кўра, қариндош-уруф ва яқинликка оид терминлар тилнинг ички тараққиёт қонунлари асосида ривожланадиган, тилларнинг яқинлиги ва қариндошлигини белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўлган, авдоддан-авлодга мерос тариқасида ўтадиган барқарор лексик қатлам ҳисобланади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, тилдаги қариндошликни ифодаловчи терминларнинг келиб чиқиши, этимонини аниқлаш тилшунослик фани олдида турган вазифалардандир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Клоусон Дж. Лексикостатистическая оценка алтайской теории // Вопросы языкознания. 1969. — №5.
2. Айдаров Г. Язык орхонских памятников VIII – IX веков. — М., 1971.
3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. — Тошкент, 1967.
4. Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари // Ўзбек халқ шевалари луғати. — Тошкент, 1971.
5. Радлов В.В. Die Alttrürkischen schriften. — СПб., 1897. — С.59.
6. Мухамедова З. Исследования по истории туркменского языка. — Ашхабад, 1972.
7. Покровская Л. Термины родства в тюркских языках. — М., 1961.

Ф.Жумаева, ЖДПИ

АНТОНИМ ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ҲОСИЛ БЎЛИШИ ВА УЛАРНИНГ СЕМАЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Антоним лексемалар бир неча воситалар ёрдамида юзага келади. Асосий восита маъно муносабатига кўра ўзаро зидликдир. Бу зидликни юзага келтиришда, албатта, лексема семемаси таркибидаги сема-ларнинг ўрни катта. Антонимлар қуйидаги воситалар билан ҳам ҳосил бўлади:

1. Сўз ясовчи қўшимчалар воситасида: серсув — сувсиз (Сув сўзига сер- ва -сиз сифат ясовчи қўшимчаларни қўшиш билан).
2. Шакл ясовчи қўшимчалар воситасида: ўқиган — ўқимаган (кўчма маънода).
3. Сўз ясовчи ва шакл ясовчи қўшимчалар воситасида: ўтқир — ўтмас (Ўтмоқ феъллига сифат ясовчи -қир қўшимчасини ва феълнинг сифат-дош шакли -р, -ар ни қўшиш билан. -р, -ар қўшимчаси бўлишсиз феълга қўшилганда -с қўшимчасига ўзгаради).
4. Сўз ва сўз ясовчи қўшимчалар воситасида: камҳосил — серҳосил (Ҳосил сўзига кам сўзини ва -сер сифат ясовчи олд қўшимчасини қўшиш билан).

5. Сўзларни қўшиш билан: шерюрак – куёнюрак (юрак сўзига шер ва куён сўзларини қўшиш билан).

Сўз ясовчи қўшимчалар воситасида ҳосил қилинган антоним лексемалар, асосан, *сер-, ба-, -ли, бо, -манд* каби асосда бор белгига эгалик маъносига сифатларни ясовчи қўшимчалар ҳамда *-сиз, но-, бе-* каби асосда бор белгига эга эмаслик маъносига сифатларни ясовчи қўшимчалар орқали юзага келади. Аммо бундай лексемаларнинг семемаси таркибидаги семаларнинг барчаси ўзаро зидлик ҳосил қилмаслиги мумкин. Масалан, *серсув* ва *сувсиз* лексемалари семемаси таркибида қуйидаги семалар мавжуд¹:

Серсув 1 Суви кўп, суви мўл, тўла. Серсув кўллар.

2 Сувли; ширадор; сершарбат. Серсув шафтоли

Сувсиз 1 Ичида суви йўқ. Сувсиз идиш.

2 Таркибида суви йўқ. Сувсиз кислота.

3 Сув билан таъмин этилмаган, сув чиқарилмаган. Сувсиз ерда тол бўлмас. Мақол.

4 Суви, шираси кам. Сувсиз беҳи.

Келтирилган семалардан фақат *серсув* лексемасидаги *сувли*, *ширадор*, *сершарбат* семалари *сувсиз* лексемасидаги *суви*, *шираси кам* семалари билан ўзаро зид.

Бундай лексемаларнинг баъзиларида семемаси таркибидаги семалари ўзаро зидланмайди, фақат эга, эга эмаслик маънолари англашилади. Масалан: *рўмолли* (*рўмоли бор, тасдиқ*), *рўмолсиз* (*рўмоли йўқ, инкор*) лексемалари антоним эмас. Чунки улар моҳиятан зид нарсачо-дисаларни номламаяпти.

-манд қўшимчали лексемалар камдан-кам ҳолатда *бе-* қўшимчали лексемалар билан зид маъноли бўлади. Масалан: *бахра* лексемасидан *бахраманд* – *бебахра* каби антонимларни ҳосил қилиш мумкин.

Баҳраманд лексемаси моносемем лексема, *бебахра* лексемаси эса полесемем лексемадир.

Баҳраманд лексемасининг семалари: *бахра олган*; бирор манфаат, фойда кўрувчи. Оламда нимаики бўлса, қуёшдан *бахраманд*, унга интилади (*М.Жўра. Қуёшдан нур эмганлар*).

Бебахра лексемасидаги биринчи маъно семалари: *бахра олиш* ҳуқуқидан ёки имкониятидан маҳрум бўлган; *бахрасиз*. Хуллас, у болалигида отасиз қолиб, ота меҳридан *бебахра* ўсган эди (*Шухрат. Жаннат қидирганлар*). Иккинчи маъно семалари эса фойда бермайдиган, фойдаси йўқ, фойдасиз. *Бевафо дўстан* таёқ яхши, *бебахра гулдан* япроқ

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – Б.488, 577.

яхши (Мақол).¹ Баҳрасиз лексемасида ҳам бебаҳра лексемасидаги каби семалар мавжуд. Демак, баҳраманд лексемаси таркибидаги семалар бебаҳра, баҳрасиз лексемаларининг биринчи маъносига хос семалари билан зидлик ҳосил қилади.

Шакл ясовчи қўшимчалар воситасида: Феълнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари ўзаро антонимликни ҳосил қилмайди. Буни Ҳ.Жамолхонов қуйидагича изоҳлайди:

«Шунингдек бор ва борма каби сўз шакллари ҳам антонимлар деб қаралмайди, чунки антоним бўлиш учун, юқорида айтиб ўтилганидек, албатта, иккита сўз (лексема) мавжуд бўлиши, бу икки сўз ўзаро зид маъно ифодалаш шарт, бор ва борма эса иккита лексема эмас, балки битта бор лексемасининг (феълнинг) бўлишли (бор) ва бўлишсиз (борма) шакллари, холос. Демак, бунда ҳам антоним жуфтлик йўқ».²

Лексема семемаси таркибида денотатив ва коннотатив семалар мавжуд бўлиб, денотатив семалар доирасида лексемалар бўлишли ва бўлишсиз шаклларда ўзаро зидлик ҳосил қилмайди. Аммо коннотатив семалар доирасида ўзаро зидликни кузатишимиз мумкин.

Масалан: китобни ўқиган бола, китобни ўқимаган бола бирикмаларида ўқиган ва ўқимаган лексемалари ўзаро зид маъноли эмас. Ўқиган лексемаси ўқимишли, таълим олган, саводли маъноларини ифодалаганда сўзлашув тилида қўлланиладиган ўқимаган лексемаси билан зидлик ҳосил қилади. Масалан: а) ўқиган одам (ўқимишли, таълим олган, саводли); б) шуни ҳам билмайсанми, ўқимаган (арзимас оддий нарсага фаҳми етмайдиган одам ҳақида, шундай шахсга нисбатан қўлланади, яъни саводсиз, оми маъноларини ифодалайди). Бундай қўлланишда ўқиган ва ўқимаган лексемалари антоним лексемалар саналади.

Ўқиган ва ўқимаган лексемалари денотатив семаларида зид маъноли эмас, ҳаракатнинг бўлган ёки бўлмаганлигини англатади. Бу лексемаларнинг коннотатив семалари, юқорида келтирилганидек, бирикма таркибида ўзаро зидликни ҳосил қилади, аммо баъзан отлашиб, ёлғиз ҳолатда (бирикмасиз) ҳам антонимик жуфтликни воқелантириши мумкин. Лекин жумла билан боғлиқ нутқий вазият англашилиб туради.

Сўз ясовчи ва шакл ясовчи қўшимчалар воситасида: ўткир – ўтмас лексемалари антоним лексемалардир. Уларнинг семемаси таркибидаги денотатив семалари ўзаро зид. Ўткир лексемасидаги -кир қўшимчаси сифат ясовчи қўшимча, ўтмас лексемасидаги -с қўшимчаси феълнинг сифатдош шакли бўлган -р, -ар қўшимчаларининг бўлишсиз феълга қўшилгандаги ўзгаришга учраган шакли.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – Б.197, 201.

² Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. – Тошкент, 2008. – Б.38.

Баъзан феълнинг сифатдош шакли сифат туркумидаги лексема билан антонимик муносабатларга киришиши мумкин: ўқиган ва билимсиз, ўқимаган ва билимли каби.¹

Ўқиган ва билимсиз, ўқимаган ва билимли антонимларида билимли, билимсиз лексемалари бош маъносида, ўқиган, ўқимаган лексемалари ҳосила маъносида қўлланган. Ўқиган, ўқимаган лексемаларининг коннотатив семалари ҳақида юқорида гапириб ўтдик.

Демак, сўз ясовчи ва шакл ясовчи қўшимчалар воситасида ҳосил қилинган антонимлар ўзаро денотатив семалар ёки денотатив ва коннотатив семалар зидлиги асосида юзага келади.

Сўз ва сўз ясовчи қўшимчалар воситасида: камҳосил – серҳосил.

Камҳосил лексемаси тожикча кам равиши билан (қ.) 'экиндан, дарахтдан олинадиган маҳсулот' маъносини англатадиган арабча ҳосил отидан (АРС, 177) тожик тилида ясалган бўлиб, «оз ҳосил берадиган»-маъносини англатади (ЎТИЛ, I, 366).

Серҳосил лексемаси «мўл» маъносини ифодалайдиган тожикча серолд қўшимчасини (ТЖРС, 353) «экин ва дарахтдан олинадиган маҳсулот» маъносини англатадиган арабча ҳосил отига (АРС, 177; АТГ, 147) қўшиб ҳосил қилинган бўлиб, «маҳсулдор» маъносини англатади (ЎТИЛ, II, 42).²

«Оз ҳосил берадиган», «маҳсулдор» каби семалар ўзаро зид, шунинг учун камҳосил ва серҳосил лексемалари антоним лексемалар саналади. Бундай антонимлар сирасига камгап – сергап, камгўшт – сергўшт каби лексемаларни ҳам киритиш мумкин. Аммо камқон, сервиқор каби лексемалардан бундай усулда антонимларни ҳосил қилиб бўлмайди.

Сўзларни қўшиш билан: шерюрак – қуёнюрак. Бу лексемалар юрак сўзига шер ва қуён сўзларини қўшиш билан ҳосил қилинган. Бундай антонимларнинг юзага келишида кўчимнинг ўрни катта. Бадий адабиётда мажозий маъно ифодалаган шер (ботирлик тимсоли) ва қуён (қўрқоқлик тимсоли) лексемалари юрак сўзига қўшилиб антоним лексемаларни шаклантиряпти. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да шер ва қуён лексемаларининг кўчма маъноси қуйидагича изоҳланган: шер «шахсни шерга нисбатлаб атайди» («азамат», «ботир», «полвон» маъносида); қуён «юраксиз, журъатсиз, қўрқоқ (одам ҳақида)».³

Бу лексемалардаги «азамат», «ботир», «полвон» семалари «юраксиз», «журъатсиз», «қўрқоқ» семалари билан ўзаро зид, шунинг учун

¹ Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. – Тошкент, 2008. – Б.37.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2009. – Б.118, 214.

³ ЎТИЛ. IV, V. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б.562 ;364.

шерюрак – қуёнюрак лексемалари ўзаро антоним лексемалардир. Бу семалар шер ва қуён лексемаларининг коннотатив семалари бўлса, шерюрак, қуёнюрак лексемаларининг эса денотатив (аташ) семаларидир. Демак, коннотатив семалар сўз ясашиши орқали денотатив семаларга кўчмоқда.

З.А.Жўрабоева, АДУ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ЭКОЛОГИЯ ТЕРМИНЛАРИ ҲАҚИДА БАЪЗИ БИР МУЛОҲАЗАЛАР

Инсон ва табиат ўртасидаги мураккаб муносабатлар азалдан илм-фаннинг марказий масалаларидан бири бўлиб келган. Инсоният гомонидан ўзи яшаб турган тупроқ, сув, ҳаво, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсига етказилган улкан зарар ва унинг оқибатлари бугунги кунга келиб жиддий муаммога айлангани ҳеч кимга сир эмас. Бу ҳақда Республика Президенти И.Каримов: «Асрларга туташ келган паллада инсоният, мамлакатимиз аҳолиси жуда катта экологик хавфга дуч келиб қолди. Буни сезмаслик, қўл қовуштириб ўтириш – ўз-ўзини ўлимга маҳкум этиш билан баробардир»¹, – деб ёзганди.

Ушбу муаммонинг ижобий ҳал этилиши натижасида XIX асрнинг иккинчи ярмида дунё фанлари системасида экология (юнонча *oikos* – ватан, уй ва *logos* – фан, таълимот сўзларидан олинган бўлиб, биргаликда яшайдиган тирик организмларнинг ўзаро ва теварак-атрофдаги муҳит билан муносабатини, шунингдек, олам ва биосфера ўртасидаги муносабат масалаларини ўрганади) янги фан пайдо бўлди ва у барча фанларнинг тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди. Бу таъсирдан тилшунослик фани ҳам четда қолгани йўқ.

XXI аср бошларига келиб экология фани интегратив характер касб этди. У табиий ва ижтимоий фанлар билан аралашиб, ўнлаб тармоқларга бўлиниб кетди ва ўз ичига 12 – 14 минг атрофидаги термин ва тushунчаларни қамраб олди. Тилшуносликда мазкур терминларнинг пайдо бўлиши, ишлатилиши ва маъноларини ўрганувчи янги эколлингвистика йўналиши шаклланди.²

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б.112.

² Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Полутухин А.А. Современное языкознание и экологическое мышление // Опыты – 2008: Сборник научных работ преподавателей и студентов факультета филологии / Сост. Н.М.Димитрова. – СПб.: РИО ГПА, 2009. – С.65 – 73.

Э.Хауген, У.Маккей, А.Филль, П.Финке, М.Холлидей, В.Трампе, И.Шторк, М.Дёринг, П.Мюльхойслер, А.П. Сковородников, В.П. Григорьева, С.И. Виноградова, В.В. Колесова, Ю.Н. Караулов, В.К. Журавлев, В.Г. Костамаров каби олимлар томонидан экологик лингвистиканинг асослари ишлаб чиқилди.¹

Ўзбекистонда мазкур масалага мустақилликдан сўнг асосий эътибор қаратилди ва унинг қонуний асослари ишлаб чиқилди. «Умумжаҳон табиат хартияси», «Инсон ва биосфера» дастури», «Қизил китоб», «Табиатни муҳофаза қилишнинг умумжаҳон харитаси», «Озон қатламини муҳофаза қилиш декларацияси», «Қурғоқчилик ва чўллашишга қарши кураш халқаро конвенцияси», «Орол денгизи ҳавзасида экологик шароитни яхшилаш учун муайян ҳаракатлар дастури», «Орол денгизи ҳавзасида сув ресурслари ва атроф-муҳит ҳолатини бошқариш лойиҳаси», Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни (1992 йил 9 декабрь), «Давлат санитар назорати тўғрисида»ги Қонун (1992 йил 3 июль), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун (1993 йил 6 май), «Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонун (1993 йил 7 май), «Ўсимликлар карантини тўғрисида»ги Қонун (1995 йил 31 август), «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун (1996 йил 27 декабрь), «Ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун (1997 йил 26 декабрь), «Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун (1997 йил 29 декабрь), Ер кодекси (1998 йил 30 апрель), «Ўрмон тўғрисида»ги Қонун (1999 йил 15 апрель), «Экологик экспертиза тўғрисида»ги Қонун (2000 йил 25 май), «Ўзбекистон Республикасида ер мониторинги тўғрисида Низом» (2000 йил 23 декабрь), «Давлат экологик экспертизаси тўғрисида Низом» (2001 йил 31 декабрь), «Чиқиндилар тўғрисида»ги Қонун (2002 йил 4 апрель) сингари кўплаб ҳужжатларнинг қабул қилиниши, энг аввало, экология ва унинг таъсирида тилшуносликда эколингвистика фанининг пайдо бўлишига олиб келди. Бунинг пировард натижасида экология ва унинг тармоқлари саналган популяция экологияси, экосистема экологияси, эволюцион экология, қишлоқ хўжалиги экологияси, радиацион экология, космик экология, биосфера экологияси, физиологик экология, эмбриологик экология, анатомик экология, кимёвий экология, биокимёвий экология, макроэкология, глобал экология, инсон экологияси, ижтимоий экология, психозкология, ҳарбий экология сингари оралиқ фанларнинг пайдо бўлиши ҳамда жадал ривожланиши учун етарлича шарт-шароит-

¹ Ўша жойда.

лар яратиб берилди. Санаб ўтилган тармоқларнинг ҳар бири минглаб тушунчаларни ўз ичига олади ва уларнинг ҳар бирида ўзига хос терминологик системалар фаолият кўрсатмоқда. Масалан, ёнғин экологияси билан боғлиқ микросистемада қурғоқчилик, жазирама, ўрмон ёнғини, иқлим ўзгариши, ҳазон, шох, тез ёнғин чиқарувчи материаллар, хавфли ҳудуд, хавфсиз ҳудуд, тутун, зиён, эвакуация, жизғанақ, қурум, ис гази, олов, кунпаякун, кул, ўчирмоқ, ёнғин ўчоғи сингари юзлаб тил бирликлари мавжудки, уларнинг тил хусусиятларини ўрганиш нафақат экологик нуқтаи назардан, балки тилшунослик учун ҳам муҳим аҳамият касб этиши турган гап.

Қуйидаги мисолга эътибор берайлик: Бир неча кундан бери давом этаётган ўрмон ёнғинлари боис ҳаво қурум аралаш ис газига тўлиб бормоқда.¹

Келтирилган гапдаги ўрмон, ёнғин, ҳаво, қурум, ис гази сўзларида экология, яъни табиатни соф, тоза ҳолда сақлаш билан боғлиқ масалалар яширинган.

Экологиянинг сув, ҳаво, тупроқ, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси ва инсон билан боғлиқ томонлари бизга жуда кўп тил маълумотларини бериши табиий. Бу сўзлар фақат экология фанида эмас, балки тилшуносликда ҳам чуқур таҳлил қилиниши лозим.

Биргина экология лексемаси иштирокида ҳосил қилинган экологик фожиа, экологик хавфсизлик, экологик ҳолат, экотизим, эколог мутахассис, экологик билим, экологик бурчак, экологик вазият, экологик депрессия, экологик келишувлар, экологик кризис, экологик танқислик, экологик кузатишлар, экологик маданият, экологик муаммо, экологик мувозанат, экологик муҳит, экологик шароит, **экологик объектлар**, экологик пирамида қойдаси, экологик сиёсат, *экологик системалар*, экологик системаларни моделлаштириш, экологик озиқ занжири, экологик тоза ёқилғи, экологик ҳолатни оптималлаштириш, экосистема, экосистема компонентлари, *экосистемали даража*, экосистеманинг тизими, экосистеманинг шаклланиши, экосистеманинг юқори яруси, экологик назорат тизими, экологик оқсил, экологик омиллар, экологик пирамида, экологик таълим, экологик тозалик, экологик уюшма, экологик ўзгаришлар сингари бирикмали терминларнинг ҳар бири остида инсон ва табиат ўртасидаги мураккаб муносабатлар, инсониятнинг табиатга қилаётган чексиз зулми ва унинг зарарли оқибатлари яшириниб ётибди. Ушбу терминларнинг ҳар бири тилда ўз изоҳлари-га эга.

¹ Ботиров Б. Ўрмон ёнғинлари табиий ҳодисами? // Миллий тикланиш. 2012 йил 8 август.

Экологиянинг аутэкология (айрим турларнинг улар яшаб турган муҳит билан ўзаро муносабатини, турларнинг муҳитга кўпроқ ва узвий мослашганини ўрганади), *хусусий* экология (ўсимлик ва ҳайвонлар экологиясини ўрганади), *синэкология* (ҳар хил системалар (популяциялар, жамоалар ва экосистемалар)нинг тузилишини, хоссаларини ҳамда уларнинг функционал принципларини ўрганиш билан шуғулланади), демэкология (тур вакиллари ҳосил қиладиган табиий популяцияларнинг ҳосил бўлиш шартларини, уларнинг гуруҳлари ички тузилишларини, сон ва сифатини, бир-бирлари ва муҳит ўртасидаги муносабатларни тадқиқ этади), эйдэкология (турларни жонли табиатнинг ташкил бўлишидаги юқори ривожланиш даражаси ва биологик микросистемаларни ташкил қилувчи сифатида ўрганиш билан машғул бўлади) сингари тармоқларида ҳам юзлаб терминлар мавжудки, уларни ўрганиш фойдадан холи эмас.

Шуларга асосланган ҳолда айтиш мумкинки, экология билан боғлиқ сўзлар устида лингвистик тадқиқотлар олиб бориш бизга ушбу фаннинг очилмаган томонларини кашф этишда яқиндан ёрдам беради.

Бугунги глобаллашув жараёнлари, ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, табиатдаги биологик хилма-хилликларни сақлаб қолиш, об-ҳаво, иқлимни табиий ҳолда ушлаб туриш жараёнига экологлар билан бир қаторда тилшунослар ҳам баробар жавобгардир. Шу маънода экология фанида ишлатиладиган лексемаларни тўплаш, уларни таснифлаш ва лингвистик хусусиятларини аниқлаш ўзбек тилшунослари олдида турган кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан бири саналади.

М.Раҳимова, Қўқон ДПИ

ЛЕКСИК НОМЕМА

Тилшунослик, хусусан, лексикологияда ҳозирга қадар сўзнинг маъно томонини ўрганишга жиддий эътибор бериб келинди. Бу бежиз эмас. Зеро, сўзнинг энг муҳим томонини унинг маъно қисми ташкил этади. Шу боис ўзбек тилшунослигида ҳам сўнги йилларда сўзнинг маъно томонини компонент ёки семик таҳлил усулида ўрганишга катта эътибор қаратилди. Натижада лексик маънони унинг таркибий қисмлари (семалари) асосида семема деб номлаш ҳам вужудга келди. Лексик маънони таркибий қисмларга ажратиш, уларнинг турлари ва муносабатларини атрофлича ўрганиш сўз маъноси ҳақидаги тушунчаларимизни бойитди, лексик-семантик системалар тузилишини чуқурроқ тушунишга йўл очди. Шу билан бирга, эътироф этиш керакки, ҳозирга қадар сўз маъносини

намоён қилувчи товуш томон ёки лексик номемани ўрганишга кам эътибор берилмоқда. Бу соҳада олиб борилаётган ишлар этимологик (маъно тарихи билан уйғунликда), орфоэпик (тўғри талаффуз қилиш), бўғин, ургу, сўз оҳанги, орфографик (тўғри ёзиш) каби йўналишларда бўлиб, асосан, амалиёт эҳтиёжини қондиришга хизмат қилмоқда.

Ўз-ўзидан тушуниладики, сўзнинг нафақат маъно томони, балки товуш томонига оид назарий масалалар ҳам бор. Қуйида уларни эслатиб ўтамиз.

1. Сўз товуш томонининг тил (лисон) ва нутққа оид ҳолатларини фарқлаш. Масалан, гул сўзининг хотирамизда нутққа қадар мавҳум бирлик сифатида («г + у + л → маданий ўсимлик») сақланиши билан «г + у + л»нинг муайян сўзловчи томонидан муайян коммуникация жараёнида «гул!» тарзида (ҳар бир сўзловчининг индивидуал овозида) талаффуз этилиши ҳам мавжуд. Бундай вазиятлардаги «г + у + л» билан «гул!» ўзаро имконият – воқелик, инвариант – вариант, умумийлик – хусусийлик мақомларида фарқланади. Шундай қилиб, назарий жиҳатдан ҳар бир лексик birlikнинг лисоний (тил) номемаси билан нутқий номемасини тил-нутқ дихотомияси назариясида ҳисобга олиш лозим бўлади.

2. Сўз номемаси ўрганилаётганда унинг ўз семемаси билан қай даражада узвий бирикувчанлигига ҳам эътибор бериш керак. Гарчи бир қарашда сўз маъно ва товуш томонларга ажралмасдан тургандай туюлса ҳам, улар нисбий мустақилликка [3] эга. Буни товуш томоннинг ҳам, маъно томоннинг ҳам нисбий ўзгаришларга учрай олишида (фонетик ўзгаришлар ва асос маънодан кўчма маъноларнинг ҳосил бўлиши, маънонинг торайиши ҳамда кенгайиши каби жиҳатлар) кўриш мумкин. Шунингдек, маъно томон билан товуш томоннинг нисбий мустақилликларини сўзларнинг турлича қўлланишида ҳам кўрамиз. Масалан, «Сўзимни тушундингми?» (маъно ажратилмоқда), «Бу сўзни тўғри ёз!» (товуш томон ажратилмоқда). Айниқса, чет тилини ўрганиш жараёнида сўзнинг маъно ва товуш томонлари аниқ ажратилади: Инглиз тилидаги «book» сўзи нимани билдиради? (номема ажратилмоқда) каби. Айтиш мумкинки, сўзда номема ва семеманинг нисбий ажралувчанлиги асосида лексикологиянинг икки, яъни семасиологик ва ономасиологик тадқиқот усуллари шаклланган. Семасиологик усул бу сўзнинг, яъни номеманинг нимани ифодалаш билан қизиқса, бунга терс бўлган ономасиологик усулда муайян маъно, тушунчанинг қандай (қайси номема ёрдамида) ифодаланиши ўрганилади. Юқоридагиларнинг барчаси шунини кўрсатадики, лексик номема ва семема ўзаро хотирада ассоциатив боғланишга эга. Ушбу боғланиш даражаси эса турли сўз туркумларида ҳар хилдир. Масалан, оҳ, гумбур, анор, кўзойнак каби сўзларнинг турларида бунини яққол кўриш мумкин.

3. Маълумки, сўзлар атовчи (отлар), кўрсатувчи (олмошлар), ифодаловчи (ундовлар) каби турларга ажратилади. Ўз-ўзидан тушунарлики, ушбу сўзларнинг турлари бўйича ҳам номага ва семеманинг ўзарс боғланиш хусусиятлари атрофлича ўрганилмоғи лозим.

4. Сўз мотивацияси, сўз ва предмет, сўз ва маъно (тушунча) муносабати каби масалалар тизимида номага ҳам эътибор беришга тўғри келади. Хусусан, қадимги юнон фалсафасидан бошланган «сўзнинг тўғрилиги» (сўзнинг товуш томони билан у ифодалаётган нарса орасида ўхшашлик, табиий боғланишнинг бўлиши, масалан, «тақ!» ҳодисаси асосида «т + а + к» тақлид сўзининг ҳосил бўлиши, чиройли нарса отларининг (номемаларининг) мусиқий, жарангли, сонор товушлардан ҳосил қилинганлиги (гул, зар, гўзал) каби; узоқдаги нарсани кўрсатувчи «у» олмошидаги «у» товушини айтаётганимизда лабларимизнинг ҳам гўё йироқни кўрсатаётгандай олдинга думалоқланиб чўзилиши), «мен» дейилганда эса лабларимизнинг ўзимизга қараб тортилиши (кўрсатиши) каби, «сўзнинг нотўғрилиги», шартлилиги (сўзнинг товуш томони билан у ифодалаётган нарса орасида табиий боғланишнинг йўқлиги) масалалари [4] талқинида сўзларнинг номемалари тадқиқотчиларнинг диққат марказида туради.

5. Семиотика ва тилшуносликдаги белги муаммоси [1, 2] баҳсида асосий эътибор сўзнинг номемасига ҳам қаратилади. Хусусан, бир гуруҳ тилшунослар инсон тилидаги белги сифатида сўзнинг товуш томонини [3] кўрсатадилар. Уларнинг фикрича, номагагина сўзда ифодаланган маъно, тушунча, нарса-предмет ҳақида хабар беради. Иккинчи гуруҳ олимлари эса Ф. де Соссюр қарашини [2] давом эттириб, белгининг сўздаги товуш томонининг («акустик образ»нинг) маъно (тушунча) билан бирикувидан ташкил топишини, бошқача айтганда, сўзнинг яхлитлигича белги эканлигини қайд этадилар. Ҳозир ҳам давом этаётган ушбу мунозарада номага ва семеманинг, ўзаро бу икки томоннинг тил ва нутққа муносабати кабиларни атрофлича ҳисобга олишгина масалани ҳақиқатга мувофиқ ечишга имкон беради.

6. Бугунга қадар сўзлар шакл (номага) ва маъно (семема) муносабати асосида омоним, полисемантик, синоним, антоним, пароним каби турларга ажратиб келинмоқда. Айтиш мумкинки, номага – семема муносабати бўйича ажратилган сўзлар гуруҳларининг номага аспекти бўйича ҳам ўз ечимини кутаётган масалалар анчагина. Масалан, синоним сўзлар товуш томонларининг ҳар хиллик даражаларини аниқлаш, полисемиядан омонимия ҳосил бўлишида номага талаффузининг жузъий фарқланишига интилиш ҳолатини ўрганиш, пароним сўзлар номемаларининг фарқлилик даражаларини белгилаш, мустақил сўз туркумлари номемаларининг грамматикализация ва лексикализация натижасида

уничишларга юз тутишини тадқиқ этиш, номемалар мазмун мундарижларининг ҳажмига кўра турлари шулар жумласидандир.

7. Номемаларни ташкил этувчи фонемаларнинг номама ташкил қилилиши имкониятларини муфассал ўрганиш ва шу асосда ҳар бир фонеманинг маъно фарқлаш ҳамда номама шакллари янаша хусусиятларини аниқлаш, номемаларни уларни ташкил этувчи товушлар миқдорлари бўйича тасниф қилиш ва ҳосил бўлган номемалар гуруҳларининг лексик семантикага муносабатини ўрганиш ва ҳ.к.

8. Сўздаги бўгин ва урғуга номама қурилиши ва қўлланилиши жиҳатидан баҳо бериш.

Юқорида санаб ўтилган бир-бирига боғлиқ масалалар шуни кўрсатадики, лексик номама ўз семемаси каби нисбий мустақилликка эга. Шунинг учун лексик семема лексик семасиология томонидан ўрганиладиган, лексик номама ҳам лексик номемалогия томонидан ўрганилиши мумкин. Лексик номемологиянинг ўрганиш предметиға фонемалар ўрдамида номемаларнинг ҳосил қилиниши, тузилиши, фонемаларнинг номама ташкил этиш имкониятлари, номама қурилишида бўгин ва урғуларнинг ўрни, номемаларнинг нутқий қўлланишидаги фонетик ўзгаришлар, ҳар бир сўз туркуми номемаларининг ўзига хос хусусиятлари, лексик номама ва семемалар орасидаги муносабат кабилар киради. Аслида, номемологияға тил бирликлари товуш томонларининг тузилиши ва қўлланилишини ўрганувчи соҳа сифатида қараш мумкин ва уни семасиология (тил бирликларининг мазмун томони ўрганилиши)ға зид қўйиш лозим. Шундай экан, номемология лексик номемология, морфем номемология, сўз бирикмаси номемологияси, гап номемологияси, матн номемологияси каби турларға бўлиниши мумкин.

Лексик номемология фонология / фонетика ва лексик семантика билан узвий боғлиқликда фаолият кўрсатади. Фонология / фонетика лексик номама таркибидан ажратиб олинган фонема ва муайян товушлар (аллофонлар)нинг ўхшашлик-фарқлилик асосида таснифлаш, турларға ажратиш, бу турлар орасидаги муносабатларни тадқиқ этиш, хуллас, тил товушиға нисбий мустақил фонетик феномен (нарсա-ҳодиса) деб қараса, лексик номемология фонемалардан қай йўллар орқали номемалар ҳосил қилиниши, номемаларнинг тузилиши ва қўлланилиш хусусиятини ўрганади. Тил бирлиги бўлган лексема ҳақидаги таълимот лексик номемология ва лексик семасиология тадқиқотлари уйғунлиги асосидагина мукамаллик касб этиши мумкин.

Хуллас, ўзбек тилининг лексик номемалари ҳақидаги муаммоимиз ҳозирги замон лексикологияси ва фонологиясини муҳим янгиликлар билан бойитади деб ишонамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
2. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1983.
3. Солнцев В.М. Языковой знак и его свойства // Вопросы языкознания. – М., 1977. – №2.
4. Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972.

М.Ҳакимова, ТДПУ

АБСТРАКТ НОМЛАРДА ДЕНОТАТ МАСАЛАСИ

Абстракт номларнинг семантик структураси конкрет номлардан фарқли равишда ўзига хос хусусиятларга эга. Ушбу ўзига хослик абстракт номларнинг денотатга эга ёки эга эмаслиги билан ҳам белгиланади.

Абстракт сўзларда денотатнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги ҳақида сўз юритишдан аввал «денотат» термини ва у англатаётган маъноларга тўхталиб ўтамиз. «Денотат» термини тилшуносликка мантиқ фанидан кириб келган бўлиб, у мазкур фан доирасида баъзи тилларда атоқли номлар билан ифодаланувчини ҳамда турдош номлар ифодаловчи предметлар синфини англатади.

Денотат сўзи «номланувчи» деган маънони англатиб, тилшуносликда мазкур терминнинг қўлланишида ҳар хилликлар мавжуд. Масалан, рус тилшунослигига оид энциклопедик луғатда мазкур терминнинг 4 хил маъноси келтирилади [ЛЭС]:

1) Референт маъносида. Нутқий акт бўлагининг предмети, яъни сўзловчи назарда тутган ташқи оламнинг конкрет объекти сифатида тушунилади. Бундай қўлланиш денотат терминининг асл маъноси билан боғлиқ.

2) Экстенционал маъносида. Муайян лисоний бирлик денотати – мазкур ном билан аталиши мумкин бўлган воқелиқдаги объектлар (нарсалар, хусусиятлар, муносабатлар, ҳолатлар, ҳодисалар, жараёнлар, ҳаракатлар) кўплиги. Масалан, «инсон» сўзининг экстенционалига «инсон бўлиш» хусусиятига эга барча объектлар киради: эрақ, аёл, бола, файласуф, спортчи ва ҳоказо. Терминнинг бундай қўлланиши тушунча ҳажми (экстенционал) билан боғлиқ бўлиб, биринчидан, сигнификатга (тушунча мазмуни, интенционал), иккинчидан, референтга қарши қўйилади.

3) Экстенционалнинг элементи маъносида. Бундай талқинда нутқий акт қайси элемент билан боғланишидан қатъи назар, экстенционал тар-

нигидаги ҳар қандай элемент денотат деб тушунилади. Мазкур ҳолатда экстенционал денотатлар синфи сифатида кўрилади.

4) Денотатив маъно сифатида. Бу ўринда денотат термини маънонинг тушунчавий ядросини ифодалаб, маънонинг стилистик, прагматик, модаль, эмоциональ, субъектив, коммуникатив жиҳатларидан ажратилган объектив (номинатив, когнитив, репрезентатив, фактик) компонентини номлайди.

Тилшуносликка оид кўплаб илмий ишларда денотат терминининг қўлланиши, унга берилган таърифларни таҳлил қилган ҳолда мазкур термин ҳақидаги энг яқдил фикрларни қуйида келтирамиз ва тадқиқот даражасида уларга асосланамиз: Денотат маълум бир ном билан атаётган моддий оламдаги предметлар синфининг онгдаги тасвиридир [Чернейко, 39; Никитин, 25; Лабов, 138]. Таърифни аниқлаштирадиган бўлсак, денотат аниқ макон ва замонда мавжуд алоҳида предмет эмас, балки предметлар синфидир. Денотат моддий олам ҳодисаси эмас, унинг онгдаги тасвири. Зеро, объектлар синф сифатида фақат онгдагина мавжуд бўла олади.

Юқоридаги фикрлардан англашиладики, моддий олам элементларигина денотатни шакллантира оладилар. Денотат ижтимоий лисоний онгнинг моддий оламдаги номланаётган алоҳида предметлар ҳақидаги тасаввурдир [Чернейко, 31]. Бошқача айтганда, денотат мазкур ном билан номланаётган моддий воқелиқдаги ҳиссий билиш орқали идрок қилинаётган объектлар синфи ҳақидаги тасаввурдир. Моддий олам элементларини номловчи лексик бирликларда денотатнинг мавжудлиги аниқ бўлиб, масалан, «тош» сўзининг денотати умумий «тош» тушунчаси эмас, балки объектив оламдаги барча тошлар кўплиги, синфидир. Мазкур синфни ташкил қилган объектларнинг умумий ва муҳим белгилари асосида сигнификат шаклланади.

Номланаётган моддий объектлар синфи денотатни ташкил этар экан, ушбу объектлар ўз хусусият ва муносабатлари билан бирга экстенционални шакллантиради. Маълум бўладиги, экстенционал денотат тушунчасидан кенг бўлиб, у нафақат объектлар синфи, балки уларнинг хусусият ва муносабатларини мужассамлаштиради.

Объектнинг хусусият ва муносабатлари мавжуд. Улар объектнинг, яъни нарсанинг моҳиятини шакллантиради. Масалан, одамнинг моҳияти унинг бошқа жонзотлардан ажратиб турган хусусият ва муносабатлари билан белгиланади: муайян тана ва физиологик тузилишга, онга, нутққа эгалиги, ижтимоий мавжудот эканлиги каби. Хусусият, муносабатлар объектдан, нарсадан ташқарида мавжуд эмас. Инсон тафаккурининг имкониятлари асосида моддий олам атрибутларининг объектдан

ажратиб алоҳидалаш мумкин бўлди ва унинг натижаси тилда абстракт сўзлар мисолида юзага чиқди. Худди шу ҳолат учун абстракт сўзларни артефактлар деб ҳам атайдилар (Артефактлар инсоният томонидан яратилган нарсалардир: шаҳарлар, кўприклар, заводлар...)

Абстракт сўзларда денотат масаласига қайтамыз. «Абстракт лексикага мансуб сўзлар объектив ва бевосита кузатишдаги воқеликдаги алоҳида предмет кўринишидаги денотатга эга бўлмайди. Бундай сўзларнинг денотатини аниқлаш мавжуд тушунчалар устидаги у ёки бу операциядан иборатдир» [Языковая номинация, 321]. «Абстракт номлар ташувчисидан ажратилган белги, хусусият, ҳолат, хусусиятларга ишора қиладиган сўзлардир. Абстракт номлар ажратилишига асос бўлувчи белги эса бўш (нулевой) денотат дейилади» [Потанина, 61]. Масалан, моддий оламда «бахт» деган предмет мавжуд эмас. Шартли равишда «бахт» ва шу каби «ҳаё», «хаёл», «фаросат» каби сўзларни инсон сўзи билан айнан денотатга эга дейиш мумкин. Лекин денотатни бундай тор тушуниш тилшуносликда жуда кам учрайди.

Демак, мустақил маъноли сўзларнинг ҳаммаси ҳам денотатга эга бўлмайди. Аммо денотатга эга бўлмаган абстракт сўзлар ҳам бошқа мустақил маъноли сўзлар каби денотатга (моддий оламдаги объектлар синфига) боғлиқ. Зеро, улар денотатнинг хусусият ва муносабатларини номлайди. Предметни англатадиган сўзлар аниқ денотатга эга бўлиб, улар воқеликдаги объект билан бевосита боғланса, абстракт сўзлар воқеликдаги моддий объект билан билвосита боғланади. «Бахт» сўзи воқеликдаги «инсон» билан бевосита эмас, балки билвосита боғланади.

Юқоридаги фикрлардан англашиладики, абстракт сўзлар объектлар, яъни моддий предметлар синфини атамагани, номоддий (идеал) характердаги хусусият, муносабатларни номлагани учун ҳам денотатсиз сўзлар дейилади. Шу ўринда айтиш керакки, абстракт сўзлар тилшуносликда предикатив сўзлар қаторига киритилади [Арутюнова, 331]. Предикатив сўзларда денотат масаласи эса унинг синтагматик (кетма-кетлик) муносабатлари билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади. Предмет номларида денотат парадигматик (номнинг ўзида қайд этилган), предикатив сўзларда эса синтагматик хусусиятга эга. Яъни предикатив сўзларнинг денотати у билан синтагматик муносабатдаги предметни ифодаловчи сўзнинг денотати орқали англашилади.

Демак, абстракт сўзларда том маънода денотат мавжуд бўлмайди, балки денотат билан билвоста боғлиқлик бўлади. Абстракт сўзлар денотати ҳақида сўз кетганда «бўш денотат», «нол даражали денотат», «билвосита денотат» каби терминлар қўлланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976; Лавров У. Структура денотативного значения // НЗЛ. Вып. XIV. – М., 1983. – С. 140.
3. Потанина О.С. Способы языковой реализации абстрактных понятий в диалектах хантыйского языка: Дис... канд. филол. наук. – Томск, 2006.
4. Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М.: МГУ, 1997.
5. Языковая номинация. Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – С.320–321.

Н.Аҳмедова, ТДПУ

МУРОЖААТ БИРЛИКЛАРИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Мурожаат бирлиги кишиларнинг мулоқот қилишлари, мулоқот субъектлари орасида алоқа ўрнатиш, томонларни яхлит мулоқот жараёнига бирлаштириш учун хизмат қиладиган универсал турдаги асосий воситалардан бири (1) бўлиб, у «сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги ижтимоий муносабатларни кўрсатувчи индикатор» (2). «номинатив индексловчи (кўрсатувчи) белги ҳамда дискурс оператори» (3), «гапнинг семантик структурасидан ўрин олган тингловчини кўрсатувчи синтактик детерминант (4)» ҳисобланади.

Мурожаат бирликларининг вазифалари тадқиқотларда турлича белгиланади. Кўпгина илмий изланишларда мурожаат воситаларининг номинатив, апеллятив, коммуникатив, фатик, коннотатив, этик, регулятив (5), бошқаларида эса вокатив, ижтимоий-регулятив, экспрессив-баҳолаш (6), айримларида апеллятив, мулоқот жараёни ҳақида хабар берувчи, калификатив-характерлаш, эмоционал (7), вокатив, мулоқот ўрнатиш каби асосий, этик, ижтимоий баҳолаш, экспрессив-эмотив каби қўшимча (8) вазифалари қайд этилади. Мурожаат бирликлари «семантик структурасида номловчи, апеллятив, этикетга хос ва кўрсатувчи қисмлар» (9) мавжуд эканлиги таъкидланади.

Мулоқот жараёнида тез-тез ишлатилиб, доимийлик белгисига (семасига) эга бўлган мурожаат бирликлари нутқда қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. Номинатив вазифа – сўзловчи тингловчига муурожаат қилиш жараёнида дастлаб уни номлайди. Бу мулоқот жараёнининг ўрни, мулоқот иштирочиларининг ёши, жинси, ижтимоий мавқеи кабилар асосида амалга оширилади. Чунки бирор-бир инсонга нисбатан бир нечта номлар билан муурожаат қилиш мумкин. Ана шулардан келиб чиқиб сўзловчи тингловчини ўзаро алоқа жараёнига мос муурожаат бирлиги билан номлайди.

2. Апеллятив вазифа хитоб, муурожаат қилиш вазифаси бўлиб, барча вазиятларда сўзловчи тингловчининг диққатини тортиш учун муурожаат бирлигидан фойдаланади. Демак, муурожаат бирлиги апеллятив вазифани бажаришга хизмат қилади. Кўпинча мазкур вазифага қўшимча тарзда муурожаат birlikлари орқали коннотатив ва эмотив вазифалар ҳам қўшилади. Бинобарин, муурожаат birlikларининг апеллятив вазифаси орқали тилнинг коммуникатив вазифаси намоён бўлади, мулоқотни бошлаш ва уни зарур даражада сақлаб қолишга хизмат қилади: Дўстлар, байрамимизга хуш келибсиз! («Маърифат») Гапдаги дўстлар муурожаат бирлиги апеллятив – хитоб, муурожаат қилиш орқали ўзаро алоқа-муносабатни бошлаш вазифасини бажармоқда.

3. Коммуникатив (алоқа ўрнатиш, контакт) вазифа – индивидуал ва оммавий тарзда алоқа ўрнатиш ҳамда мулоқотни сақлаб қолишда муурожаат birlikлари асосий восита ҳисобланади. Бунда муурожаат birlikларининг коммуникатив ёки мулоқот ўрнатиш вазифаси реаллашади. Айниқса, сўзлашув ва бадий услубларда ўзаро мулоқотга киришиш учун муурожаат бирлигидан фойдаланилади. Масалан: Ҳурматли дўстлар, даврамизга хуш келибсиз! Мисолдаги хурматли дўстлар муурожаат бирлиги ўзаро алоқани, мулоқотни ўрнатишга хизмат қиляпти. Чунки мулоқот (коммуникация) жараёни қуйидаги учта омил асосида юзага чиқади: 1) ифодалаш, яъни эмоционал-экспрессивлик каби шахсий муносабатларни ифодалаш; 2) муурожаат бирлиги; 3) хабар, маълумот, ахборот етказиш (10) каби.

4. Коннотатив вазифа – муурожаат birlikлари нафақат муурожаат қилиш, ундаш, хитоб каби вазифаларни, балки сўзловчининг тингловчига бўлган шахсий – субъектив муносабатини: хурмат-этибор, яқинлик, эркалаш, ғазаб, нафрат, дўқ-пўписа, ҳақорат каби ижобий ва салбий муносабатларини ҳам ифодалайди. Бу жиҳат муурожаат воситаларининг коннотатив вазифаси ҳисобланади. Масалан, *Раззоқ сўфи Қурвонбибига бақариб деди: – Бўлди, дейман. итвачча! Бадбахт фитна! Мени беватан деб билдинми?* (Чўлпон) – *Хўш. доно йигит, қаерга борганингизни биласизми ўзи?* (Т.Малик)

Қайд этилган биринчи мисолда (итвачча, бадбахт фитна) муурожаат бирлиги орқали сўзловчининг тингловчига бўлган ҳақорат, дўқ-пўписаси,

иккинчи гапда (*доно йигит*) менсимаслик, камситиш, киноя каби шахсий муносабати ҳам ўз ифодасини топган. Демак, бу мурожаат бирликларидан мурожаатдан ташқари муайян коннотация ҳам ифодаланмоқда.

5. Эмотив вазифа – сўзловчи ўз ҳис-туйғулари (хурсандлик, қўрқув, тушкунлик каби), ҳис-ҳаяжони каби эмоционал ҳолатларини мурожаат бирлиги орқали баён қилади. Демак, бунда мурожаат бирлиги эмотив вазифани бажаради: – *Ойижон, ойи, мен ўқишга кирдим...* (Сўзлашувдан). – *Шунқорим, мард лочиним! Бу ёққа қара-чи, кўзларингга тўйиб боқай* (С.Аҳмад). – *Қизим, жон қизим... сен кўп ўртанма* (Ойбек).

Келтирилган мисолларнинг биринчисидан мурожаат бирлиги орқали сўзловчининг хурсандлиги, иккинчи гапда хайрлашиш вақтидаги руҳий ҳолати, учинчи гапда ачиниш маъноси ўз ифодасини топган.

Н.И.Формановскаянинг таъкидлашича: «...мурожаат бирлиги ёрдамида нутқий алоқа ўрнатилади, сўзловчи тингловчига ниманидир айтиш имконига эга бўлади ва мурожаат бирлигининг апеллятив, контакт (фатик) вазифаси юзага чиқади» (11). Мурожаат бирлиги шундай нутқий воситаки, у нафақат «алоқани ўрнатиш», балки «алоқани ушлаб туриш, мустаҳкамлаш, давомийлигини таъминлаш» (12) вазифасини ҳам бажаради. Айрим олимлар унинг иккита вазифасини ажратадилар: апеллятив (чақириш) ва экспрессив (баҳолаш-характерлаш) (13).

Айни вақтда, шуни ҳам айтиш лозимки, мурожаат бирликлари жуда катта психологик вазифани адо этади. Аниқроғи:

1. Мулоқотнинг тўғри ва аниқ амалга ошиши учун замин яратади.

2. Тингловчи (адресат)да сўзловчи (адресант)га нисбатан ижобий ёки салбий фикр уйғотади.

Демак, мурожаат бирликларининг услубий-функционал қиммати шундаки, улар нутқ мундарижаси – денотат воқеликни: 1) образлилик; 2) экспрессивлик, эмоционаллик каби коннотатив маънолар билан бойитади. таъсир кучини оширади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гольдин В.Е. Обращение: теоретические проблемы. – Саратов, 1987. – С.4.

2. Рыжова Л.П. Обращение как компонент коммуникативного акта: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1982. – С.3.

3. Дорофеева И.В. Английское обращение в системе языка и в дискурсе: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Тверь, 2005. – С.15 – 17 // paika-shop.com

4. Полонский А.В. Категориальная и функциональная сущность адресатности (на материале русского языка в сопоставлении с польским): Автореф. дис... докт. филол. наук. – Орёл, 2000. – С.29 – 30.

5. Балакай А.А. Этикетные обращения: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Новосибирск, 2005. – С.11 // http://www.dissershop.com/work/work_61608.html

6. Дорофеева И.В. Английское обращение в системе языка и в дискурсе... – С.9. // наука – shop.com

7. Микута И.В. Функциональные особенности обращений в современном французском языке // Квантитативная лингвистика и семантика. Вып.3. – Новосибирск, 2001. – С.129 – 133) // <http://www.philology.ru/linguistics3/mikuta-01.htm>

8. Ромазанова О.В. Коммуникативно-прагматические аспекты обращения в разноструктурных языках (на материале английского и татарского языков): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Казань, 2007. – С.15 // <http://www.rsl.ksu.ru>

9. Козловская Т.Н. Семантическая структура обращений как языковых единиц // <http://www.libraru.krasu.ru>

10. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – С.124.

11. Формановская Н.И. Культура общения и речевой этикет. – М.: ИКАР, 2002. – С.116; Буравцова Н.Ю. Национально-культурные особенности статусных обращений в русском языке: история и современность: Дисс... канд. филол. наук. – М., 2006. – С.25 // <http://www.rsl.ru>

12. Савельева Е.П. Номинации речевых интенций в русском языке и их семантико-прагматическое истолкование: Автореф. дисс... канд. филол. наук. 1991. – С.21.

13. Кручинина Ч.Н. Обращение // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990. – С.340.

О.Жумаев, ЎЗР ФА

РЕКЛАМА МАТНЛАРИНИНГ РАНГЛАР ОРҚАЛИ ИФОДАЛАНИШИ

Ранглар тиббий жиҳатдан қаралганда инсоннинг асаб тизимига катта таъсир кўрсатиб, уни ҳаяжонга солади ёки, аксинча, хотиржамлантиради. Рекламаларда ранглар кўпинча маҳсулотларнинг маълум бир туркумини ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан, денгиз маҳсулотлари кўк, яшил,

сўзловотлар қизил, сариқ, яшил, гўшт маҳсулотлари қизил рангда акс эттирилади. Реклама матни бошланишидаги сўзларнинг шрифти ва ранги бошқалардан ажралиб туриши лозим. Ҳар қандай ранг маълум бир ҳис-туйғунни уйғотади. Ирландия, Канада, Эфиопия каби мамлакатларда рекламада яшил рангдан фойдаланиш мумкин. Аммо мусулмон давлатларида бунга рухсат этилмайди. Қизил ранг мусулмон мамлакатларида фожиа ранги саналади. Эрон ва Афғонистонда оқ, қора, кўк (зангори, ҳаво ранг), яшил ва қизил ранглар ижтимоий аҳамиятга эгаллиги билан характерлидир.

Озиқ-овқат маҳсулотлари анъанавий равишда ўрама қозларда қизил рангда берилади. Қизил ранг «конфетли», *шириндан ўткир*, «кетчуп» ва кучли «тамаки» таъми даражасини ҳам ифодалайди. Сут маҳсулотлари рекламасида яшил рангдан фойдаланилади. Сигареталарни безатишда яшил рангдан фойдаланиш уларнинг ёқимли ялпиз таъмига эга эканлигини кўрсатади. Кумушсимон сариқ ранг «мазали», «ғалла», «тухум сариғи», лимонли сариқ ранг нордон, ўткир, аччиқ, шўр, кимёвий ва бошқа таъмларни эслатади.

Италияда реклама эълонларида мамлакатнинг миллий ранглари бўлмиш оқ ва яшил ранглар бирикмасидан фойдаланишга йўл қўйилмайди. Бразилияда реклама эълонларида мамлакатнинг давлат герби тасвирини ифодалаш мумкин эмас, шунингдек, диний мавзуда рекламалар бериш тақиқланган. *Fierra* юк машинасининг Лотин Америкаси мамлакатларида жуда кам миқдорда сотилганига сабаб инглизча *Fierra* сўзининг испан тилида «кампир» маъносини англатишидир. Ўта оммалашган *Comet* моделига Мексикада эҳтиёж сезилмади. Бунга унинг дизайни, конструкцияси ёки нотўғри жойлаштирилиши эмас, балки *Comet* моделининг *Caliente* номи билан чиқарилгани боис бўлди. Мексикаликлар тилида *Caliente* сўзи «ахлоқсиз аёл» маъносини англатади.

Ранг реклама матнларининг аҳамиятини оширишда муҳим ўрин тутади. Улар адресатнинг сезгиси, кайфиятига жиддий таъсир кўрсатиб, ассоциатив фикрлаш самарадорлигини оширади. Ранглар реклама қилинаётган маҳсулотни амалий томондан тасвирлашга кўмаклашади, қадокланган маҳсулотларнинг чиройли тасвири адресатга хуш кайфият бағишлаб, унда ассоциатив фикр уйғотади. Ранглар символларнинг яратилишига ҳам ёрдам беради. Қизил, тўқ сариқ ранглар ёруғлик таъсирида тасвирни яқинлаштирса, зангори ва яшил, қизил ва яшил ранглар қоришмаси, аксинча, узоқлаштиради. Уларни маълум бир масофадан ўқиш бирмунча қийин. Рекламаларда ранглар хилма-хиллигини беришда кўриш қобилиятининг зўриқтирмаслиги ва кўз учун одатдаги кўрув воситаси эканлигига эътибор қаратиш лозим. Техника жиҳозлари рекламасида қора рангнинг ишлатилиши меъёрий ҳолат ҳисобланади.

Лекин озиқ-овқатлар рекламасида бу рангнинг ишлатилиши реклама таъсирчанлигини йўқотади. Адресатга рекламанинг таъсир кўрсатиш даражасини ошириш учун маҳсулотнинг ўзига хос ранги қўлланади. Масалан, салқин ичимликлар рекламасида ҳаво рангдан фойдаланилади.

Nestle

Мусаффо ҳаёт даври келди

(*Nestle* суви қадоқланган идиш тасвири)

Nestle суви қадоқланган идишдаги елимланган ёрлиқ фотосурати ҳаво рангда, *Nestle* сўзи ва Мусаффо ҳаёт даври келди гапи оқ рангда берилган.

Қора ранг жиддийлик ва бошқалардан устунлик, оқ ранг шодлик, хушчақчақлик кайфияти, қизил ва сариқ ранглар иссиқлик, кўк ранг совуқлик билан боғлиқ. Оч ранглар ҳис-туйғу таъсирини юмшатса ёки пасайтирса, тўқ ранглар, аксинча, уни кучайтиради. Баъзи бир рангларнинг бирикуви хурсандчилик бахш этади. Улар ранглар уйғунлигини ҳосил қилади. Иккита рангнинг қўшиливи ўзаро бир-бирини тўлдиргандагина эстетик кайфият бағишлайди. Битта ранг бошқа айни шундай рангнинг куюқ қўшилмаси билан биргаликда куюқ ранга қараганда яхши таъсир кўрсатади. Масалан, оқ рангнинг қора ранг билан қўшилмаси оқ рангнинг кул ранг билан ёки кул рангнинг қора ранг билан қўшилмасига қараганда бирмунча афзал. Венгрия ва Японияда хризантема гули қаттиқ қайғу, ачиниш ва аза тутиш белгиси ҳисобланади. Агар Европа аҳолиси учун қизил атиргул жўшқин ва эҳтиросли муҳаббат рамзи саналса, Лотин Америкаси аҳолиси учун қон ва қасос белгисидир. Хитой ва турк аёллари оқ ва кўк ранглар қўшилмасини ёқтиришмайди, турмуш курган немис аёллари эса марваридгулни оилавий муҳаббат ва бахт гарови деб билишади. Иссиқ ранглар рекламаларда кенг қўлланади, чунки улар совуқ рангларга қараганда ёруғликни кўпроқ акс эттиради.

Э.Бигзнинг фикрича, қизил ранглар ҳаво рангларга қараганда кўриш аъзосига катта таъсир кўрсатади.

Н.Охундедаева, НамГУ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕВОДА: ТРУДНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА ЗАИМСТВОВАНИЙ

На протяжении истории языка в его составе постоянно появляется большое количество новых слов, однако далеко не все закрепляются в его словарном составе. Оставшиеся же слова претерпевают суще-

ственные изменения, приспособляясь к фонетической, грамматической и лексико-стилистической системе языка.

Как известно, заимствование в языке является одним из важнейших факторов его развития. Заимствование увеличивает лексическое богатство языка, служит источником новых корней, словообразовательных элементов и точных терминов и является следствием изменений, происходящих в жизни человека.

Заимствования в разных языках по-разному влияют на обогащение словарного состава. В некоторых языках заимствования не имеют такого влияния, которое могло бы существенно отразиться на словарном составе языка. В других языках в разные исторические эпохи они оказали столь значимое влияние на словарный состав языка, что даже служебные слова, заимствованные из других языков, вытесняли исконные.

Одной из наиболее традиционных является проблема так называемых «ложных друзей переводчика». К «ложным друзьям» относят в первую очередь слова, сходно звучащие в языках, восходящие часто к общим этимологическим корням, но имеющие совершенно различные значения.

Подобные случаи хорошо известны и неплохо описаны в словарях – как в специальных словарях «ложных друзей», так и в обычных двуязычных словарях общего характера. Гораздо сложнее дело обстоит с устойчивыми словосочетаниями (прежде всего идиомами), которые, будучи идентичными или очень схожими по лексическому составу и образной составляющей, тем не менее существенно отличаются по значению.

Расхождения в предметно-логическом содержании «ложных друзей переводчика» в ряде случаев связаны с расхождениями в самой жизни народов. В этом случае неизбежны комментарии о реалиях, без которых любые чисто языковые сопоставления будут неполноценными.

Частичное расхождение значений может оказаться на практике более опасным, чем можно полагать: ложная семантическая близость приводит к ненормативной взаимной замене указанных слов при переводе с одного языка на другой. Следует отметить, что неполные лексические параллели представляют подчас трудности не только для изучающих иностранный язык, но и для лиц, владеющих иностранным языком в достаточно высокой степени. Даже они зачастую недооценивают влияния межъязыковой интерференции и переносят логико-предметные связи с одного языка на другой.

«Ложных друзей переводчика» привлекает внимание многих специалистов по переводу и по преподаванию иностранного языка, де-

тальное обследование этой категории слов для подавляющего большинства языков отсутствует. Если не касаться кратких, более или менее случайных списков в отдельных статьях и учебных изданиях, здесь можно назвать, по сути, только двуязычные словари.

В теоретическом и практическом отношениях более полезны словари «ложных друзей переводчика», дающие описание всех значений, свойственных каждому слову, и отражающие его стилистические, эмоционально-экспрессивные, важнейшие грамматические характеристики и лексическую сочетаемость.

В зависимости от конкретной цели применения двуязычного словаря, методика описания слов в нем может быть различной. Описание лексики может быть произведено в собственных терминах описываемого языка (с позиций его собственной системы), как это имеет место и в одноязычных толковых словарях. Устанавливаемые в этом случае значения можно назвать абсолютными. Каждое из них устанавливается в противопоставлении другим, связанным с ним, значениям данного языка. Это и отражается в словаре, где значение слова описывается в противопоставлении смежным значениям более общего, родового, а затем более частного, видового порядка.

Список использованной литературы:

1. Бозоров М. Проблемы перевода лексических параллелизмов и ложных эквивалентов. – Ташкент, 1985.
2. Виноградов В.С. Введение в теорию перевода. – М., 2001.
3. Зализняк А.А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект каталога семантических переходов / А.А.Зализняк // Вопросы языкознания. 2001. – №2.
4. Тимашева О.В. Введение в теорию межкультурной коммуникации: Учебное пособие. – М., 2004. – С.127.

Г.Комилова, ЎзМУ

АНТОНИМ КОМПОНЕНТЛИ ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ТАДҚИҚИ

Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг, ҳар соҳада бўлгани каби, тилшунослиқда ҳам катта ўзгаришлар рўй берди. Ўзбек тилшунослигида мустақиллик йилларида салмоқли илмий ишлар яратилди.

Олимларнинг аниқлашича, ҳар бир киши тилимиздаги 800 га яқин мақол, матал ёки афоризм ҳақида тушунчага эга. Лекин тилнинг паремнологик бойлиги бир неча ўн минглаб паремаларни ўз ичига олади. Кейинги йилларда жаҳон ва рус тилшунослигида ҳамда лингводидактикасида паремнологик луғат, паремнологик ўқув-луғатлари тузишга катта эътибор берилмоқда.

Тил кишилар ўртасидаги алоқанинг энг муҳим воситаси, фикрни бошқаларга етказувчи қуролдир. Тил миллий маданиятнинг ойнаси, уни сақловчи хазина ҳам. Ҳар бир халқ яшаётган жойининг табиати, у халқнинг иқтисодий тузуми, оғзаки ижодиёти, бадиий адабиёти, санъати, фани, урф-одатини ўзида акс эттириб, тўплаб, авлоддан-авлодга етказиб бериш тилнинг миллий-маданий белгисидир. Миллий-маданий хусусиятлар тилнинг ҳамма қатламларида: лексикасида ҳам, грамматикасида ҳам, ҳатто фонетикасида ҳам мавжуд. Бироқ миллий-маданий белгилар тилнинг ҳаракатдаги бирликларида жуда аниқ намоён бўлади. Бундай тил бирликлари сўзлар, фраземалар ва паремиялардир.

Халқ оғзаки ижоди – миллатнинг тарихий тараққиёти, урф-одат, анъаналари, дунёқараши, маънавий ва маданий камолот даражасини акс эттирадиган манба. Фольклор жанрларидан энг кўп ва фаол қўлланадигани мақол ва маталлар бўлиб, уларда халқ ўтмиши, маданияти, ахлоқий-ҳуқуқий меъёрлари ўз ифодасини топади. Тилшуносликда мақоллар тузилиши, таркиби ва маъно бутунлигига кўра барқарор бирикмаларнинг бир тури сифатида қаралади.

Парема лотинча сўздан олинган, «барқарор» деган маънони билдиради. Паремия барқарорлик ҳодисаси бўлиб, бир бутун мазмунни, семантик бутунликни англатади.

Авалло, парема ва паремнологиянинг тарихига назар ташласак, О.В.Лисина бераётган маълумотга кўра, паремнология XII асрда юзага келган ва ўрганила бошлаган. Грекча *paroimiya* – «ҳикматли сўз, зарбулмасал» маъносини англатиб, ўша пайтларда черковларда бўлиб ўтадиган байрамларда ўз маъносига кўра ишлатилган. Парема айтувчилар алоҳида ҳурматга сазовор шахслар эди, улар махсус таклиф билан бой хонадонларга ва черковларга бориб, байрамларда ҳикматли сўзлар айтганлар. Шунинг учун ҳам халқ паремиялари йиғилган китоб «паремейник» деб аталган. Паремейниклардан уйда фойдаланилмаган. В.И.Даль паремияни «ўқимишлилар сўзи» деб атайди ва парема ўқиладиган кечада ўқимишли, зиёлилар иштирок этишини келтириб ўтади. Паремалар кўпроқ панд-насихат руҳида ёзилган. Қадимда черковларда ишлатилувчи парема сўзи 1970 йилдан бошлаб тилшуносликка «паремнология» термини сифатида кириб келди (1, 33).

Г.Л.Пермеякова парема ва паремиологияни Шарқ халқларининг ҳикматли сўзи деб атайди ва фольклоризми билан бирга вужудга келганини, бу термин дидактика билан бир маъно касб этишини айтади (2, 320).

Т.Л.Евгеньевна эса паремани мақолга қарши қўяди ва ибора билан мақолнинг ўртаси парема деб кўрсатади. Тилшунос ўз ишида паремаларнинг рус тилидаги моделларини тузиб чиққан (3, 45-49).

Паремага тааллуқли ўзбек тилшуносларининг ишларига назар ташласак, Х.Бердиёров ва Р.Расуловнинг «Ўзбек тилининг паремиологик луғати»ни тузганлиги, Ш.Раҳматуллаевнинг ўзбек фразеологияси, О.Мадаевнинг ўзбек адабиётини ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссасини таъкидламай илож йўқ (4).

Ўзбек тилшунослигида паремаларни тўплаш, ўрганиш Маҳмуд Кошгарий («Девону луғати турк») ва Гулханий («Зарбулмасал») замонларидан ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда.

Паремиология коинот қонуниятларини кузатиш, турмуш тажрибаларига суяниш асосида чиқарилган хулосаларни ифодаловчи, халқнинг жамиятга муносабати, руҳий ҳолати, этник ва эстетик туйғулари, ижобий фазилатларини мужассамлаштирган, авлоддан-авлодга оғзаки шаклда кўчиб юрувчи, ихчам ва содда, қисқа ва мазмунли мантиқий умумлашмада пайдо бўлган мақол, матал, афоризм каби ҳикматли сўзларни – паремаларни ўрганади.

Паремияларда инсоният тафаккури ва хулқ-атвори ўз ифодасини топади. Шунинг учун паремиялар кейинги йилларда вужудга келган антропоцентрик парадигманинг тадқиқот объекти деб олинган. Антропоцентризм лингвистикада куйидаги масалалар билан шуғулланади:

- 1) шахс факторларининг тилда намоён бўлиши;
- 2) тилнинг шахс тафаккури ва феъл-атвори таъсири;
- 3) тил ва жамиятнинг ўзаро таъсири;
- 4) тил ва халқ руҳиятининг ўзаро таъсири;
- 5) миллий менталитет ва халқ ижодининг боғлиқлиги (5, 81-83)

Бутун дунё турли хил ўзаро муносабатлар ва бир-бирига қарама-қарши муносабатлардан иборат системага эга. Яъни ҳодисалар ўртасида оппозиция мавжуд.

Оппозиция (юнонча «зидланиш», «қарама-қарши») фалсафада ҳам кенг қўлланадиган категориялардан бири. Тилшуносликда ҳам икки ёки undan ортиқ бир турдаги тил бирликлари бир-бирига оппозицияга киришади. Масалан, фонетикада унли ва ундош товушлар, жарангли ва жарангсиз товушлар сингари (6, 244).

Борлиқ ва жамиятнинг ҳар бир қисми учун характерли бўлган антонимик оппозиция ёзма нутқ учун ҳам хосдир. Тил системаси ҳам белгилар жуфтлиги ва антонимик муносабатларнинг ўзаро алоқасидан иборат.

Антоним сўзлар, асосан, мақол ва маталларда кенг қўлланади. Уларда халқнинг кўп асрлик ижтимоий-тарихий тажрибаси, темирдек муштақкам иродаси, насиҳатомуз фикрлари ўз ифодасини топади. Мақол ва маталлар фикр, тил ва санъат мажмуасидир. Буларда муҳими информация бериш эмас, балки воқеа-ҳодисани бадиий образ орқали намоён этишдир.

Мақоллардаги антонимик муносабат стилистик вазифа бажаради, борлиқ, табиатдаги зид муносабатни ифодалайди.

Антоним компонентли паремияларда антитезалар асосий ўрин эгаллайди. Антитеза (юнонча «қаршилантириш») стилистик фигурадир. Фикр, тушунча, образларни зид ифодалашга хизмат қилади (6, 28).

Қуйида биз антоним компонентли паремияларни лингвокультурологик аспектда ўрганишга ҳаракат қиламиз: Аёл ердан чиққан эмас – эркак боласи, эркак кўкдан тушган эмас – аёл боласи (7, 13). Шарқда, асосан, аёллар эркаклардан анча паст поғонада туриши зарурлиги қадимдан қизларга уқтириб борилади. «Битта гапдан қол, чунки қиз боласан, ҳар доим хўп дегин, чунки келинсан» каби дашномлар тез-тез қулоққа чалинади. Айниқса, келин ёқмай қолса, ўртадаги болаларни ўйламасдан бошқасига уйлантириш, қизларга паст назар билан қараш ўзбек халқида ҳам учрайди. Юқоридаги паремияда эса халқнинг кўп асрлик фалсафий мушоҳадасини кўриш мумкин. Унда аёлларнинг ҳам жамиятдаги ўрни эркакларникидан кам эмаслиги айтилади. Оилада онанинг дунёқараши фарзанд тарбиясида жуда муҳим аҳамиятга эга. Шу боисдан жамиятнинг илғор фикрли инсонлар аёлга, унинг саломатлигига, билим олишига ижобий муносабатда бўлишган. Зеро, соғлом онадан соғлом бола дунёга келади. Арслон қариса, сичқон инини пойлайди. Бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор:

Бўри қариса, ови қочар.

Ўғри қариса ёлғончи бўлар, Бургут қариса сичқончи бўлар.

Маълумки, арслон йиртқич ҳайвонларнинг, бургут йиртқич қушларнинг энг зўри ҳисобланади. Сичқончи дейилишининг сабаби шундаки, бу қуш бошқаларга кучи етмай сичқон тутиб ейди. Мазкур мақолларнинг маъноси шундаки, зўрлар ҳам бир кун қарийди. Билагидан кучи, қўлидан амали кетади. Вақти келса ўзига мос бўлмаган майда-чуйда ишлар билан банд бўлади (7, 21).

Арслоннинг ўлиги – сичқоннинг тириги.

Паремияларда халқнинг минг йиллик ҳаётий тажрибаси мужассам бўлади. Уларда шундай олтинга тенг хулосалар бериладики, бошқа китобдан топиб бўлмайди. Мазкур мақолда ўз даврининг зўри, бадавлати, басавлати қурби кетиб қолганда ҳам унча-мунча камбағалдан устунлиги

ифодаланган. Шунингдек, бева аёлларга қайта турмуш қуришни таклиф қилишганда, улар вафот этган турмуш ўртоқлари бошқа тирик эрдан афзалроқ эканини таъкидлаши учун бу мақол жуда ўринли.

Бир одам ариқ қазийди, минг одам сув ичади.

Паремияларда этноснинг ўзига хос қадриятлари, урф-одатлари, тўй-ҳашамлари намоён бўлади. Улардаги сўзлар ҳам миллатнинг ҳаётидан олинади. Ўзбек мақолларини кузатсак, деҳқончиликда қўл келадиган эшак, хўкиз, омоч каби сўзларни кўришимиз мумкин. Мазкур мақолда ҳам ариқ (сув оқадиган кичкина сой) халқ учун қанчалик катта аҳамият касб этиши, ариқ қазиган инсон кўплаб инсонларнинг ҳурмати-га сазовор бўлиши айтилмоқда.

Бир одам омоч билан, еттовлон чўмич билан. Халқ орасида «Ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир» каби мақоллар кенг қўлланади. Тарихга назар ташласак, бир қатор солиқ турларини кўрамыз. Солиқлар ҳосил йиғиштириш пайтида ундирилган. Ноинсоф солиқ йиғувчилар, катта ер эгалари минг машаққат билан қилинган ҳосилга эга чиқишган. Мазкур паремия шу мансабдор кишиларга қарата айтилган.

Бир қўй кетидан минг қўй тўяди. Ҳайвонлар ичида қўйда ўзига хос шундай яхши одат борки, у яйловда ўтлаб юрганида ўтни бир чимдим тишлаб еб ўтиб кетаверади. Унинг кетидан келаётган қўйлар ҳам шу йўсинда ўтлаб тўйинадилар. Бошқа ҳайвонлар эса ўтни тап-тақир қилиб еб ўзларидан кейин келадиганларга қолдирмайдилар. Мақолда қўли очик, сахий инсон қўйга, бахил инсонлар эса бошқа ҳайвонларга ўхшатишган.

Паремия – лингвистик, ижтимоий-сиёсий, маданий белгиларни, психолингвистик, социолингвистик хусусиятларни ўзида мужассамлантирган ҳодиса. Паремияларда маъно ифодалашда, мазмунни англатишда антоним ва антитезалар асосий ўрин тутати. Антитезалар фикрни таъсирчан ифодалашга, нутқнинг халқ оғзаки ижодига хос эмоционал-экспрессив хусусиятларини ифодалашга хизмат қилади.

Г.Қодирова, ЎзМУ

МУЛОҚОТ ВА ҚЎЛ ҲАРАКАТИ

XXI асрда ҳаёт ривожини инсон ақл-заковати ва маънавиятини мувофиқлаштирувчи омил ва восита сифатида тил, нутқ, қолаверса, шу жараёнда қўлланивчи элементларни янада чуқурроқ ўрганиш талаб этилмоқда. Чунки ахборот ва уни билишга бўлган эҳтиёж ошиб бормоқда.

Бу эса, ўз навбатида, ахборотларни ҳаммага бирдек тушунарли қилиб етказиб беришни тақозо этади. Ана шу талаблардан келиб чиққан ҳолда тилимизда муомала воситаларидан бири саналган оптик-кинесик, яъни имо-ишора, мимика, тана аъзоларининг биргалиқдаги ҳаракати, кўз ва нигоҳ ифодаси каби жестли ҳаракатлар воситаси ёрдамида вужудга келадиган ахборотли ҳаракатларни ўрганиш зарурати янада ошди. Бу зарурат мулоқот жараёнида қўлланувчи новербал воситаларда ҳам ўз аксини топган. Мулоқотда қўлланувчи имо-ишоралар, мимикалар, тана аъзоларининг биргалиқдаги ҳаракати, юз ва нигоҳ ифодаси санъат, унинг назарий ўрганилиши фандир. Бу ўринда табиий, маданий, этник, психологик, фалсафий, лингвистик каби бир қатор фан йўналишлари ва хусусиятларига кўра, яъни мулоқотдаги новербал ҳаракатларни қўллаш, новербал воситаларнинг ифода этган маъноларини билиш ҳам керак. Масалан, инсоннинг энг кўп ҳаракатланувчи аъзоси қўлдир. Қўлларнинг ҳаракати, аввало, мулоқот жараёнида қўшимча маъно ифодалашга хизмат қилади. Қўлларнинг мулоқотдаги ўрни ҳақида бир қатор фикрларни баён этишимиз мумкин. Жумладан, бизга ҳозирда ўзлашган жестлардан бири «ОК» ҳақида гапиришни жойиз деб топдим.¹

Умуман олганда, ўзбек миллий мулоқотида қўл ҳаракатларига алоҳида аҳамият қаратиш лозим. Чунки бизнинг нафақат қўл ҳаракатимиз. шу билан бирга, унинг маънолари ҳам алоҳида таҳлил қилиниши лозим. Қўл ҳаракати нутқимизга қўшимча маъно берибгина қолмай, ички ва ташқи муносабатни яққол ифодалайди. Масалан, биз фикрларимизни жамлаётганимизда қўлларимизни жуфтлаймиз; бирон-бир хурсандчиликни ифодалаганда қўлларимизни тепага кўтариб шукрона билдирамиз; бирон-бир нарсани айтишни хоҳламасак, қўлларимизни орқага беркитамиз; бирон-бир нарсдан сиқилганимизда қўлларимизни бир-бирига яқин олиб келган ҳолда кутилган натижага эришилганини ифодалаймиз.

Ҳар бир мулоқотнинг боши саломдан бошланиши ҳеч кимга сир эмас. Шунинг учун салом-алиқдан сўнг бировдан ҳол-аҳвол сўраганимизда шу жестни қўллаймиз. Бу, ўз навбатида, **«ишларим яхши, аҳволларим зўр»** деган маънони англатади. Мазкур ҳаракат бизда жуда машҳур. Бу жестни бошқа бир ҳолатда қўлласак, унинг маъносини ана шу ҳолат учун хосдир. Мақолада бу ҳолатларнинг маъноларини жадвалда кўрсатдик, унинг маъно хусусиятларини мисоллар билан изоҳлашга ҳаракат қилдик. Масалан: 1. *Хафа бўлма, ҳали ҳамма нарса олдинда дея Умар қўлининг бош бармоғини тик кўтарган ҳолда далда беришда давом этарди.* 2. *Кўринишинг михдай, чунки узумдан кўра магиз ундан ҳам*

¹ Рогов Е.И. Психология общения. Гуманитарный издательский центр. – М., 2001. – С.81.

шириш бўлади деб менга далда беришда давом этарди дугонам мени оевунтиришга ҳаракат қилиб. Таъкидлаш лозимки, тил ўрганиш билан унда қўлланиладиган жестлар ҳам катта аҳамиятга эга. Айрим ҳолларда мактабларда, болалар нутқида «*Ҳамма ишлари ништяк (зўр)*» деган ҳолда ана шу ҳаракат қўлланилади. Бир томондан, бу бола ишларининг даражасини кўрсатиш билан бирга тенгқурлари орасида ўзига бўлган ишончнинг юқорилигидан далолатдир. Бу вазиятда юз ифодасининг ҳолатини ҳам ҳисобга олиш лозим. Чунки юз ифодасидаги ҳолат қўшимча маъно берибгина қолмасдан, муносабатнинг ижобий ёки салбийлигини янада аниқлаштиради. Айни шу ҳаракатнинг синоними сифатида «ОК» жести айтиб ўтиш керак. Чунки мазкур жест ёшлар орасида оммалашган бўлиб, тил ўрганувчи ёшлар орасида тез-тез қўлланади.

Бу жест АҚШда 20-йиллар бошларида машҳурликка эришди. У илк бора матбуот тарқатувчи агентларнинг нутқида сўз бош ҳарфларининг қисқартирилиши орқали кундалик турмуш тарзига кириб келди. Ҳозирга келиб бу ҳаракатнинг бир неча маънолари мавжуд. Айрим олимлар уни инглиз тилидаги «*ҳаммаси тўғри*» сўзининг нотўғри ёзилиши деб таърифлашади. Бошқа бир гуруҳ олимлар уни инглиз тилидаги зид маъноси машҳур таърифлардан бири, яъни «эски ва яхши нодир китоб» ёки «Киндерхут мамлакатлари» сўзининг қисқартирилган маъноси деб аташади. XIX асрда бу шаҳарда АҚШ президенти туғилган. У бу жести ўзининг сайловолди компаниясида қўллаган. Ушбу таърифларнинг қайси бири ҳақиқатга яқинлигини кўрсата олмасак-да, инглиз тилини ўрганувчи мамлакатларнинг барчасида бу жест «*ҳаммаси яхши*», «*зўр*» маъноларини ифодалайди.¹

Айни ўша ҳаракатнинг муқобили қўл бош бармоғининг тик ҳолда кўтарилишидир. Ҳозирга келиб бу ҳаракат Осиё ва Европа мамлакатларида ҳам оммалашди. Лекин у турли мамлакатларда турлича маъно касб этган. Масалан, Францияда бу ҳаракат «*ноль*» рақамини ёки «*инкор*» маъносини ифодалайди.

Британия, Австралия ва Янги Зеландияда шу ҳаракатнинг уч хил маъноси бор:

Биринчидан, бу ҳаракат йўл нозирлари томонидан қўлланилиб, «*ҳаракатланиш умумий*» (автомобиллар учун) маъносини англатади.

Иккинчидан, «*ишларим яхши, ишларим маромида давом этмоқда*» маъноларини англатади.

Учинчидан, агар бош бармоқнинг ҳаракати тезроқ амалга оширилса, «*ҳақорат*» маъносини ифодалайди.

¹ Крейдлин Г. Невербальная семиотика. М.: Наука, 2002. – С.44 – 45.

Айни шу ҳаракатнинг зид маъноси ҳам бор. Қўлнинг бош бармоғи ерга тик қаратилган, бошқа бармоқлар эса букилган ҳолда қўлланилади. Бу ҳаракат ўзбек ва турк халқларида «*ишларим ёки аҳволлари ёмон*» маъносини ифодалайди. Ҳар бир ҳаракатнинг нафақат фарзандлар тарбияси, шу билан бирга, таълим жараёнидаги ўрнига ҳам алоҳида аҳамият қаратиш лозим. Масалан: *Ишларингиз яхшими? Эҳ, домлажон, сўраманг, – деди ва бош бармоғини ерга бигиз қилди.*

Демак, фалсафа ва психологик фикрларнинг ривожланиши туфайли бу масалаларга қизиқиш ХХI асрда ортиб борди. Қолаверса, табиий жараён сифатида баҳоланган новербал воситалар тадқиқи бевосита семиотик кодлар, психологик жараён, инсоннинг хулқ-атвори ва эҳтиёжларида зарур коммуникатив тажрибаларнинг юзага келиши нотиқлик санъатини ўрганувчи хусусийликлар билан бирга унда жамланган жестларни нотиқ эмас, кундалик турмуш жараёнида инсонлар ҳам қўллай бошлашди.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, тил ва жестларнинг орасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Бу боғлиқлик, кўпчилик олимлар фикрича, дастлаб табиий тил сифатида вужудга келган жестларнинг хусусиятларида яққол намоён бўлади. Улар алоқа жараёнида бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлиши билан бирга параллел ҳодисалар сифатида ҳам баҳоланиши мумкин. Қўл ҳаракати тили ва сўзли ахборот алмашув тили, инсон фаолиятидаги вербал ва новербал жараён, ўз навбатида, қуйидагиларга ажратилади:

Биринчидан, маълум бир вазиятда ахборот фақат жестлар орқали амалга оширилади, масалан, **жимлик** маъноси кўрсаткич бармоқни лаблар орасига олиб келиш ёрдамида ифодаланади: «*Саида раиснинг ўйга толганини кўриб, ҳаммага қараб, бармоғини лаби ўртасига олиб келиб босди*» (А.Қаҳҳор. *Синчалак*). Хусусан, жестлар алоҳида бир сўзни ҳам ифодалаш мумкин, масалан: *кел* ни қўлни елка баробарида ёки юқорига кўтариб бир неча марта ўзи томонга силкиниши билан ифодалаш мумкин (ўзбек ва турк халқларида ушбу ишорат қўлланилади).¹

Иккинчидан, новербал воситаларнинг деярли барчаси биргина вазият юзасидан ахборот бериши билан бирга инсоннинг ички ҳолатини ҳам ифодалайди. Бу жиҳат бир инсонга тегишли бўлган кўзларнинг қарашлари нигоҳда, одатий (шакл) ҳолга айланади, ифодаларни юзага келтиради, масалан: *чапак чалмоқ, қарсақ чалмоқ, рўмолчани силкитмоқ, қўлни кўксига қўймоқ* ва ҳ.к.²

¹ Познанская К. Старая и новая Турция. – М., 1974.

² Гордлевский В. Стамбул в XVI веке. – М., 1988. – С.17.

Учинчидан, жестлар ҳам тил бирлиги ҳисобланади, лекин улар рамзий белгилардан ташкил топган. Сўз луғат бойлигини ташкил этса, жест (имо-ишора)лар тана тилини мужассам этган ўзига хос луғатдир. Сўз ёрдамида биз фикримизни, ҳолатимизни ифода этамиз. Новербал воситалар ёрдамида ички ҳолатимизни, муносабатимизни ҳам билдира оламиз. Жестлар ҳам сўз каби бир ёки бир нечта одамга қаратилиб, тушунтириш, масалан: йўлнинг қайси томондалигини кўрсатиш (ўзбек ва турк халқларида ўнг ва чап томонга йўналтирилган бармоқ ёки қўлларнинг ҳаракати бир хил амалга оширилади), констатив – тасдиқ, бирор фикрни маъқуллаш (ўзбекларда тасдиқ бошни олдинга қимирлатиш билан ифодаланса, туркларда тасдиқ бошни сарак-сарак қилиш билан ифодаланади). Новербал воситаларни кўрсатувчи имо-ишоралар семиотик белгиларга эга бўлиб, ана шу хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда таҳлил қилиниши зарур.

Тўртинчидан, сўз аниқ бир маънони ифодалайди, жестлар эса шу ҳолат юзасидан турли маънони ифодалаш мумкин, бунда жестларнинг қайси гуруҳга мансублиги ҳам ҳисобга олинади. Аммо шундай новербал воситалар мавжудки, улар биргина маънони ифодалайди, масалан: қўл бармоқларини мушт қилиб, фақатгина бош бармоқни бўйи баробар очиш (ўзбеклар томонидан қўлланилади) зўр, бирор ишнинг кутилган натижа берганлигини ифодаласа, худди шу ҳолатда бармоқнинг йўналиши оғиз томонга йўналтирилса чанқаганликни билдиради. Демак, жестлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, чегараланган ва қолиплаган жестлар макрокинесика туркумини ташкил этади.

Ҳар бир миллатнинг ўз имо-ишоралари, юриш-туриш, салом бериш, қўлдан тутиш, чой ичиш, умуман, мулоқот жараёнида амал қилиниши лозим бўлган ёзилмаган қонун-қоидалари мавжуд. Умуман, ҳар бир давр ижтимоий, сиёсий, иқтисодий тамойиллари билан фарқ қилиб қолмасдан, маданий, маърифий, хусусан, новербал воситаларлари билан ҳам фарқ қилади. Масалан, *Зубр бу хонимни кутиб ола туриб унинг қўлини ўпди. Ўшанда одат бўлмаган бу ҳолат ҳамманинг диққатини жалб этди. Унинг кутилмаган кулгуси ва ихтиёрсиз жаранглаган сўзлари ғалати туюлди. Унинг хулқ-атеоридаги қайсидир жиҳатлар таниш туюлса-да, айримларига биринчи марта гувоҳ бўлаётган эдик. Агар хотирам панд бермаётган бўлса, уларнинг айримларига менинг болалигим гувоҳ, бошқалар эса худди ўзи каби топилган ёки орттирилган* (Д.Гранин. Зубр).

Ҳозирга кунда, Ўзбекистонда бўлгани каби, турк болалари ҳам чет тилларни қунт билан ўрганмоқдалар. Тил ўрганиш жараёнида ўқувчи-

лар шу тилда гапира олиш малакаси билан бирга уларнинг кинесик (новербал) воситаларини ҳам ўзлаштирмоқдалар.

Аммо бир қатор тадқиқотлар новербал воситаларни ўрганиш тилни ўрганиш каби тез амалга ошмаслигини кўрсатади. Чунки мазкур жараён тилни ўша миллат вакили ёки уни яхши билган шахсдан ўрганганлиги билан ҳам фарқ қилади. Демак, қўл ҳаракатларини мулоқот жараёнида қўллаш билан бирга унинг маъноларини билиш синчковликни талаб этади.

ОНОМАСТИКА

Н. Охунов, Қўқон ДПИ

ЖОЙ НОМЛАРИНИНГ ИМЛОВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШГА ДОИР

Имло нутқ маданиятининг муҳим масалаларидан биридир. Сўзларни адабий тил меъёрларига асосан тўғри ёзиш саводхонлик, маданийликнинг асосий белгиларидан саналади. Имло қоидалари муайян тамойиллар асосида ишлаб чиқилади. Бунда фонетик, морфологик, тарихий-анъанавий, фарқлаш, этимологик тамойилларга асосланилади. Жой номларининг ёзилишида ҳам мана шу тамойилларга амал қилинади. Биз қуйида жой номларининг ёзилиши хусусида баъзи фикр-мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Таъкидлаш жоизки, республикаimiz ҳудудидаги топонимларнинг маълум бир қисми фонетик тамойил асосида ёзиб келинади. Бунинг боиси бор, албатта. Ўзбек тили – кўп шевали тил. Шунинг учун топонимларда маълум бир ҳудуднинг диалектал хусусиятлари ўз аксини топади. Номларда шевага хос товуш ўзгаришлари, қисқаришга, ихчамлиликка интилиш сингари ҳодисалар кўп учрайди. Булар жой номлари кўпчилигининг фонетик тамойил асосида ёзилишини тақозо этади.

Фонетик тамойилга кўра, географик номлар оғзаки нутқда қандай талаффуз қилинса шундай ёзилади. Бунга мисол тариқасида Бешариқ туманидаги Совуртепа топонимини келтириб ўтиш мумкин. Мазкур топоним тарихий манбаларда, хусусан, XIX аср Қўқон хонлиги архиви ҳужжатларида Собиртепа шаклида қайд этилган. Ном киши исмларидан бири Собир антропонимига тепа сўзини қўшиш орқали ясалган. Кейинчалик ушбу топоним товуш ўзгаришлари – «б» товушининг «в»га, «и» фонемасининг «у»га ўтиши натижасида Совуртепага айланиб кетган ва бу шакл имлога ҳам шундай ҳолатда кўчган. Фарғона вилоятидаги Бувайда туманининг номи ҳам фонетик тамойил асосида ёзилган. Бувайда Биби Убайда сўзининг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир. Бунда аввал ўхшаш бўғинлардан бири (би + би = би), кейин ёнма-ён келган тор унли (и + у) лардан «и» унлиси тушиб қолган ва интервокал ҳолатда

«б» фонемаси «в» товушига ўтган. Натижада Биби Убайда > Бувайда кўринишига келиб қолган. Имло учун номнинг талаффузи асос қилиб олинган.

Айтилиши ёки эшитилишига қараб ёзиладиган жой номларига яна Қўқон шаҳридаги Бойтакўприк, Афғонбоғ, Ғозиёғлиқ, Данғара туманидаги Бойбуча, Аравон, Учкўприк туманидаги Чўмбағиш, Поп туманидаги Бессари, Риштон туманидаги Уйрат, Бағдод туманидаги Чуваланчи, Олтинкўл туманидаги Офтобачек, Қўштепа туманидаги Қайилма, Ўзбекистон туманидаги Жомонжар, Тўқсава, Бешариқ туманидаги Чорвоқтўранғи, Маргилон шаҳридаги Машат, Самарқанд вилоятидаги Жуз, Жетиурув, Қашқадарё вилоятидаги Сиёб, Пайшанби, Шанби, Десурх, Дешкон, Бузравот, Аччиқудуқ, Аччидарё, Чуччибулоқ, Сурхондарё вилоятидаги Дебодом, Деболо топонимлари мисол бўла олади. Мазкур топонимлар келиб чиқишига кўра дастлаб Бойбўтакўприк, Афғонбоғ, Ғозоёғли, Бойбувича, Арабон, Чўнгбағиш, Бешсари, Уйрот, Чубаланчи, Офтобачичек, Қайирма, Ёмонжар, Тўқсоба, Чорбоғтўранғи, Машад, Юз, Еттиуруғ, Сиёҳоб, Пайшанба, Шанба, Деҳисурх, Деҳишайхон, Бузругравот, Аччиқудуқ, Аччиқдарё, Чучукбулоқ, Чучукқудуқ, Қорақушчи, Деҳибодом. Деҳиболо кўринишларида шаклланган. Кейинчалик бора-бора оғзаки нутқда турли фонетик ўзгаришларга учраб юқоридаги ҳолатларда айтиладиган бўлиб кетган. Мана шу талаффуз уларнинг ёзилиши учун асос вазифасини ўтаган.

Демак, юқоридагилардан англашиладики, жой номлари фонетик тамойил асосида ёзилганда уларнинг талаффуз хусусиятлари эътиборга олинади. Бунда топонимларнинг талаффузи билан ёзувида маълум даражада умумийлик сақланади.

Топонимларнинг ёзилишида морфологик тамойил муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. Жой номларининг салмоқли қисми мана шу асосда ёзилади. Бу тамойилга кўра топонимлар айтилишига мос равишда эмас, балки аслига мувофиқ ёзилади. Чунончи, Фурқат туманидаги Қушчи қишлоғининг номи оғзаки нутқда Қуччи деб айтилади. Сўз таркибидаги «ч» товушининг ўзидан олдинги «ш» товушига таъсир этиб, уни ўзига айнан ўхшатиб олиши номнинг шундай талаффуз қилинишига олиб келган. Аммо мазкур топоним гарчи Қуччи шаклида айтилса-да, аслига кўра Қушчи кўринишида ёзилаверади. Наманган шаҳридаги Сардоба топоними ерли аҳоли нутқида рд>дд, б>в тарзида товуш ўзгаришига учраб Саддова деб талаффуз этилади. Лекин имлода унинг Сардоба ҳолати сақланади. Қўқон шаҳридаги Дегрезлик гузарининг номи жонли сўзлашувда Дерезли тарзида айтилади, бироқ морфологик тамойилга асосан Дегрезлик ёзилади.

Шунингдек, Избоскан туманидаги Даминбойчек топоними Дамбойчек, Пахтабод туманидаги Тўпобжувоз топоними Тўпажувоз, Тўрақўрғон туманидаги Ёндама топоними Яндама, Учкўприк туманидаги Турғоқ топоними Турвоқ, Бешариқ туманидаги Шоберди топоними Шоварди, Фурқат туманидаги Шотўра топоними Шотира, Шунқор топоними Шумқор, Данғара туманидаги Бойбўта топоними Бойта, Ўзбекистон туманидаги Ашурқулмерган топоними Ашқулмерган, Жалолқудуқ туманидаги Шаҳрихончек топоними Шархончек, Андижон туманидаги Ёйилма топоними Яйилма, Янгиқўрғон туманидаги Сутлибулоқ топоними Суттибулоқ, Поп туманидаги Жарқўтон топоними Жарқўтан, Риштон туманидаги Қашқарён топоними Қошқайрон, Тўрақўрғон туманидаги Хўжанд топоними Хўжант, Бувайда туманидаги Понсод топоними Понсот каби талаффуз қилинса ҳам, ёзувда морфологик тамойил асосида аслага мувофиқ ёзилади.

Ўрни келганда шуни айтиш зарурки, жуда кўплаб жой номлари газета ва журнал саҳифаларида, расмий ҳужжатларда, асосан, тўғри ёзиб келинмоқда. Аммо, шунга қарамай, бу борада баъзи камчиликлар мавжуд. Чунончи, айрим жой номлари йўл кўрсаткичларида, кўча ва бекатларидаги ёзувларда, автобус пештоқидаги лавҳаларда ҳар хил тарзда ёзилмоқдаки, бу билан ёзма нутқ маданиятига эришиб бўлмайди. Бекобод топонимининг Беговот, Беговат, Жалойир топонимининг Жалаер, Жалоер, Жалайил, Қорабағиш топонимининг Қорабоғиш, Қорабоғиш шаклида ёзиб келинаётганлиги фикримизнинг далили бўла олади.

Маълумки, тилимиздаги баъзи сўзлар имло жиҳатидан икки хил шаклда ёзилади: баробар – баравар, гадой – гадо, набира – неvara, подшо – подшоҳ каби. Орфографик вариантлик жой номларига ҳам хосдир. Топонимларнинг имло вариантлари кўпинча ном таркибида рўй берган товуш ўзгаришлари натижасида юзага келади. Дарҳақиқат, номлардаги вариантлик айна бир топонимнинг ҳудудлараро икки хил шаклда ёзилишини тақозо этади. Вариантлардан бирининг ёзилишига номнинг асл келиб чиқиш ҳолати (морфологик тамойил) асос бўлса, иккинчисида унинг маҳаллий аҳоли нутқидаги талаффузи (фонетик тамойил) эътиборга олинади. Бунга араб этноними асосида юзага келган Арабон топонимининг ёзилиши яққол мисол бўла олади. Мазкур топонимнинг Вобкент, Қизилтепа, Шаҳрисабз туманлари ҳудудига алоқадор бўлганлари Арабон тарзида, Данғара тумани ўрамыга қарашлиси эса Аравон шаклида ёзилади.

Икки хил шаклда ёзиладиган жой номларига яна тубандагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: Работ (Бойсун, Сайхунобод туманлари) – Равот (Андижон, Марҳамат, Косонсой, Уйчи, Шаҳрихон, Иштихон,

Фориш туманлари), Қорабўйин (Бешариқ, Шаҳрихон, Чироқчи, Бойсун, Шаҳрисабз туманлари) – Қорамўйин (Жомбой, Пастдарғом туманлари), Чорбоғ (Нарпай, Фориш, Олот, Бойсун, Учкўприк, Тўрақўрғон туманлари) – Чорвоқ (Асака, Бўстонлиқ, Шаҳрисабз, Хатирчи туманлари), Чуваланчи (Янгибозор тумани) – Чуваланчи (Бағдод тумани), Юз (Қува тумани) – Жуз (Чироқчи тумани), Дуоба (Чуст тумани) – Дугоба (Зомин, Олтинсой, Бойсун туманлари), Ёмонжар (Қува тумани) – Жомонжар (Ўзбекистон тумани), Арлот (Касби, Китоб, Иштихон, Нурота туманлари) – Олот (Бухоро вилояти), Арғун (Навоий, Денов туманлари) – Арғин (Асака, Қибрай, Ўрта Чирчиқ туманлари), Ёв (Учкўприк тумани) – Жов (Бувайда тумани), Афғонбоғ (Ғуздор тумани) – Авғонбоғ (Қўқон шаҳри), Ём (Зомин тумани) – Жом (Самарқанд вилояти) ва бошқалар.

Ўрни келганда яна шуни таъкидлаш лозимки, кўшма топонимларнинг ёзилишида ҳам қатор чалкашликларга йўл қўйилаётганига гувоҳ бўламиз. Маълумки, кўшма топонимлар икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг бирикувидан ташкил топади, бир тушунча билдиради, бир бош урғу билан айтилади: Жийдақишлоқ, Янгиариқ, Оқсой, Оқтепа, Қўшкўприк, Қоратоғ, Қозоқовул, Шоҳимардонсой, Қоракўрпасой, Дехқонтўдасой сингари. Қўшма жой номларининг қисмлари кўшиб ёки ажратиб ёзилади. Амалдаги қоидаларда иккинчи қисми турдош отлар (дарё, сой, ариқ, кўрғон, қишлоқ, тепа, овул, кўприк, гузар каби сўзлар)дан тузилган кўшма топонимларнинг қисмлари ўзаро бир-бирига кўшиб ёзилиши уқтирилади: Сирдарё, Оқдарё, Қувасой, Даҳанасой, Бешариқ, Учариқ, Янгиқўрғон, Тўрақўрғон, Жийдақишлоқ, Гулқишлоқ, Оқтепа, Қоратепа, Бешовул, Тумановул, Тошкўприк, Фишткўприк, Сумалакузар, Исфарагузар каби.

Лекин матбуот нашрларининг баъзиларида бу қоидага етарли аҳамият берилмаяпти. Юқоридаги қолипда тузилган топонимлардан айримларининг Янги кўрғон, Янги қишлоқ, Қум қишлоқ, Ғалла орол, Оқ булоқ, Али овул, Тўй тепа, Тўқай тепа, Хирмон тепа, Қоровул бозор, Чош тепа, Бўри жар, Катта қишлоқ, Чуқур қишлоқ, Қайрағоч овул тарзида ёзилганлиги бунга мисол бўла олади. Ҳолбуки, қайд этилган жой номларининг қисмлари кўшиб ёзилиши керак эди.

Шуниси қизиқки, газета ва журналларда кўшма жой номлари айрим ҳолатларда чизиқча билан ажратиб ёзилмоқда. Арпа-поя, Қора-қамиш, Гуруч-ариқ, Куйган-ёр, Беш-қайрағоч топонимларининг шу зайлда ёзилганлиги фикримиз далилидир. Бу имло қоидаларига мутлақо зиддир. Юқорида қайд этилганидек, мазкур номларнинг таркибий қисмлари ўзаро кўшиб ёзилиши даркор.

Бундан ташқари, кўшма ўрин-жой номларининг баъзан Лаби Ҳовуз, Ўрта Овул, Қизил Тепа, Кўтир Булоқ, Қизил Қия, Такиён Тепа, Қиз Мозор

тарзида ёзилаётганлиги ҳам кўзга ташланмоқда. Қоидага кўра, мазкур номларни Лабиҳовуз, Ўртаовул, Қизилтепа, Қўтирбулоқ, Қизилқия, Такиётепа, Қизмозор тарзида қисмларини қўшиб ёзиш мақсадга мувофиқдир.

Имломизда сифат ва атоқли отдан тузилган жой номларининг ажратиб ёзилиши қоидалаштирилган. Бу қоидага биноан, Эски Ғазалкент, Эски Қовунчи, Эски Яйпан, Катта Қўштепа, Кичик Қўштепа, Юқори Шаҳрихон, Юқори Новкент, Пастки Новкент топонимларининг қисмлари ажратиб ёзилади, иккинчи узви эса бош ҳарф билан рақам этилади. Аммо матбуот саҳифаларида гоҳ-гоҳида шундай қолипда тузилган жой номларининг қўшиб ёзилиш ҳолатига ҳам дуч келмоқдамиз. Ўрташаҳрихон, Эскиҳаққулобод, Қуйибўзсув, Каттатошбулоқ, Эскитошкент, Қуйичирчиқ, Ўртачирчиқ топонимларининг мазкур кўринишда ёзилганлиги бунинг исботидир.

Юқорида айтилганлардан англашиладики, қўшма топонимларнинг ёзилишида баъзи бир камчиликлар, нуқсонлар мавжуд. Бундай ҳолатларга, албатта, барҳам бериш даркор деб ўйлаймиз.

Хуллас, топонимларнинг ёзилишини маълум қолипга солиш, мавжуд чалкашликларни бартараф қилиш учун уларнинг имловий меъёрларини белгилаш ва шулар асосида жой номларининг имло луғатини яратиш ниҳоятда зарур. Бу тилшунослигимиз олдида турган муҳим вазифалардандир.

Т.Эназаров, Х.Даурова, ЎЗМУ

НОМ ВА ИСМ СЎЗЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ ТЎҒРИСИДА

Ном ҳамда исм сўзлари синонимлар тарзида кўринса-да, лекин маъно жиҳатдан жуда нозик фарқи борлиги эътиборга олинган ҳолда ишлатилади. Ҳар қандай ном (исм)да кишилар, шу жумладан, халқ, қабила, уруғ ва элатларнинг бирор нарсани иккинчи бир нарсадан фарқлашга қаратилган фикр-ўйи мавжуд бўлади, мана шунинг натижасида атоқли отларнинг турлари юзага келади. Ном қўйиш қонуният (одоб)лари бўлгани каби, объектларга (хоҳ у жонли, хоҳ жонсиз бўлсин) исм қўйиш ва ном билан аташ одоб (қонуният)лари ҳам бор. Ўзбек халқи ҳам бошқа халқлар каби фарзандларига, умуман, мавжуд барча нарсаларга ном (исм) қўйиш, ном билан аташ юзасидан анча-мунча тарихий, миллий ва этнографик анъаналарга эгаллигини ҳаммамиз биламиз. Уларни бугунги ёшларнинг онгига сингдириш ва замонавий талаб, эҳтиёжлар асосида таълим тизимининг мазмун-мундарижасида ўз ифодасини топтириш

долзарб муаммоларидан саналади. Чунки ҳар бир киши ўз ҳамда ёнидаги ота-она, ака-ука, дўсту биродарлари, қариндош-уруғларининг ном (исм)лари нега шундай қўйилгани, ёзилиши, ўзига хос яширин ва сирли маъноларини билишлари, шунингдек, яшаш жойларининг нега шундай аталишни англаб етишлари уларнинг инсонийлик камолоти, маърифату маънавиятини белгилайдиган кўрсаткичлардан ҳисобланади. Зеро, ном кишининг атаб қўйилган исми, шарифи, яшаш жойи, уруғи, аجدод-авлоди, улар билан боғлиқ жараён ва ҳолатларнинг махсус атамасидир. Айтиш мумкин, атоми сўзини номшуносликдан бошқа жойда қўллаб бўлмаслигини, унинг терминология соҳасидаги терминга зид тушунчалигини эътиборга олиш шарт. Шу ўринда номшунослик терминининг ўзаги бўлган ном сўзига берилган изоҳга мурожаат қилинса, баъзи бир ноаниқликлар ойдинлашади:

«Ном (форс-тожикча)

1. Шахс ёки нарса-предметларга қўйилган от, исм. Шаҳар номлари. Ном қўймоқ. Ном бермоқ. *Кексайиб қолган эшоннинг хотираси анча пайсағандан кўп вақт ўз ўғилларининг номларини ҳам хотинидан сўраб олар эди.* П.Турсун. Ўқитувчи. Бирор соҳага, гуруҳга оидликни билдирувчи атама. Улуғ ном.

2. Фаолиятнинг бирор соҳасида эришган ютуқ, малака даражасини кўрсатиш учун расмий йўл билан бериладиган унвон. Фахрий ном. Хизмат кўрсатган артист деган ном. Классик кураш бўйича мамлакат чемпиони деган ном.

3. Кўпчилик орасида маълум-машҳурлик; донг, доврўғ, шуҳрат. *Номичиққан курашчи.*¹

Кўриниб турибдики, ном (у кимни, нимани, қаерни халқ томонидан қандай ва қай тарзда аталишининг замонга мос равишдаги ифодаси) миллийлик, маданиятлик, тарихийлик, маънавий баркамоллик белгиси саналади (аммо ҳамма ҳам комиллик мартабасига эришолмайди). Уларда биз билмаган, аммо билишимиз лозим бўлган ва кишининг диққат-эътиборини тортадиган нозик ҳамда пурмаъноли яширин ҳикматлар мажмуи бир бутун ҳолда муҳрланган. Шунинг учун Эркин Воҳидов таъкидлаганидек, «Исмларнинг тарихи узоқ, исмларда асрлик қисмат» бор. Шу сабабли Жалолиддин Румий ном (исм)ларнинг чиройли, мазмундор бўлиш, бўлмаслиги тўғрисида шундай деб ёзган эди:

*«Ном агар ўксук эса, ҳарфдин эмас,
Сув агар аччиқ эса зарфдин эмас.*

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: Рус тили, 1981. Т.1. – Б.508.

Исминг чиройли бўлмаса, ҳарф айбдор эмас, отанг қўйган уни. Сувнинг аччиқлиги сариқлигида эмас, айниганидан деб бил». ¹

Кайковус «Қобуснома»да ном маъносида унинг синоними бўлган от сўзини ҳам ишлатади (ном-от). «Отни ота ва онанг қўймишлар, сен унга ғарра бўлмағил, нединким, ул зот маҳқи бир нишондин ўзга нарса эрмасдур. Аммо сен ҳунар билан бир номга эга бўлғил. Ўзингни «Жаъфар», «Муҳаммад», «Аҳмад, «уста», «хўжа», «фозил» оти била атаб, аммо унга лойиқ бўлмасанг, у от эрмасдур». ² Бу фикри билан Кайковус номга жиддий муносабатда бўлиш кераклини таъкидлаган.

Маҳмудхўжа Бехбудий XX асрнинг 10-йилларида ўзининг бир мақоласида исм ва от сўзларини ном сўзининг синоними сифатида қўллаган: «Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайдуганларни «кул»-«марқуқ» (манқурт маъносида бўлса керак – китоб муаллифи изоҳи) дерлар ³», – деб ёзганди.

Чақалоққа исм (ном) беришнинг оила ва халқ ичида муқаддаслигини, шу жараёнга оид урф-одатларнинг маълум бир қисмини Абдулла Орипов бундай тарзда ифодалайди:

*Оилада туғилса гўдак,
Волидалар гўдаги учун
Унга суюб қўярлар исм.
Бешик олиб, тортадилар ош.
Гар боғланса иккита юрак,
Худди шундай, дўстлар ҳам у кун
Дўстлик дейиш бўлгандир расм.
Бир-бирдан айлайди маош. ⁴*

Ўзбек тили ономастика терминлари билан шуғулланиб, уларнинг лисоний таҳлили юзасидан тадқиқотлар олиб борган Р.Нуриддинова: «Ном сўзи ономастикада кўп ҳолда «атоқли от» маъносида қўлланади» ⁵, – деб қайд этган.

¹ Жалолиддин Румий. Оқибат тупроқ бўлурмиз. – Тошкент: Муҳаррир, 2010. – Б.6.

² Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б.32.

³ Маҳмудхўжа Бехбудий. Ҳақ олинур, берилмас // Садоий Фарғона. 1914 йил (Бу мақоланинг маълум бир парчаси «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2012 йил 1 сентябрдаги сонидан берилган).

⁴ Орипов А. Оилада туғилса гўдак // Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. Шеърлар ва дostonлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. – Б.88.

⁵ Нуриддинова Р.С. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – Б.7.

Исм-шарифлар, номларнинг ёқимли, чиройли ва маънили бўлгани учун қўшиқ бўлиб кетгани маълум. «Мафтунингман» кинофильмида Алижон исмли сартарош ўз иш жойида «Каминанинг номлари...» номли қўшиқни куйлаб кишиларни ўзига жалб қиладиган рақсни ижро этарди.¹

Бахтиёр Каримнинг фикрлари эътиборга лойиқ: «Халқимиз катта бир тарихни бошидан кечирган, юксак маданиятга эришган. Дунёда бирон-бир халқни камситмаслик керак. Бунга ҳеч кимнинг ҳаққи ҳам йўқ. Мен фақат, шундай тарих, шундай маданиятга эга халқ фарзанди бўлган одамларимиз йиллар бўйи нега баъзан жой номига, баъзан қўйиладиган исмга лоқайд қарашганига тушунмайман. Сотқинбой, Сарсонбой, Қорёғди, Гадоқул каби исмларни эшитганман. Хунук исм инсонни камситади (хунук жой номи ҳам бундан фарқ қилмайди).

Мени бу кунги исмлар (ёки турли жойлар номи) ҳолати қизиқтиради, холос. Кечаги давр даҳрий бўлиб, ҳар томонлама динга қарши курашилганди. Аммо у ўзига мос янгича исмларни майдонга чиқарган бўлса-да, исм қўйиш тарзига қаттиқ таъсир кўрсатолмаган, умумманзарани буткул ўзгартириб юборолмаган. Бу борада баъзан, ҳатто, кулгили ҳолатлар рўй берар эди. Бир киши ўзини нуқул замонавий қилиб кўрсатишга уринади, исми эса Фарзиддин ёки Суннатулла. Биров кўкрагига уриб ҳар қадамда ўзининг худосизлигини таъкидлайди, исми Худойберган. Бошқаси ота-боболарим камбағал-деҳқон ўтган дейди, исми Султонали...

Юртимизда жойлар номи ва одамлар исми – юртимиз, халқимизга муносиб, гўзал бўлиши керак».²

«Насаф» футбол клуби ҳужумчиси Кенжа Тўраев «Марадонанинг отаси қариндошимиз бўлади» деган суҳбатида³ жаҳонга машҳур бўлган футболчилардан Марадона ва Блохиннинг номини тилга олиб, уларнинг отаси қариндошимиз бўлган деган жумлани айтган. Бу ерда Марадона ва Блохин номларининг ўзбек йигитларига ном сифатида берилишига эътибор қаратиш лозим бўлади. Қаранг, ўз боласига ўзи қизиққан соҳанинг машҳур кишилари номларини қўйишнинг ўзи бир жасоратдир. Бу ерда ном қўйишнинг умумийлиги жараёнини кўрамыз.

«Сўғдиёна» газетасининг (12.10.2010) «Ўғлимнинг номини айта олмайман» номли мақоласида иккита ёш онанинг тақдири баён этилган. Бир қизни узатишади, аммо оилада янги келинни ёқтиришмайди. Натижада туғруқхонада ўғил фарзандли бўлган ёш она ўз отасиникига йиғлаб, чақалоғини кўтариб боришга мажбур бўлади. Ҳатто: «Чақалоқ-

¹ Исомиддинов З. «Каминанинг номлари...» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2012 йил 29 июнь.

² Бахтиёр Карим. Исм-шарифингиз // Шарқ юлдузи. 2004 йил. №3, 4. – Б. 3-4.

³ Марадонанинг отаси қариндошимиз бўлади // Сила даврасида. 25.08.2012.

нинг номини қўйиб беринглар», – дейишса ҳамки, қудалар рад жавобини беришгани учун, ёш онанинг отаси набирасига Аламиддин деб ном қўйиб ҳужжат олиб келади. Бир бола, катталарнинг ўзаро келиша олмагани учун, ўз номининг қўпол сўз билан айтилишига чидайдиган бўлди.

Иккинчи онанинг боласи кўкрагидан пасти доғли ҳолатда дунёга келади. Шунда ота ўз фарзандидан воз кечиб, бошқа аёлга уйланади. Она бечора доғли туғилган чақалоғи билан отасиникида яшай бошлайди. Аммо укалари ҳам, сингиллари ҳам болани қўлга олишга ор қилишади. Шундай бўлса ҳамки, ёш онанинг ота-онаси гўдакка Сардор деб исм қўйишади. Роса қийналиб юришган вақтида бир кампир болани кўриб унинг номи Холли-ку деб айтади. Иккинчи ном билан аташ орқали боладаги хол йўқолиб, одатдаги ҳолатга тушади. Кейинги хотинидан бола кўрмаган ота ўғли иллатдан фориг бўлгани, яъни ҳамма болалардай бўлиб қолганини ўз кўзи билан кўриб охир-оқибат яна хотини билан ярашади. Бу воқеада исм болага мос қўйилмаганлиги, у тўғрилангач ижобий ўзгаришлар рўй бериши кузатилган.

Исм сўзи бугунги кунда ижтимоий муносабатлар жараёнида анча фаоллашмоқда. Масалан, ёш шоирлардан Ф.Ҳамроев ўзининг шеърини тўпламига «Дунёнинг исми» деб ном берган.¹ Унда муаллиф исмга шорона таърифлар беришга ҳаракат қилган.

Гулчеҳра Нуриллаева ўз номининг берилиши тўғрисида шундай фикрларни ёзади: «Ниҳоят, тақдирга тан берганлар. Ва икки ошиқлар турмуш қуришиб, бора-бора уч ўғилу уч қизга ота-она бўлиб қолишган. Мен шу болаларнинг тўртинчиси бўлиб дунёга келганман. Ҳа, яна бир гапни эслатмай иложим йўқ. Мендан бошлаб ота-онам ўз фарзандларига ўзбекча ном қўйиша бошлашган. Бунгача акам Фрунзе, опаларим Роза ва Люба деб аталган. Укаларим Фарҳод ва Ботирларни ўз ихтиёрлари билан номлашган. Нега дейсизми? Бу савол табиий, албатта. Ўзбек дийорининг кўчалари, колхозлари, мактаблари, шаҳарлари, қишлоқлари «рус оғаларимиз» номига қўйилганлиги камлик қилганидай, фаолларнинг фарзандларига ном қўйишда ҳам улар ўз бурниларини суққанлар ва бу масала умумий мажлисларнинг кун тартибига қўйилган экан».²

Албатта, юқоридаги фикр-мулоҳазаларда исм, ном сўзларининг ўзига хос жиҳатлари, яъни услубий-вазифавий хусусиятлари баён этилган. Хуллас, мисоллардан аён бўлиб турибдики, ном сўзи умумийроқ маънони англатса, исм сўзи унга нисбатан хусусийроқ маънони ифодалайди.

¹ Қаранг: Дунёнинг исми // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2012 йил 14 сентябрь.

² Жўраева Г. Сени севаман ҳаёт. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б.50.

Д. Низомиддинова, Қўқон ДПИ

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ АНТРОПОГИДРОНИМЛАРИНИ ЎРГАНИШГА ДОИР

Фарғона водийси жой номлари тизимида киши исмлари билан аталган антропотопонимлар салмоқли ўринни эгаллайди. Буларнинг бир гуруҳини антропогидронимлар ташкил этади. Антропогидронимлар шахс номлари асосида вужудга келган сув объектлари: сой, ариқ, булоқ, қудуқ, ҳовуз, кўл ва бошқаларнинг атоқли отларидир.¹ Бундай номлар кишиларнинг сув объекти билан муносабатини – унга эгалик, барпо этганлик каби далиллар асосида мотивланганлиги, аталганлигини ифода қилади.² Масалан, Ботирариқ (Учкўприк тумани), Жабборсой (Поп тумани), Муллабулоқ (Чуст тумани), Зикирҳовуз (Фарғона тумани) кабилар.

Ўрганилаётган ҳудуддаги антропогидронимларни қандай сув объекти номини англатишига кўра қуйидаги ички гуруҳларга ажратиб ўрганиш мумкин³:

1. Шахс исмлари билан аталган ариқ номлари: Азимбой ариғи, Исабек ариғи (Уйчи тумани), Бегматарик (Учкўрғон тумани), Йўлдошариқ (Наманган тумани), Усмонариқ (Чуст тумани), Ҳасанариқ (Чортоқ тумани), Бадалариқ (Янгиқўрғон тумани), Зиябой ариғи, Набижон ариғи (Мингбулоқ тумани)⁴, Халилариқ, Саидалиариқ (Фарғона тумани), Ашраф ариғи, Мақсумариқ (Поп тумани), Охунариқ, Кенжаариқ, Мадумарариқ (Данғара тумани), Мусулмонкул ариғи (Балиқчи тумани), Обидариқ, Отажонбойариқ (Ўзбекистон тумани), Баҳовуддинариқ (Бағдод тумани), Каримариқ, Собиржонариқ (Учкўприк тумани), Ҳожиариқ (Бувайда тумани) кабилар.

2. Шахс исмлари билан юритилган булоқ номлари: Низомбулоқ (Балиқчи тумани), Зокирбулоқ, Мавлонбулоқ, Болтабулоқ (Поп тумани), Саодат булоғи, Ойжонбулоқ, Мусулмонбулоқ, Миртожибува булоғи, Муродбува булоғи (Чуст тумани), Сулаймонбулоқ (Чортоқ тумани), Каримнинг булоғи, Йигиталининг булоғи (Фурқат тумани), Ҳожибува булоғи (Риштон

¹ Охунов Н. Антропотопонимлар ва уларнинг ясалиши // Тил ва адабиёт таълими. 2005. – №1. – Б.92.

² Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи: ДДА. – Тошкент, 2010. – Б.28.

³ Улуқов Н. Наманган вилояти антропогидронимлари // Фан, таълим, жамият (Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 15 йиллигига ҳамда АНТПИНинг 40 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами). – Андижон, 2006. – Б.201.

⁴ Улуқов Н. Наманган вилоятидаги сув объекти номларининг имло луғати. – Наманган, 2008. – Б.7 – 8, 10 – 11, 13, 17, 23.

тумани), Ҳақимота булоғи (Поп тумани), Баҳромнинг булоғи (Ўзбекистон тумани) сингарилар.

3. Шахс исмлари асосида юзага келган сой номлари: Жабборсой (Поп тумани), Қорабойсой (Қува тумани), Абдазвой сойи (Чуст тумани), Шералисой (Тўрақўрғон тумани), Даминсой (Бешариқ тумани) ва бошқалар.

4. Шахс исмларига асосланган кўл номлари: Собиркўл (Поп тумани), Ғозикўл (Фурқат тумани), Ҳайиткўл (Риштон тумани), Халилкўл, Ғаникўл (Данғара тумани), Рамазонкўл, Эсонкўл, Шоқир кўли (Ўзбекистон тумани), Мутал кўли, Усмонбува кўли (Бувайда тумани), Ҳасанота кўли (Фарғона тумани), Шамсикўл (Наманган тумани) кабилар.

5. Шахс исмлари асосида шаклланган ҳовуз номлари: Каримҳовуз (Бағдод тумани), Маллаҳовуз (Наманган тумани), Мингбойбува ҳовузи, Саидалининг ҳовузи (Бувайда тумани), Бегматбува ҳовузи, Абдурайимҳовуз, Зухуралибува ҳовузи (Поп тумани), Мақсудали ҳовузи, Мўнисхоланинг ҳовузи, Райимбуванинг ҳовузи (Учкўприк тумани), Мирали ҳовузи, Рафиқтоғанинг ҳовузи, Абдурасултоғанинг ҳовузи (Ўзбекистон тумани), Арслонбойнинг ҳовузи, Аъзамхон ҳовузи, Абдувалининг ҳовузи, Тешабойнинг ҳовузи, Абдуазизнинг ҳовузи (Риштон тумани) сингарилар.

6. Шахс исмларига нисбатан бериб қўйилган қудуқ номлари: Анварқудуқ (Бувайда тумани), Комилқудуқ (Олтиариқ тумани), Рўзматбуванинг қудуғи (Данғара тумани), Мелиқудуқ (Бағдод тумани), Акрам қудуғи, Болтақудуқ (Учкўприк тумани), Мулла Қўлдош қудуғи, Каримқул мақсум қудуғи (Бешариқ тумани), Жўрақудуқ (Ўзбекистон тумани), Мўминбува қудуғи, Худойназарбува қудуғи, Холматбува қудуғи, Эргашбува қудуғи (Чортоқ тумани) ва ҳ.к.

7. Шахс исмлари билан юритилган тўғон ва қувур номлари: Самадтўғон (Бувайда тумани), Жўратўғон, Ёқубжон аканинг қувури, Боқиака тўғони (Учкўприк тумани), Алининг қувури (Олтиариқ тумани), Бойота тўғони (Фурқат тумани), Муслмонқул тўғони, Сулаймонқувур (Бағдод тумани), Алитўғон (Ўзбекистон тумани) кабилар.

8. Шахс исмлари билан аталган зовур номлари: Бўризовур (Учкўприк тумани), Абдувалибуванинг зовури (Ўзбекистон тумани), Бувиона зовури (Чуст тумани) сингарилар.

9. Шахс исмлари асосида шаклланган жилға номлари: Қоратой жилғаси (Янгиқўрғон тумани), Назарбува жилғаси, Маллавойнинг жилғаси, Қоравулжилға (Чуст тумани) ва бошқалар.

10. Шахс исмларидан ясалган орол номлари: Мирзаорол (Поп тумани), Умматорол (Данғара тумани) каби.

11. Шахс исмларига асосланган кечув номлари: Номозота кечуви, Усмон кечуви (Поп тумани) сингари.

12. Шахс исмларига боғлиқ канал номлари: Зиябой канали, Осимбой канали (Мингбулоқ тумани), Сўфибобо канали (Чуст тумани) ва бошқалар.

13. Шахс исмлари билан алоқадор кўприк номлари: Бойтакўприк (<Бойбўтакўприк – Қўқон шаҳри), Бегим Султон кўприги (Чуст тумани), Тўхтасинбува кўприги (Олтиариқ тумани), Авлиёота кўприги (Данғара тумани), Иброҳим аканинг кўприги, Юсуфҳожки кўприги (Учкўприк тумани) ва ҳ.к.

Фарғона водийси антропогидронимларини аталиш асосига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин¹:

1) бевосита шахс номларидан юзага келган антропогидронимлар: Маъмурариқ (Данғара тумани), Абдуқодир ариғи (Наманган тумани), Эркинариқ, Эргашқўл, Чўлпонҳовуз (Бувайда тумани), Юсуфқудук, Султонқудук (Учкўприк тумани), Машраббулоқ (Бешариқ тумани), Олимқудук, Қосимҳовуз (Ўзбекистон тумани) кабилар;

2) киши исми билан лақабни англатувчи сўзлар орқали шаклланган антропогидронимлар. Бундай номларда лақабларнинг шахс отидан кейин ёхуд олдин келиши ҳолатлари кузатилади: Йўлдошқўса ариғи, Расулқора ариғи, Ўролқора ариғи, Эгамбердигаранг ариғи (Уйчи тумани), Кал Ҳасан ариғи, Ниёзшалғам ариғи, Сиддиқполвон ариғи (Наманган тумани), Сотқинполвон ариғи (Мингбулоқ тумани);

3) Касб-ҳунарга оид сўз ва исмдан ташкил топган антропогидронимлар: Уста Қурбон ариғи (Норин тумани), Уста Инъом ариғи (Наманган тумани), Уста Ниёз булоғи (Чуст тумани)²;

4) лақаб-номнинг ўзи билан юритилган антропогидронимлар: Кармомабулоқ (Ўзбекистон тумани), Калбува ариғи (Косонсой тумани);

5) касб-корга ҳос сўзлардан ясалган антропогидронимлар: Мисгар ҳовузи, Рихтагарнинг ҳовузи (Ўзбекистон тумани), Носгар ҳовузи, Аравагар ҳовузи (Риштон тумани), Сарвонбулоқ (Ўзбекистон тумани);

6) шахснинг амали, мансаби, унвони, табақасини англатувчи сўзлар воситасида ҳосил бўлган антропогидронимлар: Тожихонтўра ариғи (Янгиқўрғон тумани), Турдалиҳожининг булоғи (Ўзбекистон тумани), Мулла Қўлдош қудуғи (Бешариқ тумани), Хўжа Абдураҳмонбува ҳовузи (Чуст тумани), Хўжа Қиёс ариғи, Мулла Ҳошим ариғи (Чортоқ тумани), Мулла

¹ Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент, 2008. – Б.88.

² Улуқов Н. Наманган вилоятидаги сув объекти номларининг имло луғати. – Наманган, 2008. – Б.11, 13, 15, 17, 19 – 20. 26.

Эшмон ариғи, Нурматхожи ариғи, Шокирқори ариғи (Уйчи тумани), Қодирсаркор ариғи (Наманган тумани) кабилар;

7) мансаб, амал, табақа, тоифа номларининг бевосита ўзи орқали шаклланган антропогидронимлар: Хонариқ, Раисариқ (Учкўприк тумани), Хоннинг булоғи, Эшонбулоқ (Ўзбекистон тумани), Қозининг қудуғи, Ноиб зовури, Қуларик (Фурқат тумани), Ҳожиариқ (Бувайда тумани), Хўжаариқ (Бағдод тумани), Қозибулоқ (Поп тумани), Саркор кўприги (Данғара тумани) сингарилар;

8) кишиларнинг исм-фамилияси ёхуд фамилияси асосида номланган антропогидронимлар: Аҳмаджон Маматов ариғи (Норин тумани), Жўра Мирзаев канали (Чортоқ тумани), Шамсиев ариғи, Усаров ариғи (Мингбулоқ тумани), Ҳошимов ариғи, Солиев насос станцияси (Уйчи тумани) ва бошқалар.

Шундай қилиб, Фарғона водийси гидронимияси тизимида антропогидронимлар маълум ўринни ташкил этади. Антропогидронимлар қандай сув объекти номини англатиб келиши ва аталиш асосига кўра бир неча гуруҳларга бўлинади. Антропогидронимларни тўплаш, илмий таҳлил қилиш фақат лисоний жиҳатдан эмас, балки тарихий, географик нуқтаи назардан ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Т.Эназаров, К.Рихсиева, ЎЗМУ

АТОҚЛИ ОТ ТУШУНЧАСИ

Ҳар бир нарсанинг ўз номи бор. Ном (исм)лар эса фанда атоқли отлар мажмуи ҳисобланади. Шунинг учун инсонларнинг исми, лақаби, фамилияси, тахаллуси, нисбаси; уруғ, қабила, эл-элат, халқ; тоғ, тепа; қабристон, космик жисмлар, тарихий обидалар, ўрмон, қўриқхона, дашт, чўл, саҳро; сой, кўл, денгиз, дарё, ариқ, ҳовуз, сув омбори; ўсимлик, ҳайвон, шаҳар, қишлоқ, гузар, бозор, майдон, кўча, йўл, кўприк, ўлка, хилма-хил маҳсулот номлари, газета, журнал. бадий жанрларнинг номи (роман, туюқ, қисса, шеър, ғазал, кино, драма, поэма, достон ва ҳ.к.), турли ташкилот, муассаса, давлат, қитъа кабиларнинг номлари юқорида тилга олинган атоқли отлар тизимини ташкил қилади. Уларнинг номлари ота-боболаримиз томонидан азал-азалдан ўрганиб келингани, бугунги кунда эса улар махсус сўроқликлар воситасида йиғилгани сингари тилимиздаги умумий номлар тизимининг бир бутунлигини таъминлашга хизмат қилишда ҳам кўмак беради.

Илмий манба ва китобларда нарса-ҳодисаларнинг бир-биридан фарқ қилиб туришига ёрдам берадиган атоқли отларга нарса-ҳодисаларнинг умумий номи бўлган турдош отлар қарама-қарши қўйилади. Шу ўринда мустақил сўз туркумларидан бири бўлган от сўз туркумидаги сўзлар мажмуининг маъно фарқлашига кўра атоқли ва турдош отларга ажратилишида маълум асослар борлигини эътироф этиш лозимдир. Маълум маънода бу тўғри ҳол. Улар фанда ономастик лексика, яъни номларга асос бўладиган сўзлар деб гуруҳланса, турдош отлар апеллатив лексика деб фарқланади.¹ Атоқли от бўлиши учун сўзлар: а) бирон нарсани аташи лозим; б) у номлик маъносига эга бўлиши шарт; в) турдош отлик хусусияти унутилган ёки хиралашган бўлиши керак (Равшан – киши исми, равшан – ёруғлик); г) орфографик жиҳатдан уларнинг биринчи ҳарфи бош ҳарф билан ёзилиши – бу меъёрий талаб бажарилмаса, атоқли отлик хусусиятини асослаб бериш оғир бўлади; д) баъзи бир ўринларда эса номлар қўштирноққа ҳам олиниши лозим бўлади; е) орфоэпик нуқтаи назардан аталганлик тўғри, аниқ ва равшан айтилиши ўринли.

Айни вақтда, атоқли отларнинг қуйидаги турлари илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилиб, ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан ўрганилмоқда: а) жойларнинг номлари – топонимлар (шаҳар, қишлоқ, овул, маҳалла, гузар, туман, вилоят номлари); б) киши исми; в) киши фамилияси; г) киши тахаллуси; д) киши нисбаси; е) киши лақаби; ё) кино номлари; ж) бадиий жанрлар (шеър, ғазал, туюқ, қисса, роман, драма, поэма, дoston ва ҳ.к.), улар қўштирноққа олинган ҳолда ёзилади; з) газета номлари; и) журнал номлари; й) сув иншоотлари (дарё, ариқ, сой, зов, артезан қудуқ, ҳовуз, денгиз, кўл, сув омбори, канал) номлари; к) автомобиль номлари; л) осмон жисмлари номлари; м) материаллар номи; н) тарихий номлар; о) тарихий воқеа-ҳодисалар номлари; п) сарлавҳалар; р) мучал номлари; с) ороним (тоғ, тепа, қоя, қир)лар; с) корхона ва ташкилотлар номлари; т) мактаблар номи; у) театр номлари; ф) футбол жамоалари номлари; х) стадион номлари; ч) радио каналлари номлари; ш) теледастурлар номи; э) расм номлари; ю) ҳайкаллар номлари; я) бекатлар номлари; ў) телефонлар номи; қ) танга ва пул номлари; ғ) диний номлар; ҳ) илоҳий номлар; кўприк номлари; йўл номлари; олий ўқув юртлари номлари; факультетлар номлари; унвон ва мукофотлар номлари ва бошқаларни кўрсатишимиз мумкин.

¹ Қаранг: Суперанская А. В., Сталтмане В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – С.41, 64, 191, 08, 14, 19, 26, 159, 238.

Булардан кўриниб турибдики, атоқли отлар нафақат киши исми, шарифи, шу билан бирга, бошқа объектларни номлашда ҳам етакчилик қилади. Бу ҳол атоқли отлар масаласининг анча баҳсли ҳолатда эканлигини кўрсатади. Атоқли отларнинг яна бошқа турлари хусусида ҳам мулоҳаза юритиш мумкин. Бироқ юқорида билдирилган фикр атоқли от тушунчасининг бирор нарсанинг номини аташга хизмат қилишини кўрсатади.

Атоқли отларни қўллаш ҳамда ёзишда бир неча тамойилларни ҳам ҳисобга олиш шарт. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Атоқли отларнинг биринчи ҳарфи сўзнинг гап бошида, гап ўртасида ёки гап охирида келишидан қатъи назар бош ҳарф билан ёзилади.

2. Баъзи бир атоқли отларнинг бирор элементи иккинчисидан чизиқча билан ажратилади. Мисол: «Муҳокамат ул-луғатайн».

3. Бир қанча атоқли отлар қўштирноқ ичида ёзилади: «Олмос камар», «Қирқ беш кун», «Одам бўлиш қийин», «Навоий», «Юлдузли тунлар» ва ҳ.к.

4. Баъзи бир атоқли отлар қисқартириб ҳам ёзилади: ЎЗМУ, СамДУ, ҚарДУ.

5. Баъзи бир объектларга бир вақтнинг ўзида иккита ном бериш ҳолатлари ҳам учрайди. Буни қуйидагиларда учратиш мумкин: Ҳамид Олимжон номидаги Жиззах давлат педагогика институти – бу номда Ҳамид Олимжон ва Жиззах давлат педагогика институти шаклида иккита ном мавжуд. Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети – Алишер Навоий ҳамда Самарқанд давлат университети номларидан таркиб топган. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида ҳам иккита ном яширинган: Мирзо Улуғбек, Ўзбекистон Миллий университети ва бошқалар. Икки номнинг бир ном тарзида берилиши шу номнинг узундан-узун бўлишига олиб келади, ёзишда, талаффузда ноқулайликлар келтириб чиқаради.

6. Атоқли отлар таркибида омонимлик ҳолати учраб туради. Масалан, Навоий (шоирнинг тахаллуси), «Навоий» (шоир ҳақидаги роман), Пушкин, «Пушкин» (шоир ҳақидаги роман).

7. Баъзи бир атоқли отларнинг барча элементлари бош ҳарфи билан ёзилади. Масалан, «ЎТКАН КУНЛАР», «НАВОИЙ», «ОДАМ БЎЛИШ ҚИЙИН» ва ҳ.к.

8. Этнонимларнинг атоқли отлар жумласига киритилишини эътиборга олиб, биринчи сўзни бош ҳарф билан ёзиш мақсадга мувофиқ. Масалан, қипчоқ этнонимининг Қипчоқ шаклида ёзилиши ўринли.

9. Баъзи атоқли отларнинг олдидан уларнинг аниқловлари тўлиқ ва қисқартириб ҳам берилади. Эътибор қаратилса, матбуот саҳифаларида

атоқли отлар фаол ишлатилади. Уларсиз бирор-бир хабар, маълумот, мақола, муаллиф кутганидек, ўзининг яхши мазмунига эга бўлолмайди. Аммо уларнинг қўлланиши ва ёзилиши масаласи анча баҳсли ҳолатлардандир.

Ўзбек тилшунослигида «Номшунослик» (Ономастика) бўлимида атоқли отлар муаммоси илмий назарий ва илмий амалий жиҳатдан мавжуд фактик материаллар воситасида таҳлил ва талқин этилади. Ўрхун-Энасой битикларидаги киши исмлари, жой номлари, шунингдек, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида киши исмлари, шаҳар, ўлка номлари мисолида атоқли отларга муносабат билдирилган. Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларида атоқли отларга оид муносабат ижодий баркамолликнинг юксак намунасидир. Шунинг учун Алишер Навоий асарлари персонажлари халқимиз онгида энг сеvimли қаҳрамонлар сифатида муҳрланиб қолган. Аммо бу муносабат ҳозирги кун нуқтаи назари билан айтилганда илмий таҳлилдан олдинги жараён, яъни талқин саналади. Бу ҳолат XV асрдаги ижодкорлар учун ҳам юксак даражадаги талқину таҳлилдир. Шу туфайли «Бобурнома»да Ватан меҳри, уни қўмсаш ва унга интилиш ҳисси асарда ҳурмату эҳтиром билан тилга олинган Фарғона, Андижон, Марғилон, Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз сингари юзлаб топонимларга тушганлиги боис ҳозирги вақтда ҳамманинг эътиборини, эътирофини қозониб келмоқда. Ўзбек тилшунослигида Ҳ.Ҳасанов, Э.Бегматов, Т.Нафасов, А.Муҳаммаджонов, З.Дўсимов, С.Қораев каби ўнлаб олимларнинг саъй-ҳаракатлари билан XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб мамлакатимиз ҳудудидаги атоқли отларни илмий асосларда ўрганиш масаласи кўтарилди ва бу масала ўзининг реал, яъни ашёвий далиллар билан асосланган илмий ечимини топмоқда.

Д.Йўлдошева, СамДУ

БАДИЙ МАТНЛАРДА ОРНИТОНИМЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА (Саид Аҳмад ҳикоялари мисолида)

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимов тўғри таъкидлаганидек: «Саид Аҳмад асарларини ўқиган кишининг кўз ўнгида ўзига таниш манзаралар, таниш воқеалар, таниш инсонлар жонланади. Гўё адиб уларни қандай кўрган бўлса, қоғозга шундай кўчиргандек... Саид Аҳмад «ақл бовар қилмас воқеалар»дан эмас, оддий ҳаётий ҳодисалардан кат-

та маъно топади. Энг муҳими, ана шу оддий ва миллий воқеалардан, одамлар қисматидан умумбашарий хулосалар чиқаради. Бу чинакам туғма истеъдодга хос хислат» [1]. Ана шу истеъдод соҳибининг маҳорати тил воситаларидан, жумладан, куш номлари (орнитонимлар)дан фойдаланишида ҳам яққол кўзга ташланади.

Саид Аҳмад куш номларидан образ яратиш воситаси сифатида фойдаланишни дастлаб ўзининг кўплаб ҳикоялари ва новеллаларида синаб кўрди. Масалан, ёзувчининг «*Чўл бургути*» деб номланган ҳикоясининг қаҳрамони Раҳимжон ўз хатти-ҳаракати, тиниб-тинчимаслиги туфайли *Чўл бургути* деб ном олган. Ҳикоя қаҳрамони Бургут (Раҳимжон) нутқида ёзма адабиётда кам ишлатиладиган, лекин жонли сўзлашувда фаол қўлланувчи «*маладес*», «*боевой*» каби сўзлар, «*картинкандан ўргилдим*», «*картинка қилармиш*», «*пул кўп бу чолда*», «*мана бундоқ китоби чиққан*», «*ҳа, дўст!*», «*қоматингга қойилман*» каби сўзлашув нутқи иборалари [III, 303-319] ишлатилганки, улар жанг кўрган, тиниб-тинчимас, қайноқ қалбли, шўх йигитнинг қиёфасини китобхонга жуда ҳам яқин, таниш қилиб кўрсатади.

Ёзувчининг «*Чўл оқшомлари*» туркумига кирувчи бундай ҳикоялари таркибида куш номлари муҳим ўхшатишли бирикмалар, фраземалар ҳосил қилиш воситаси сифатида қўлланган. Масалан: «*Кокила уни кўрди-ю, эс-хушини йўқотди-кўйди. Ўша куни кўзларига сурмани қалин чаплаб Қўзибойнинг олдидан икки-уч марта атайлаб каклик юриш қилиб ўтди...*»; «*Қиз айтганини қилди. Қўзибой беданадай питирлаб Кокиланинг тузоғига тушди...*» [III, 328-334] кабилар. Ёзувчи ҳикоя охирида ўз қаҳрамони Чўл бургути – Раҳимжоннинг янги ерларни, чўлларни ўзлаштириш соҳасидаги фидокорона меҳнатини улўглаб, *бургут* орнитоними ёрдамида ажойиб ўхшатишлар, метафоралар яратади: «*Худди тепамда бир чўл бургути баҳайбат қанотини ёзиб, гир айланиб учиб юрибди. Шовқинга тўлган чўлда маконини йўқотган бу сахро султони, кўналга тополмай, осмонда чарх уриб кезарди. Чўлнинг асрий уйқусини бузган ер бургутлари энди унинг кўҳна масканини эгаллаган эдилар» [III, 319].*

Саид Аҳмаднинг «*Чўл оқшомлари*» туркумига кирувчи ҳикояларидан бири «*Лочин*» деб номланади. Ўз севгиси учун курашиб, ҳатто тўй куни севгилиси Ганивой билан қочиб кетишга журъат этаолган қиз Ойшанинг хатти-ҳаракати лочинга қиёсланади: «*Ойша юриб кетаётиб трактор устида тик туриб орқага қаради, негадир менга починни эслатди. Буни Ўрик домла ҳам пайқаб турган экан.*

– *Ҳа, умрингдан барака топ, починнинг ўзисан-а! – деб юборди» [III, 332-333]. Ҳикоя охирида муаллиф-ҳикоячи нутқи орқали билдирилган*

қуйидаги фикрлар асар учун лейтмотив вазифасини бажаради: «*Ёлғиз қолдим. Ойшанинг трактор ҳайдашини кузатиб туриб хаёлга толдим. Бургутнинг йигитлари парвоз қилган чўлга яна бир почин учиб келгандек бўлди. Бу шундай починки, на унинг қанотини қирқиб бўлади, на ўзини қафасга солиб бўлади. У қафасни парчалаб кенгликларга парвоз қилган шаддод чўл почини эди» [III, 333].*

Саид Аҳмаднинг «*Турналар*» деб номланган ҳикоясида уруш даҳшатларидан омон чиққан, бу даҳшатлар олдида бош эгган кишилар ҳаёти тасвирланган. Бу ҳикояда урушда икки ўғлидан айрилган полиз қоровули Собир ота ўз тарбиясига олган рус боласи Андрюша тўғрисида гапирди. Ҳикоя охирида муаллиф-ҳикоячи нутқи орқали айтилган қуйидаги фикрлар асарга қуш номи – турналарнинг бекорга ном сифатида танланмаганини кўрсатади: «*Ҳар баҳор кўкда турналар карвонини кўрганымда, уларнинг беғубор фируза осмонда аргимчоқ солиб учишини кузатганимда аламзада, ҳижронзада, лекин метин иродали ўша Собир бобони эспайман. Бу турналар менга ананас ҳиди анқиган чайлани, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чолни, унинг мард, ўлимдан ҳам зўр ўғилларини, Андрюшани... эслатади*» [III, 134].

Ёзувчининг ҳажвий ҳикояларида ҳам орнитонимлар муҳим услубий восита вазифасини бажаради. Масалан, «*Мусича*» номли ҳажвияда Жумавой яккаю ёлғиз ўғли Жўравойни «Волга»да аллалаб катта қилди, курортларга юбориб ўйнатди. Шундай болани безорилиги учун милиция бир-икки кунга қамаб қўйди. Шунда ота маҳалла раисидан «*Маҳаллада мусича шўхлик қилса қиладики, Жўравой шўхлик қилмайди, ҳеч кимнинг деразасини синдирмаган, ҳеч қайси тўйда тўполон қилмаган, маҳаллада ҳамма бола бўлса Жўравойдек бўлсин деб ният қилади...*» – деган тавсиянома олади [I, 266]. Шундай тавсифнома Жўравой ўқийдиган техникумдан ҳам олинади. Лекин жуда қийинчилик билан олинган бу тавсифномалар Жўравой озодликка чиққан куни уюштирилган зиёфатда чиппакка чиқади, яъни Жўравой зиёфатга келган барчани калтаклаб яна қайтадан милицияга тушади. Бу ўринда «*мусичадек беозор*» деб тавсифнома берилган Жўравой ҳаммага озор бериб, безорилиги билан ном қозонганлиги аччиқ киноя билан тасвирланади.

Саид Аҳмаднинг «*Товуқ тилини биладиган одам*» номли ҳажвиясида ҳам ичкиликка муккасидан кетган Мансуржон кунора товукхонага кириб тухумни ичиб қўйиш одатини чиқаради, хотинига эса ўзини «*товуқ тилини биладиган одам*» деб кўрсатишга интилиб, товукқа тайинлаб қўйганман, энди ҳар куни тухум қилади дейди. Ҳақиқатан ҳам, Мансуржон

сафарга кетганида, товуқ ҳар куни тухум берадиган бўлади. Лекин ба-рибир сир фош бўлиб қолади. Шунда Мансуржон «Судга бер. Мелиса чақир. Сомонхонага ўғри тушди, деб дод сол!» – деганча хотинидан баланд келади. Шунда Маҳбуба унга қараб: «Сизни нега судга берар-канман? Сизни товуқлар суд қилишсин. Тилини биласиз-ку», – дейди. Бу аччиқ киноя билан айтилган гап кулги уйғотади: «Эр-хотин хоҳолаб кулиб юборишди. Уларга қўшилиб ҳовлида донлаб юрган товуқ ҳам қақолаб кулгандек бўлди» [1, 293].

Ёзувчининг «Хотинбоз чумчуқ» номли ҳажвияси ҳам жуда кулгили воқеа тасвирига бағишланган. Чойхоначи Алимат бувасидан «Хотин-боз чумчуқ» ҳақидаги эртакни эшитган Кенжа уни газетага юборади ва газетада шу номдаги эртак эълон қилинади. Орадан бир оз вақт ўтиб бу эртак ҳақида «Хотинбоз чумчуқ» номли мақола ҳам босилади. Бун-да ёш «ёзувчи» Кенжа Алиматовнинг «бадий маҳорати» кўкка кўта-риб мақталганди. Асар сўнгидаги куйидаги парча асарнинг захарханда оҳангини кучли тарзда ифодалашга хизмат қилади: «Ана шу мақола босилиб чиққан куни эртакчи чол Алимат буванинг зумраша нева-раси, яъни «ҳаётдан фалсафий хулосалар чиқариб оладиган ёзувчи Кенжа Алимат» томда ўз тенги болалар билан каптар қувиб юрар-ди» [1, 299].

Саид Аҳмад орнитонимлардан кучли образли восита сифатида фойдаланиш маҳоратини ўзининг «Қадрдон далалар», «Хукм», «Ғил-дирак», «Киприқда қолган тонг», «Умрим баёни» каби қиссаларида, «Уфқ» трилогиясида, «Жимжитлик» романида, «Йўқотганларим ва топганларим» деб номланган эсселарида янада мукамаллаштирди. Ёзувчининг бу соҳадаги бадий маҳорати махсус кузатишларни талаб қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳошимов Ў. Таскин // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2008 йил 20 июнь.

2. Саид Аҳмад. Сайланма. Уч жилдлик. 1-жилд. Қиссалар, ҳажвлар, миниатюралар. – Тошкент, 1980; 2-жилд. Уфқ. Трилогия. – Тошкент, 1981; 3-жилд. Ҳикоялар, комедия, миниатюралар, адабий ўйлар. – Тош-кент: Адабиёт ва санъат, 1982. Ишда ёзувчи асарларидан олинган ми-соллар шу нашрдан келтирилади, қавс ичида асар жилди ва саҳифаси кўрсатилади.

Б.Йўлдошев, Х.Бўронова, СамДУ

«ҚУЮН ИЗЛАРИ ЁХУД ОҒАҲИЙ» РОМАНИДАГИ АНТРОПОНИМЛАРНИНГ КОМПОНЕНТ ТАРКИБИ ҲАҚИДА

Маълумки, «антропоним» сўзи юнонча *anthropos* – одам, опута – ном, яъни кишининг атоқли оти, исми деган маънони англатади [7, 16]. Ўзбек тилшунослигида антропонимия масалалари Э.Бегматов ва унинг шогирдлари томонидан махсус тадқиқ этилган [1, 3-12; 2, 6-21; 3, 32-121; 4, 39-128]. Эркин Самандарнинг «Қуюн излари ёхуд Огаҳий» тарихий романидаги антропонимлар ҳам киши диққатини ўзига жалб қилади. Тарихий романларда қўлланган антропонимлар эски ўзбек тили луғат таркибининг ажралмас бир қисми сифатида морфологик ва синтактик жиҳатдан ўша давр тил меъёрларига, қонун-қоидаларига бўйсундилар. Аммо улар қолган турдош отлар (аппелятивлар)дан аниқ шахс – индивидни бошқа одамлардан ажратиш билан фарқ қиладилар. Э.Қиличевнинг таъкидлашича, антропонимлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихи, маъно ва мазмуни ҳамда стилистик қўлланилиши каби масалалар рус ва ўзбек тилшунослигида атрофлича ўрганилган ва ўрганилмоқда. Чунки антропонимларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳар томонлама ўрганиш, айниқса, уларнинг бадий адабиётдаги услубий ролини аниқлаш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга [5, 64].

Ёзувчи романдаги персонажлар номига диққат қиларканмиз, уларда ижтимоий тенгсизлик, табақаланиш, ҳоким-тобелик муносабати кўриниб туради. Персонажларнинг номларида руҳонийлар, дин вакиллари, хон, бек, амир, шоҳ, хўжа, саид, мирзо, султон каби турли мансаб ва табақа белгилари ўз ифодасини топган. М., *Муҳаммад Шариф қозикалон*, *Ферузхон*, *Шомурод иноқ*, *Раҳматуллоҳ ясовулбоши*, *шоир Замоний*, *Амир тўра*, *Арабмуҳаммадхон*, *Отажон тўра* ва ҳ.к.

Романда қўлланган антропонимларни таркибий жиҳатдан қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Биринчи компоненти абду(л) сўзи билан ифодаланган антропонимлар: *Абдумалик тўра* кабилар: «*Абдумалик тўранинг ташрифини яхшиликка йўр эди у. Бухоро билан оқлошмо кўшинлари ўртасидаги жанг-жадаллардан, амир Музаффарнинг мағлуб бўлиб бухороликларнинг иззат-нафсига теккан сулҳга имзо чекканидан хабардор эди*» (Қ.и., 6).

2. Биринчи компоненти амир сўзи билан ифодаланган антропонимлар: *Амир Музаффар*, *Амир тўра* кабилар: «*Буни мавлоно ҳам сезарди*,

албатта. Шундай бўлса-да, чиқмаган жондан умид дегандай икки ён қўшни – Хоразм ва Бухоро ёғийга қарши бирлашмоғини истар. Абдумалик тўранинг келиши эса бунга имкон беришига ишончи катта эди. Қулпошшолик амир Музаффарни қушқондан чиқармай қўймас...» (Қ.и., 36) ва б.

3. Иккинчи компоненти сардор истилоҳи билан ифодаланган антропонимлар: *Малангхон сардор, Чори сардор, Сори сардор, Қора сардор* кабилар: «Абдумалик тўра ўйлаб ўйининг тағига етолмас эди. Унинг ўлими Малангхон сардорга нечун керак бўлиб қолди?..» (Қ.и., 29) кабилар.

4. Бек компоненти қўшимча сифатида қўлланган антропонимлар: *Бобобек, Жўрабек* кабилар: «Абдумалик тўра сафдошлари Жўрабек ва Бобобеклар ёғийга ён босмиш. Оқлошшо оларни ўз қаноти остига олмиш ва икковига-да генерал мақомин бермиш» (Қ.и., 12).

5. Биринчи компоненти генерал термини билан ифодаланган антропонимлар: *Генерал-губернатор фон Кауфман, Генерал Черкасский, Генерал Перовский, Генерал Манеев* кабилар: «Зиёфат *итмомиға етди эрса, Шергозихондин генерал Черкасский сўрамиш: Аскарларимиз қай карвонсаройда тургайлар?..*» (Қ.и., 215); «1840 йил. Ҳазрат Оғаҳий ўзлари *гувоҳ эрурларким, генерал Перовский* лак-лак қўшин ила Хоразмни забт этмоқликка жазм айлаб, қишолди Оренбургдин йўлга отланмиш» (Қ.и., 216).

6. Хон компоненти қўшимча сифатида қўлланган антропонимлар: *Арабмуҳаммадхон, Малангхон, Муҳаммад Алихон, Насруллохон, Оллоқулихон, Раҳимқулихон, Саййид Муҳаммадхон, Ферузхон, Шергозихон* кабилар: «Аммо Хивага келишгач, Ферузхон хузуридаги машваратда сардор тиниқ сувни лойлатишга уринганида амирзода ҳайрон бўлган бўлса, энди унинг манфурлигини аниқ билиб, терисига сиғмаётган эди» (Қ.и., 29) кабилар.

7. Биринчи компоненти саййид сўзи билан ифодаланган антропонимлар: *Саййидаъзамбой, Саййид Муҳаммад, Саййид Муҳаммадхон* кабилар: «Ферузхон *кўнгли иккинчи хулосага мойил. Негаки у фон Кауфманнинг одам билмас ўйинларидан воқиф. Унинг ишонган усули – ўз душманининг орасини бузиш. Сотқин табиатли одамларни топиш ва уларга суяниш. Тошкентнинг доврўқли бойларидан Саййидаъзамбойни, бир неча қалъа ҳокимлари ва элда нуфузли бошқа одамларни ўз томонига оғдириб, улар қўли билан ўт ковлаётгани маълум*» (Қ.и., 30-31) кабилар.

8. Биринчи компоненти Муҳаммад сўзи билан ифодаланган антропонимлар: *Муҳаммад Алихон, Муҳаммад Раҳимхон* соний, *Муҳаммад*

Мурод девонбеги, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Муҳаммад Шариф қозикашон, Муҳаммад Ризо сардор ва ҳ.к.: «*Урганч дарвозасини Шомурод иноқ ва Муҳаммад Ризо сардор бошлиқ ҳимоячилар қўриқламоқда эди*» (Қ.и., 112) кабилар.

9. Биринчи компоненти «биби» сўзи билан ифодаланган антропонимлар: «*Биби Робия... Биби Робия Бобожон тўра (Феруз) унга уйланида ўн етти ёшлик шаҳзода эди*» (Қ.и., 135); «*Биби Робия бахтли эди. Энди-чи? Бошларига тушмиш кулфатларга ким сабабчи?*» (Қ.и., 135) ва ҳ.к.

10. Иккинчи компоненти биби сўзи билан ифодаланган антропонимлар: «*Шу сўз ва муомаланинг ўзиданоқ аёлнинг кимпигини билиб олган Ойимхон биби гапни қисқа қилди...*» (Қ.и., 64) ва ҳ.к.

11. Иккинчи компоненти бика сўзи билан ифодаланган антропонимлар: «*Улар тасодифан топишишган. Иноқнинг завжаси (Гуландом бонунинг онаси) Санамжон бика асли қиётлик. Бот-бот қариндош-уруғлар олдига келиб туради*» (Қ.и., 21) ва ҳ.к.

12. Иккинчи компоненти бону сўзи билан ифодаланган антропонимлар: «*Бир галги ташрифида бика қизини ҳам олиб келган, устод ҳовлисига кираверишда тасодифан Ёқубжоннинг кўзи Гуландом бонунинг кўзига тушиб қолган. Бир дақиқа кўзлар ҳайратланган...*» (Қ.и., 21-22) ва ҳ.к.

13. Иккинчи компоненти бегим сўзи билан ифодаланган антропонимлар: «*Зиёда бегим мирзо йигитнинг ноқулай пайтда келиб қолганидан хижолатда. Санамжон бўлса ўзини кутқазган суворий йигитнинг Ойша бону хонадонида пайдо бўлганидан ҳайратда эди*» (Қ.и., 71) ва ҳ.к.

14. Иккинчи компоненти халфа сўзи билан ифодаланган антропонимлар: «*Хива халфалари... Бу аёллар ашула айтганида, уларга булбуллар ҳам жўр бўлиши ҳақида ривоятлар озмунча эмас. Шуларнинг ҳозирги энг ёрқин юлдузи Гулоӣ халфа. Унинг номи тилга олинмаган кун йўқ мухлислар орасида...*» (Қ.и., 148) ва ҳ.к.

15. Иккинчи компоненти эна сўзи билан ифодаланган антропонимлар: «*Ошиқлар можаросига мени аралаштирган сен, – деди ўғлига Ойимхон эна. – Энди уни ярим йўлда қолдирмоқлик инсофданми, ўғлум?*» (Қ.и., 88) ва ҳ.к.

16. Компонентлардан бири мансаб, унвон, касб-корни билдирувчи сўзлар билан ифодаланган антропонимлар: *Муҳаммад Мурод девонбеги, Раҳматуллоҳ ясовулбоши, Сиддиқ полвон, Шомурод иноқ, Муҳаммад Ризо сардор, Матмурод девонбеги, Чаққонбой қовунчи* ва ҳ.к.: «*Икки соҳилдаги ҳолатни чоғиштирар экан Матмурод девонбеги бадровга бориб ҳазрат Огаҳийни хон жаноби олийлари номидан қутлайди*» (Қ.и., 106) кабилар.

17. Иккинчи компоненти кишиларнинг лақабини билдирувчи банги, дароз, қул каби сўзлар билан ифодаланган антропонимлар: Жақай банги, Чўтир қул, Шум қул, Эшим дароз каби: «Шу оқшом ота-ўғил Қора ва Чори сардорлар боши бир жойга келди. Сўнг хонадоннинг ўз аъзосидек бўлиб қолган Жақай банги маслаҳатга чақирилди» (Қ.и., 130) ва ҳ.к.

18. Биз ўрганаётган «Қуюн излари ёхуд Огаҳий» номли тарихий романда қўлланган антропонимлар орасида *-ий* қўшимчаси билан ҳосил қилинган киши исмлари ҳам учрайди. Улар тахаллусларга, машҳур кишилар, олиму фозилларнинг исмларига қўшилади. Бундай хусусият XV аср эски ўзбек адабий тили антропонимик тизими учун меъёрий ҳодиса эканлигини Н.Хусанов ҳам таъкидлаганди [3, 21-22]: Алишер Навоий, Огаҳий, шоир Замоий Шукуҳий кабилар. Масалан: «Мавлоно ўз устоди Алишер Навоий ҳазратлари айтгани каби куз япроғидек сарғарди. Қиличини яланғочлаб қиш келаётган эди» (Қ.и., 243) кабилар.

Асарда айрим антропонимларнинг этимологияси, халқ орасида шундай номланишининг сабаблари ҳам очиб берилган. Масалан, асарда Сори сардор исмининг келиб чиқиш сабаби куйидагича изоҳланган: «Оқ сардор қавмининг азалдан қўли узун, қайга узатса етади. Экин-тикин ерлари бисёрлиги ўрнига чорваси минг-минг. Қорақумнинг тўр-тўригача подалари чўзилиб кетган. Хоразмда олтинни сори дейишади. Сори исми шундан...» (Қ.и., 123).

Хуллас, таҳлиллар шуни кўрсатадики, таниқли ёзувчи Эркин Самандарнинг «Қуюн излари ёхуд Огаҳий» тарихий романида антропонимлар жуда кўп миқдорда қўлланган бўлиб, улар, бир томондан, XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларидаги эски ўзбек адабий тили луғавий қатламини ўзида ёрқин акс эттирса, иккинчи томондан, китобхонга ўша давр тили ва антропонимияси ҳақида аниқ тасаввур беришга хизмат қилади. Биз тўплаган бу материални Эркин Самандарнинг бошқа тарихий асарлари, айниқса, «Тангри қудуғи» тарихий романи материаллари билан қиёсан ўрганиш ўзбек тарихий номшунослиги, антропонимиясини янги факт ва далиллар билан тўлдиришга хизмат қилади деб ўйлаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бегматов Э.А. Антропонимия узбекского языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965. – С.3 – 12.

2. Ёкубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – Б.6 – 21.

3. Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.32 – 121.

4. Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи», 1997. – Б.39 – 128.

5. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фан, 1982.

6. Эркин Самандар. Қуюн излари ёхуд Огаҳий. Тарихий роман. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. – 252 б. Ишда романдан олинган мисоллар асарнинг шу нашридан келтирилди, (Қ.и.) қисқартмаси билан асар саҳифаси кўрсатилади.

7. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002.

КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИ

Б.Йўлдошев, СамДУ

ЎЗБЕК КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ ҲАҚИДА

Маълумки, ҳозирги вақтда жаҳон миқёсида кечаётган интеграция ва глобаллашув жараёнида ўзбек тилини дунёвий тиллар даражасига олиб чиқиш ҳаётий заруриятлардан бири бўлиб қолди. Мазкур масъулиятли, ўта муҳим мақсадни амалга оширишда компьютер технологияларига, хусусан, компьютер лингвистикаси (КЛ)га бўлган эҳтиёж яна ҳам ошиб бормоқда. Чунки айнан КЛ ўзбек тилининг жаҳон миқёсига олиб чиқилиши, ўзбек тилининг ҳам дунёвий тиллардан бирига айланиши, уни ўрганиш ва ўргатиш ишларининг такомиллашуви учун зарур имконият яратади.

Ҳозирги кунда КЛ тилшуносликнинг алоҳида мустақил бўлими бўлиб, компьютер ёрдамида матнларга ишлов бериш билан боғлиқ кўпгина мураккаб вазифаларни бажариш учун хизмат қилмоқда. Бу соҳа учун муҳим бўлган асосий вазифалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: а) тилларга (она тили ва чет тилларга) ўқитишнинг оптимал (тезкор) усулларини аниқлаш ва уни ҳаётга жорий этиш; б) билимларни текшириш (баҳолаш); в) матнларни турли жиҳатдан автоматик таҳрирлаш; г) машина таржимаси учун мўлжалланган дастурларни ишлаб чиқиш; д) луғатни ҳамда компьютердаги ҳар қандай матнни статистик таҳлил қилиш, шу асосда частотали, алфавитли, чаппа (терс) луғатлар, ўқув луғат-минимумлари яратиш, конкорданслар тузиш ва ҳ.к.

Агар биз бу йўналишларнинг моҳиятига чуқурроқ кириб борсак, уларнинг ҳар бири ўзбек амалий тилшунослиги учун нақадар ҳаётий, зарурий аҳамият касб этиши мумкинлиги ўз-ўзидан аён бўлади. Шунга кўра, КЛнинг ана шу вазифалари асосида бугунги кунда ўзбек тилшунослигида компьютер билан боғлиқ ҳолда ҳал этилиши лозим бўлган қуйидаги масалаларни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкин: а) ўзбек тилининг ўзига хос компьютер услубини яратиш; б) ахборот матнлари-

даги қолипlilik, қисқалик, аниқлик мезонларини ишлаб чиқиш; в) ўзбек тилида интернет сайтларини яратиш меъёрларини белгилаш; г) компьютер ёрдамида изоҳли ва таржима луғатлари тузиш; д) ўзбек тили ва адабиёт дарслиklarининг электрон версияларини ишлаб чиқиш технологияларини такомиллаштириш; е) компьютерда инглизча-ўзбекча ва ўзбекча-инглизча таржима дастурларини яратиш; ё) ёзма матнларни компьютерда таҳрир қилишнинг дастурларини ишлаб чиқиш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш.

Биз бу ўринда ҳал қилиниши долзарб бўлган мазкур муаммоларнинг энг аҳамиятлиси, яъни ўзбек тилининг ўзига хос компьютер услубини яратиш масаласига алоҳида урғу бермоқчимиз. Негаки бу масала юқорида саналган барча муаммоларнинг асоси, айтиш мумкинки, ечими саналади. Зеро, ўзбек тилида жаҳон андозалари талабларига жавоб берувчи, ҳар томонлама мукамал, қулай ва оммабоп компьютер услуби яратилганидан сўнггина юқоридаги муаммоларни ана шу тил негизда тўла ҳал қилиш мумкин бўлади.

Ўзбек тилининг компьютер услубини яратишнинг асосий мезонлари сифатида қуйидагиларни ажратиш кўрсатиш мумкин: а) аниқлик, қисқалик, лўндалик; бир қийматlilik; б) жаҳон андозалари талабларига мос келиш; в) барча учун бирдек тушунарlilik (муайян бир фикрнинг умум томонидан айнан қабул қилиниши); г) турли бадий тасвир воситаларидан хоlilik (шу жумладан. синонимлар, уларнинг турли вариантлари ҳам компьютер услубига киритилмайди, фақат синонимик қаторларнинг доминантаси танлаб олинади); д) сўзлар, асосан, бир маъноlilik касб этади (яъни компьютер услубида сўзларнинг фақат бирламчи маънолари қамаб олинади, сўзларнинг кўчма маъноларига эътибор қилинмайди); е) компьютер талаблари қатъий ҳисобга олинади ва ҳ.к.

Кўринадик, ўзбек тилининг компьютер услубини яратиш ҳаётимизда туб ўзгаришларнинг юз беришига асос бўлади. Зеро, компьютер услуби айнан КЛ бўйича мутахассислар, компьютер дастурчилари ва филологлар ҳамкорлигида яратилади. КЛнинг ижобий жиҳати ҳам айнан шунда кўринади: у филолог ва компьютер мутахассисларининг бирга, ҳамкорликда ишлашини тақозо қилади.

Юқорида саналган долзарб вазифаларни ҳал этиш, яъни ўзбек КЛ сини ривожлантириш мақсадида 2001 йилнинг сентябрида Ўзбекистон Миллий университетида КЛ лабораторияси ташкил этилганди. Бу лабораторияда ўзбек тилининг математик ва компьютер моделларини яратиш, ўзбекча матнларни таҳрир қилиш, инглизча-ўзбекча ва ўзбекча-инглизча компьютер таржима дастурларини ишлаб чиқиш бўйича

илмий ва амалий дастурлар асосида муайян база яратилган ҳолда КЛ бўйича кадрлар тайёрлашга ўтилди. Бугунги кунда мамлакатимиздаги барча университетларнинг филология факультетларида КЛ алоҳида ўқув фани сифатида ўқитилмоқда. ЎзМУдаги КЛ лабораториясида кейинги йилларда лингвистикага доир масалалар билан бир қаторда адабиётшуносликнинг компьютер билан ҳамкорликдаги вазифалари: бадий асарни рефератлаштириш, «Дунё компьютер кутубхонаси» ни яратиш, ўзбек расмий иш услубининг формал грамматикаси моделини яратиш, асарларни тартибга солиш, жойлаштириш, топишга оид тадқиқотлар ҳам амалга оширилмоқда [1].

Кўринадики, бу лабораторияда нафақат компьютер тилшунослиги, балки компьютер адабиётшунослигига оид ишлар ҳам олиб борилмоқда. Умуман, ҳар бир филолог интернетда сайт яратиш, телевидение ва радио тармоқлари орқали узатилаётган реклама роликлари ишлаб чиқиш, кўча ва хиёбонларда, муассаса ва ташкилотларнинг пештоқига қўйилаётган пешлавҳа, баннер, шиор ва транспарантлар яратиш жараёнини ҳам ўз назоратига олиши лозим бўлади. Бу эса яратилаётган сайтларнинг сифатини, реклама роликлари, айниқса, турли хил реклама ва эълонлар матнининг саводхонлигини таъминлайди ва, албатта, моддий манфаатдорлик ҳам келтиради. КЛ га оид тадқиқотлар олиб боришда маълумотлар базасини яратиш ҳам асосий вазифа ҳисобланади. Тўлақонли мулоқотлар ва таржима дастурлари яратишда бундай яратиладиган маълумотлар базаси муҳим роль ўйнайди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ахборот технологияларининг жадал суръатлар билан ривожланиши, ўз навбатида, компьютер лингвистикаси соҳасининг шаклланишида мустаҳкам замин вазифасини ўтади. Кейинги йилларда компьютер лингвистикасига бағишланган А.Пўлатов, С.Ризаев, С.Муҳамедова, Б.Йўлдошев, А.Раҳимов, Д.Ўринбоева каби олимларнинг ўқув-услубий қўлланмалари эълон қилинди [2]. А.Пўлатовнинг «Компьютер лингвистикаси» номли асарининг дарслик сифатида нашр этилиши ўзбек КЛ фанининг катта ютуғи саналади [3]. Шу билан бирга, мамлакатимизда, жумладан, Самарқанд шаҳрида КЛ методларидан фойдаланган ҳолда Ҳофиз, Бобур, Ҳамза, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия каби сўз усталари, ўзбек болалар адабиёти, халқ оғзаки ижоди намуналари («Алпомиш», «Равшан», «Рустамхон», «Нурали», «Зевархон», «Ширин билан Шакар», «Балогардон», «Маликаи айёр», «Баҳром ва Гуландом» каби дostonлар)нинг алфавитли, чаппа ва частотали луғатлари нашр этилди. Ҳозирги вақтда бундай ишлар бошқа бадий ва публицистик матнлар асосида давом эттирилмоқда [4]. Бу эса ўзбек

тилшунослигини янги – компьютер лингвистикаси йўналиши, компьютер лексикографияси соҳаси билан бойитишга хизмат қилади. Шунингдек, С.Ризаевнинг рисола ва монографияси, докторлик диссертацияси ҳам мамлакатимизда КЛ ривожда муҳим аҳамият касб этади [5]. Бу далилларнинг барчаси КЛ фани тилшуносликнинг таркибий қисми эканлигидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига қириб борган математик усуллар, компьютер технологиялари филологияда ҳам қўлланила бошланди, энди бу соҳада орқага қайтиш йўқ. Фақат ривожланиш ва тараққиёт сари олға бормоғимиз лозим бўлади. Бунда бизга КЛ фанини чуқур эгаллаш жуда катта ёрдам беради. Бу эса ўзбек КЛ фани ривожланиш истиқболларининг порлоқ эканлигидан далолатдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Пўлатов А.Қ., Мўминова Т.П., Пўлатова И.О. Дунёвий ўзбек тили. 1-жилд. – Тошкент, 2003; Жураева Н.В. Разработка формальной модели грамматики официально-делового стиля узбекского языка и её программная реализация: Автореф. дис... канд. техн. наук. – Ташкент, 2012.
2. Муҳамедова С. Ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш (методик қўлланма). – Тошкент, 2006; Ўша муаллиф. Компьютер лингвистикаси (методик қўлланма). – Тошкент, 2007; Йўлдошев Б. Математик ва компьютер лингвистикаси (услубий қўлланма). – Самарқанд: СамДУ нашри; Пўлатов А., Муҳамедова С. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент, 2008; Ўринбоева Д. Компьютер лингвистикаси (маърузалар матни). – Самарқанд, 2009; Йўлдошев Б. Компьютер лингвистикаси (услубий қўлланма). – Самарқанд, 2010; Раҳимов А. Компьютер лингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2011.
3. Пўлатов А.Қ. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Akademnashr, 2011. – Б.520.
4. Бу ҳақда қаранг: Йўлдошев Б. Матни ўрганишнинг лингвостатистик методлари. 1-қисм. – Самарқанд, 2008. – Б.7 – 98.
5. Ризаев С. Кибернетика ва тилшунослик. – Тошкент: Ўзбекистон, 1976. – Б.3 – 15; Ўша муаллиф. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. – Тошкент: Фан, 2006; Ўша муаллиф. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Филол. фан. докт... дисс. автореф. – Тошкент, 2008.

МАШИНА ТАРЖИМАСИ ТИЗИМЛАРИ

Машина таржимасига оид кўплаб назарий қарашлар билдирилган, шу билан бирга, уларга мос равишда тизимлар ҳам вужудга келган. Бугун ахборот алмашинувида турли машина таржимаси тизимларидан кенг фойдаланилмоқда. Бу каби тизимлар ўзининг функционал имкониятлари билан бир-биридан фарқланади. Машина таржимаси тизимлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: АМПАР (инглиз-рус), АСПЕРА (инглиз-рус), НЕРПА (немис-рус), ФРАП (француз-рус), РАНО (испан-инглиз), Systran (рус-инглиз), ТАУМ (инглиз-француз), РОЛА (хитой-инглиз), МІАН (француз-рус), СULT (хитой-инглиз), ПРОМТ, Со-крат персональный, Magic Goody (инглиз-рус), Stylus, Кросслятор 2.0, Ретранс Виста, LOGOS, Engspan, Trados, Thalia-3, ATLAS-II (япон-инглиз), TRANSLATOR, ATLAS-I (инглиз-япон), SPANAM, ТАУМ-МЕТЕО (инглиз-француз), SEMSYN (япон-немис), LUTE, KANT, Shalt2, SUSY, GETA, ATHENE, СИЛОД (кўп тилли), МОПTRANS, ЯРАП (япон-рус), НІСATS, Диалинг, Transit, Translation Manager, Eurolang Optimizer, DejaVu, WordFisher ва б. Юқорида номлари қайд этилган тизимлар тарихий ривожланиш босқичларида ўзига хос қуйидаги жиҳатларига кўра таснифланади¹:

1. - матиннинг тематикаси ва семантикасидан қатъи назар сўзма-сўз таржима қилувчи тизимлар;
2. - тематик матнларни танлаш имконияти мавжуд бўлган ҳамда турғун бирикмалар ва соҳаларга доир лугатга эга бўлган таржима тизимлар;
3. - контекстадаги у ёки бу сўз бирикмаларини семантик таҳлил қилувчи тизимлар;
4. - матннинг мазмуний тузилишини ҳисобга олган ҳолда таҳлил қилувчи тизимлар.

Машина таржимаси тизимларининг ҳар бири муайян тамойилларга асосланади. Жумладан, **Trados** системаси (1992 йили немис компанияси Trados GmbH томонидан ишлаб чиқарилган) **Таржимон хотира** (Translation memory)дан фойдаланади. Унга кўра, ассоциатив хотира ме-

¹ <http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Kalinin.htm>

ханизми ёрдамида «инсон-таржимон»дан фойдаланади. Trados тизими гурли форматдаги матнларни (Microsoft Word ҳужжатлари, PowerPoint презентациялари, FrameMaker, InterLeaf) бир қатор ҳужжатларни таржима қилиш, шунингдек, терминологик маълумотлар базасини киритиш учун (MultiTerm модули) мўлжалланган. Шунингдек, Transit (Швейцария), Translation Manager (IBM), EuroLang Optimizer (Франция), DejaVu (АҚШ), WordFisher (Венгрия) каби таржимон хотира тизимлари ҳам мана шу тамойилга асосланади.

Ретранс Виста машина таржимаси тизими 1975 йилларда илгари сурилган фразеологик машина таржимаси концепцияси асосида 1993 йили вужудга келган. Мазкур машина таржимаси тизими матнлардаги фразеологик бирликлар ҳамда сўз бирикмалари бўйича автоматик таржима қилишга йўналтирилган. Ушбу тизимда 2 млн 600 минг сўз ўрин олган бўлиб, 19 та соҳага доир 600 минг сўздан иборат инглизча-русча ва русча-инглизча луғатни ўз ичига қамраб олади.

PROMT (PROgrammer's Machine Translation) машина таржимаси тизими 1991 йили ташкил топган. Даставвал унинг луғатига атиги 17 минг сўз киритилган. Эндиликда машина таржимаси бозорининг 90% ни ушбу тизим банд этиб турибди. Унинг аниқлиги ва тезкорлиги матн таржима қилишдаги устунлик жиҳатларидан бири бўлса, иккинчи характерли томони гибрид, яъни аралаш тизимлар асосида шакллантирилганидир. Чунки унда таржимон хотира ҳамда намуна асосидаги (Example-based translation) матн корпусларидан фойдаланилади.

Машина таржималаридан яна бири ЯРАП тизимидир. Мазкур тизим япон тилидаги матнларни рус тилига таржима қилиш тизими ҳисобланади. Унда тиллараро операция жараёни воқеланади, яъни биринчи тил билан таржима қилинаётган тил ўртасидаги тавофут нейтраллашув босқичидан ўтказилади. Таржима дастури аъъанавий уч босқичли: анализ-тиллараро жараёнлашув (операция)-синтезга қурилади. Унинг назарий асосларини З.Шалаяпина ишларида учратишимиз мумкин.¹

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, тажрибада синалган ва муваффақиятли ечимини топган машина таржимаси тизимларини чуқур таҳлил этиш ва улардан андоза сифатида инглизча-ўзбекча ва

¹ Қаранг: Шалаяпина З.М. Автоматический перевод как моделирование переводческой деятельности человека. Международный форум по информации и документации. – М., 1980. Т.5. №2. – С.16 – 20; Шалаяпина З.М. К проблеме построения формальной модели процесса перевода // Теория перевода и научные основы подготовки переводчиков. Материалы всесоюзной научной конференции. Часть II. 1. – М.: МГПИИЯ им. М.Тореза, 1975. – С.165 – 172.

Ўзбекча-инглизча машина таржимаси тизимини яратишда унумли фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Негаки баъзи бир таржима дастурларининг талабга жавоб бермайдиган, истеъмолдан чиқиб кетган версияларини ҳам унутмаслик даркор. Бу шуни англатадики, ҳар бир машина таржимаси тизимларида математик ва лингвистик моделлар, назарий асосларнинг ўрни беқиёс. Шу боис тизимларни модел сифатида татбиқ этиш ўзбек тили базаси учун ижобий самараларни беради деган фикрдамыз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. <http://comp.potrebitel.ru/>
2. Жолковский А.К., Мельчук И.А. К построению действующей модели языка «Смысл->Текст» // Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып.11. – М., 1969. – С.5 – 35.
3. Кулагина О.С., Мельчук И.А. Автоматический перевод: краткая история, современное состояние, возможные перспективы // Автоматический перевод. – М.: Прогресс, 1971. – С.3 – 25.
4. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл->Текст». – М.: Наука, 1974.
5. Мельчук И.А., Равич Р.Д. Автоматический перевод. 1949 – 1963. Аналитико-библиографический справочник. – М., 1967.
6. Модина Л.С., Шаляпина З.М. Принципы организации лингвистических знаний в объектно-ориентированной модели лексико-морфологической системы японского языка // DIALOG '95. Труды Международного семинара по компьютерной лингвистике и ее приложениям. – Казань, 1995. – С.198 – 205.
7. Нагао М., Цудзии Дз., Накамура Дз. Машинный перевод с японского языка на английский. – ТИИЭР. 1986. Т.74. №7. – С.112 – 133.

Г.Жуманазарова, ЖДПИ

ЛИНГВОСТАТИСТИК УСУЛЛАР – ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ТИЛИ ВА УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИНИ АНИҚЛАШДА БОШ МЕЗОН

Ўзбек компьютер лингвистикасининг йирик тадқиқотчиларидан бири А.Пўлатов «Ахборот асри» деб ном олган XXI асрда ахборот устида тезлик билан ишлашнинг ва самарадорликнинг бирдан-бир

йўли компьютердан фойдаланиш эканлигини ҳамда ҳар бир соҳа ўз фаолиятини компьютерга мослаштириши зарурлигини таъкидлаганди.¹ Соҳанинг яна бир таниқли олими С.Ризаев эса «Ҳозирги фан ва техниканинг барча соҳаларида глобаллашув даври жараёнида илғор педагогик ахборот технологиялари авж олаётган шароитда замонавий компьютер техникасидан кенг ва самарали фойдаланилмоқда. Барча аниқ фанлар қаторида ижтимоий гуманитар фанларида ҳам (хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам). айниқса, унинг структурал, амалий ва математик лингвистика соҳасидаги назарий ва амалий муаммоларни зудлик билан оқилона ва тез ҳал этишда компьютерлар асқотмоқда. Бу эса ҳам иш кучи жиҳатидан, ҳам вақт жиҳатидан улкан имкониятлар яратмоқда»², – дейди.

Дарҳақиқат, ўзбек тилшунослиги фанининг бугунги тараққиёти матнларни, жумладан, бадиий матнларни лингвистик таҳлил этишда статистик тадқиқот усулларида фойдаланишни тақозо этмоқда. Шунинг учун бўлса керак, кейинги йилларда юзага келаётган монографик тадқиқотлар, айниқса, диссертацияларда лингвостатистик методга мурожаат қилиш ҳоллари тез-тез кўзга ташланади.³

Бу ҳақда А.Иброҳимов куйидагиларни айтганди: «Статистик усулни тилшунослиқда қўллаш шунчаки мақсад эмас, балки тилнинг ниҳоятда мураккаб тузилиши, унинг амал қилиш сирларини билишда анъанавий усул билан биргаликда бир воситадир. Аниқлик илмий ишнинг талабларидан бири саналади. Лекин анъанавий тилшуносликнинг энг катта камчилиги унда аниқликнинг етишмаслиги, кўпчилик натижаларнинг тахминий бўлишидир. Мана шунинг учун тилшунослар статистикага асосланган усулга мурожаат қила бошладилар».⁴ Аммо бу мулоҳазалар масаланинг фақатгина бир жиҳатини қамраб олган. Унинг иккинчи томони ҳам бор. Статистик таҳлилни амалга ошириш мақсадида компьютер хотирасига киритилган ҳар қандай

¹ Пўлатов А. Ўзбек компьютер лингвистикаси муаммолари ва уларни ечиш йўллари // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. IV. – Тошкент, 2008. – Б.81 – 82.

² Ризаев С. Ўзбек тили машина фондининг яратилишига доир // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. IV. – Тошкент, 2008. – Б.91.

³ Бўриев С.Н. Ургут тумани микропонимларининг лексик-семантик таҳлили: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2010; Ҳамраева Ё.Н. Ўзбек тилининг идеографик луғатини тузиш тамойиллари: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2010; Тожибоева М.Р. Алишер Навоийнинг «Илк девон»идаги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2011 ва б.

⁴ Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент: ТДШИ, 2006. – Б.4.

матн тадқиқотчининг ўз олдига қўйган мақсадидан келиб чиқиб қайта ишланишга тайёр материал ҳисобланади. Исталган луғавий бирликнинг частотаси аниқлангандан кейин уни микроматнлар қуршовидан ажратиб олиш ва бир ерга тўплаш уни исталган йўналишда, айтайлик, фонетик, лексик-семантик, грамматик, стилистик ҳамда қиёсий таҳлил этиш учун кенг имкониятлар вужудга келадики, бунинг аҳамияти биринчисидан асло кам эмас.

Аммо ҳар қандай матнни лингвостатистик таҳлил этишнинг муайян шарт-шароитлари мавжуд. Бу эса бевосита ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари матнига ҳам тегишлидир.

Ўзбек халқ дostonлари матни бошқа матнларга қараганда бир қатор ўзига хосликларга эга, бу ўзига хосликлар лексикогафик кузатишларни амалга оширишда маълум қийинчиликларни келтириб чиқаради. Мазкур қийинчиликлар халқ оғзаки ижоди маҳсули бўлган дostonларни ёзиб олишнинг аниқ бир принципи йўқлиги билан изоҳланади. Натижада дostonларни бахшилар тилидан ёзиб олишда бир қатор камчиликларга йўл қўйилган.

Бунинг маълум сабаблари бор, албатта. Биринчидан, дostonни ёзиб олган кишилар у қандай айтилса, шу ҳолича ёзиб олиш принцигга амал қилишмаган, асар муаллифининг қипчоқ ёки ўғуз диалекти вакили эканлигига эътибор беришмаган, матнни имкон қадар ўзбек адабий тилига яқинлаштиришга уринишган. Натижада дoston айтиш услубига хос бўлган орфогафик меъёрлар бузилган. Иккинчидан, ўзбек халқ дostonларининг барчаси бир киши томонидан эмас, балки бир неча шахслар томонидан ёзиб олинган. Уларнинг маълум қисми дostonни қандай эшитган ва қабул қилган бўлса, шу ҳолича қоғозга туширишга уринган. Бу эса матнни ёзиб олишда орфогафик меъёрларнинг бузилишига олиб келган. Учунчидан, бу борада бир неча фикр-мулоҳазалар ўртага ташланган бўлса ҳам, дostonларнинг аниқ бир транскрипция асосида ёзиб олинмаганлиги камчиликларга йўл қўйилишига туртки берган.

Кўринадики, халқ дostonларини ёзиб олувчилар ниҳоятда қийин шароитда иш олиб боришган. Уларнинг ўзига боғлиқ бўлган ва бўлмаган сабабларга кўра ёзма матнларда ноқисликлар юзага келган.

Хуллас, ҳозиргача дostonларни ёзиб олишнинг ягона принципи йўқлиги, табиийки, дostonлар ёзма матни устида лексикогафик-статистик тадқиқотлар олиб боришни қийинлаштиради, матн вариантларида ҳар хилликлар пайдо қилади.

Бу муаммоларга Фозил Йўлдош ўғли анъанавий дostonлари матнида ҳам дуч келамиз. Шоирнинг биз таҳлил объекти қилиб олган

9 достони қўйидагича ёзиб олинган ва нашр этилган: 1. «Балогардон» – Буюк Каримов, нашрга тайёрловчилар Буюк Каримов ва *Тилловкул Ашуров*; 2. «Баҳром ва Гуландом» – Жамолиддин Асомиддинов, нашрга тайёрловчи Малик Муродов; 3. «Зевархон» – Музайяна Алавия, нашрга тайёрловчи Малик Муродов; 4. «Лайли ва Мажнун» – ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Мансур Афзалов; 5. «Малика айёр» – Муҳаммад Исо Эрناзар ўғли, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф, тўлдириб қайта нашрга тайёрловчи Зубайда Ҳусаинова; 6. «Нурали» – Буюк Каримов, нашрга тайёрловчи Муҳаммаднодир Саидов; 7. «Рустамхон» – ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф; 8. «Фарҳод ва Ширин» – *Буюк Каримов*, нашрга тайёрловчи *Мансур Афзалов*; 9. «Ширин билан Шакар» – нашрга тайёрловчи Мақсуд Шайхзода.

Ушбу матнларни лексикографик тадқиқ этишга киришишдан аввал ундаги айрим элементларнинг ёзилишида бир хилликка эришиш масаласини ҳал қилиш керакми, уларни ёзиб олинган шеваларга мослаш, бутун бир дoston матнини қайтадан таҳрир қилишга ҳожат борми деган саволлар пайдо бўлади. Гап бу масалани ҳал этишнинг, матнни қайта таҳрир қилишнинг қийинчилигида эмас. Агар иш шу тартибда қайта амалга оширилса, вазият яна ҳам чигаллашади, матндаги сунъийликлар яна ҳам кўпаяди деб ўйлаймиз.

Агар маълум бир тил бирлиги дoston куйловчиси талаффузига мос бўлмаган, бузилган ҳолда қайд этилган сўзнинг мазмунига жиддий путур етказса, бу бошқа гап. Бундай бўлмаган тақдирда сўз шакллрига ўзбошимчалик билан ўзгартишлар киритишга ҳожат йўқ деган фикрдамиз. Вазиятдан чиқишнинг бошқа йўли бор. Маълум бир сўз турли шаклларда ифодаланган бўлса, уларнинг барчаси луғатларда шу ҳолича акс эттирилаверади. Тадқиқотчи уларга бир сўзнинг турли кўринишлари ва вариантлари сифатида қараб, танқидий муносабатда бўлиб, ўз кузатишларини олиб бораверади. Шунинг учун биз ҳам Фозил Йўлдош ўғли дostonлари қандай ёзиб олинган бўлса, шу ҳолича компьютер хотирасига киритиш ва шу асосда тегишли луғатлар тартиб беришни маъқул деб ҳисобладик.

Шундай қилиб, дастлаб, нашр этилган нухалар асосида Фозил шоир куйлаган «Балогардон», «Баҳром ва Гуландом», «Зевархон», «Лайли ва Мажнун», «Малика айёр», «Нурали», «Рустамхон», «Фарҳод ва Ширин», «Ширин билан Шакар» дostonларининг электрон вариантлари яратилди ва ҳеч бир ўзгаришларсиз компьютер хотирасига киритилди.

Лингвостатистикада «ҳарфий занжир» термини билан номланадиган икки бўшлиқ («Δ») орасидаги бир бутунлик дастурлашда асос қилиб

олинди. Бошқача айтганда, матндаги ҳар қандай икки бўшлиқ орасида жойлашган тил элементи бир сўз сифатида эътироф этилди. Улар қандай шаклда мавжуд бўлса, шу ҳолича, ўзгартирилмасдан қайд қилиниши белгилаб қўйилди.

Тил бирликларини бу тарзда қайд этишнинг ўз қулайликлари ва нотугал жиҳатлари бор, албатта. Қулайлиги шундаки, матнга ўзбошимчалик билан ўзгартиришлар киритилмайди, асл ҳолат сақланиб қолади. Бунинг натижасида мазкур матнда адабий меъёрга амал қилинганлик даражасини ёки диалектал хусусиятларнинг сақлаб қолинганини, бинобарин, айнан шу матн учун характерли тил элементларини аниқлаш мумкин бўлади. Шунинг баробарида ҳар бир дoston услубига хос бўлган ҳолатларни белгилаш, бир сўзнинг турли шакллари қиёслаш имкони туғилади. Лекин жуфт сўзларни бемалол қайд этиш мумкин бўлгани ҳолда, ажратиб ёзиладиган қўшма сўзларни яхлит бирлик сифатида олиш имкони йўқлиги мазкур жараённинг жиддий камчиликларидан бирилигича қолмоқда. Омоним вазиятидаги элементларни фарқлаш ва ажратиш ҳам тадқиқотчининг зиммасига тушади.

Ўзбек халқ дostonлари матнининг электрон вариантларини яратиш ва шу асосда луғатлар тузиш амалиётида С.Каримов гуруҳи томонидан тузилган компьютер дастурларидан фойдаланганимиз сабабли, ушбу гуруҳ томонидан қайд этилган камчиликларни келтиришга тўғри келади. Жумладан, компьютернинг қўштирноқни фарқламаганлиги («Қўшчинор чироқлари»даги ёки «Муштум»ни деб ёзилган бўлса, унинг таркибидаги даги ва ни нинг ҳам алоҳида сўз тарзида қайд этилиши ёки Қўшчинор чироқларидаги, муштумни тарзида келтириши ва уни излаганда компьютернинг топиб бера олмаслиги), А.П.Чехов каби ҳолатларда А ва П нинг ҳам алоҳида сўз, хуснига-хусн, салмоғига-салмоқ жуфт сўзлар сифатида, 10 та ёки 8 таси тарзидаги шакллардаги сон ифодаланмасдан, фақат та ёки таси алоҳида бирлик сифатида қайд этилиши кўрсатиб ўтилган.¹ Дostonлар матнида бу каби ҳолатларга деярли дуч келмаслик бизни вазиятдан қутқаради.

Энди бу ўринда матн таҳлилида статистик усулни қўллаш ёки матн асосида тузилган турли характердаги луғатлардан фойдаланишнинг афзалликлари нимада деган масалага аниқлик киритишимизга тўғри келади.

Ҳар қандай лингвистик тадқиқотда мазмун талқини бирламчи ҳисобланар экан, статистик таҳлиллар ҳеч қачон етакчилик қилолмайди.

¹ Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. – Б.10.

Аммо тажриба бу усулсиз амалга оширилган тадқиқотларнинг бир томонламалигини, хулосаларнинг асосли бўлмаётганини кўрсатмоқда.

Хўш, унда статистик методнинг афзаллиги нимада кўринади? Матн статистикаси таҳлилига бугун компьютер технологияларининг кириб келганлиги лингвистик тадқиқотларда ўзига хос инқилоб дейиш мумкин. Бу эса матн таҳлилида жуда катта қулайликлар туғдирмоқда. Муайян тил бирлигининг матнда учраш частотаси ҳақида фактларни келтириш ва уларни қиёсий таҳлил этиш масаланинг бир томони бўлса, иккинчи томондан, таҳлил объекти қилиб олинган тил бирлигининг яхлит матнда қўлланиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш имконини бермоқда. Исталган бир сўз, масалан, ботир сўзининг Фозил Йўлдош ўғли қуйлаган, лекин тадқиқотимиз объектига жалб этилмаган «Алпомиш» достонида қўлланиш хусусиятларини ўрганишга зарурат туғилди дейлик. Компьютер бу сўзнинг дoston матнида 10 сўзшакли ҳолатида 23 марта учрашини аниқлаб беради: ботирга, ботири, ботирлар, ботирларга, ботирлари, ботирликдан, ботирман, ботирни, ботирсан каби.¹ Шу тарзда у сўз, бирикма ёки қўшимчали элемент таркибида бўлишидан қатъи назар, муайян бир тил бирлигининг шу матндаги қўлланиш частотаси ҳақида аниқ тасаввур беради ва бошқа тил элементларининг қўлланиш частотаси тизимида тутган ўрнини ҳам белгилашга кўмаклашади. Лекин биз учун муҳими бу эмас.

Компьютер ботир сўзи қўлланган 23 ҳолатни микроматн шаклида бир жойга тўплаб беради. Масалан, От чопса, гумбурлар тоғнинг дараси, Ботирни ингратар найза яраси (31, 121, 145); *Бораётган Қўнғирот элнинг ботири*, *Қоражоннинг қирқ аймоқли чотири* (110); Ботирлар бедовни миниб, Туғу байдок қўлга олиб (174); *Одам тўлиб баланд-пастда*, Ботирга майдон ҳавас-да (220); *Қўрқоқлари писиб очиб*, Ботирлари баҳрин очиб (220); *Мен Алпомиш, назаркарда ботирман*, Ботирликдан бу зиндонда ётирман (246); *Ҳали келган йўқ-ку ботир*, *Лашкар кўниб, тикиб чотир* (288); *Ярашиққа тикиб чотир*, *Ёлғиз от кўйгандир ботир* (289); *Бир-бирига келиб ғолиб*, Ботир уришмоққа толиб (289); *Илгарида сол ботирлар*, *Совут-қалқон кийган қайсар* (290); *Қандай ботир* чиқиб қолса, *Қўймай кесади бошини* (290); *Жуда майдон туруш бўлди*, Ботирларга хўб иш бўлди (291); Ботирман деб элда юрган, *Кўчада одам кулдирган* (294); Ботирсан сен, тентак қилган, *Ўлар вақтинг яқин келган* (294); Ботирлари гардин олди, *Бир-бирига найза солди* (295); *Юртдан ўтган ботир* қилади хизмат, *Товба денглар, бу иш қандай аломат* (297); *Ярашиққа тиккан бунда чотирлар*, *Оёгин узатиб ётган ботирлар* (321);

¹ Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи Маҳмуд Зарифов. – Тошкент: Шарқ, 1998.

Қизиқ экан, ботир, сенинг суҳбатинг, Сувсаганман, қолмас менинг тоқатим (321); Сизлар ҳам бир бу мамлакат ботири. Қимиз сўраб мендай йўловчи тури (321); Сўз айтасан бунда ётган ботирга, Қимиз ичсанг, тушгин ана чотирга (322) каби.

Шундай қилиб, ботир сўзи иштирок этган микроматнлар бир жойга тўплангач, «Алпомиш» матнидаги бу сўз юзасидан амалга оширилган ҳар қандай лингвистик таҳлил тўлақонли ва ишонарли чиқади. Сўзнинг мисра таркиби ва қофия тизимидаги ўрни, сўзнинг товуш таркиби ва оҳангдорликни таъминлашдаги вазифаси, микроматнда англатган семантик-стилистик оттенкалари, денотатив ва коннотатив маънолари хусусида батафсил таҳлилларни амалга ошириш мумкин бўлади.

С.Ризаев «Ўзбек тили машина фондининг яратилишига доир» мақоласида яна бир фактни келтирганди. У А.Қаҳҳорнинг «Синчалак» асари матни частотали луғатини тузиш жараёнида бир мартадан қўлланган сўзлар миқдор жиҳатдан кўплигини аниқлайди ва «ҳар қандай частотали луғатда бир мартадан учраган сўзлар (сўзшакллар) кўп учраганлиги билан характерланади» деган хулосани баён этади.¹ Шунга яқин фикрлар олимнинг Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий «Девон»и тили лексикасининг статистик тузилиши юзасидан олиб борган кузатишларида ҳам айтилган.² Бу ҳолатнинг тадқиқотимиз таҳлилига жалб этилган барча аънавий халқ дostonлари матни учун ҳам хос эканлигини таъкидлаймиз.

Шунингдек, С.Ризаевнинг «Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи»³ мавзуида ёзган докторлик диссертациясидан ҳам фойдали мулоҳазаларни олишимиз мумкин. Масалан, тадқиқотнинг «Лексик статистика» деб номланган бешинчи бобида сўз ва сўзшаклларнинг морфематик структураси, морфемаларнинг ўринлашуви ва фонологик структураси борасида келажакда амалга оширилиши лозим бўлган масалалар ўртага ташланган. Унда шартли равишда сўз (сўзшакл)ларнинг морфематик тузилиши лингвостатистик тадқиқ этилган. Турли жанрларда яратилган бадиий матнларнинг лексикаси, лексик статистикага хос бўлган хусусиятлар, турли қатламга оид сўзларнинг қўлланиш частотаси борасида мулоҳазалар баён этилган. Лингвистик аспектда сўзларнинг функционал услублараро қўлланиш частотаси нуқтаи назаридан морфем стати-

¹ Ризаев С. Ўзбек тили машина фондининг яратилишига доир // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. IV. – Тошкент, 2008. – Б.94.

² Ризаев С. Статистическая структура лексики языка «Дивана» Хамзы Хаким-заде Ниязи (частотный словарь и конкорданс). – Ташкент: Фан, 1989.

³ Ризаев С.А. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Филол. фан. докт.. дисс. – Тошкент, 2008.

стика яратилиши масаласи ўртага қўйилган. Сўзшакллар таркибидаги морфемаларнинг умумий статистик тузилиши ҳалигача махсус тадқиқ этилмаганига ишора қилиб ўтилган. Бу каби фикрлар бизнинг тадқиқотимиз учун ҳам йўл-йўриқ бўладиган даражада муҳимдир. Демак, келажакда сўзларни морфемаларга ажратиш имкониятга эга махсус компьютер дастурлари яратилишига умид боғласа бўлади.

С.Ризаев худди мана шу тартибда бадиий матнларнинг лингвостатистик манзарасини яратиш, шу матнлар асосида турли характердаги луғатлар тузишгина бадиий асар тили ва услуби борасида олиб борилаётган тадқиқотларни бир томонламалиқдан қутқаради, кузатишларни мукаммал асосга қўяди ва пировард натижада она тилимизнинг бойлиги кўламини белгишда муҳим восита вазифасини ўтайди деб ҳисоблайди.

С.Ризаевнинг мулоҳазаларидан шу нарса англашиладики, келажакда барча функционал услублар ва уларнинг жанрлари йўналишларида электрон матнларнинг, улар асосида частотали луғатларнинг яратилиши ўзбек лингвистик банкининг яратилишига, лингвистик тадқиқотларнинг янги методик асосларга қўйилишига, лексикографик ишларнинг жадаллашишига ва мукаммаллашишига, қиёсий, квантатив-типологик, информатсион-статистик ҳамда стилистик тадқиқотларнинг кенг қулоч ёйишига олиб келади. Замонавий техник воситаларнинг, хусусан, компьютернинг лингвистик тадқиқотлар жараёнидаги оламшумул имкониятлари кўрсатиб берилган, тил материални таҳлил этишнинг замонавий методлари ўртага ташланган, илк бор ўзбек матнларида ҳарфларнинг қўлланиш частотаси ва энтропияси ишлаб чиқилган мазкур диссертацион иш эса бу борада бизнинг тадқиқотимиздаги иккинчи бобга. унда қўйилган масалаларнинг ечимига, ушбу рисолада кўтарилаётган мулоҳазалар ва вазифаларга илмий-назарий асос ва амалий манба бўлиб хизмат қила олади.

Ўзбек лингвостатистикасига доир бу каби ишларда яна бир қатор вазифалар белгилаб берилган.

Француз математики Лаплас (XVIII аср) ифодалаган эҳтимолликнинг классик таърифидан баъзан тилшуносликда ҳам фойдаланиб келинаётганлиги маълум.¹ Масалан, бирон-бир матн (асар)даги, айтайлик, A_1 сўз F марта қўлланган.

С.Ризаев докторлик диссертациясида² тил ва нутқ бирликларининг қўлланиш частоталарига бўлган ишончлиликни баҳолаш мақсадида математик статистика ва эҳтимоллар назариясидаги «Ишончлилик баҳо-

¹ Бектаев К.Б., Пиотровский Р.Г. Математические методы в языкознании. Ч.1. Теория вероятностей и моделирование нормы языка. – Алма-Ата, 1973. – С.53.

² Ризаев С.А. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: ДД. – Тошкент, 2008.

си» («Оценка достоверности»), «Ишончлилик оралиги» («Доверительный интервал») каби формулалардан фойдаланган.

Қайд этилган мулоҳазаларни эътироф этган ва методологик асос қилиб олган ҳолда Фозил шоир дostonлари матнининг лингвостатистик таҳлилида амалга оширадиган вазифаларни белгилаб олиш ҳамда уларнинг ечимини топиш лозим бўлади.

ЛИНГВОПОЭТИКА

А.Ҳасанов, Қўқон ДПИ

БАДИИЙ МАТНДА МАТАЛЛАРНИНГ ПОЭТИК АКТУАЛЛАШУВИ: АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ҲИКОЯЛАРИ МИСОЛИДА

Бадиий матнда ёзувчининг ғояси, фикр ва мақсадини амалга оширишда, унинг ҳаётийлиги, образли-экспрессивлиги бирлигидан келиб чиқадиган бадииятини таъминлашда тил (тил бирликлари тизими) асосий роль ўйнайди. Айниқса, бунда лексик воситаларнинг аҳамияти бирмунча долзарбдир. Зеро, «Бадиий матннинг лисоний хусусиятларидан энг муҳими ҳам шундаки, унда эмоционал бўёқдор сўзларга, жаргон ва арголарга, кўчма маъноли сўзларга, маънодош, шаклдош, ўхшаш талаффузли ва зид маъноли сўзларга, шунингдек, ибора, мақол-матал ва афоризм каби бирликларга кенг ўрин берилади».¹

Маталлар ҳам паремиологик бирлик сифатида халқ донишмандлигининг нодир маҳсули ҳисобланади. Мақол ва маталлар ўзаро бир қанча интеграл ва дифференциал белгиларга эга. Бу ҳақда Б.Жўраева ҳамда М.Қосимовалар ўзларининг диссертацион ишларида алоҳида тўхталиб ўтганлар.²

А.Қаҳҳор ҳикояларида маталлардан воқеликка ижтимоий руҳ бағишлашда, персонажлар характер-хусусиятини индивидуаллаштиришда ўринли фойдаланиб, уларни асар бадииятига халқчиллик руҳини бағишловчи таъсирчан бадиий-тасвирий воситага айлантира олган. [Мулла Норқўзи:] – *Э, ҳали мен сени очаман деб юрибман-ку!*.. [Хотини:] – *Ҳар қимнинг гўри бошқа... Зериккан бўлсангиз, у дунё-бу дунё юзимни қора қилмасдан, жавобимни бера қолинг...* («Майиз емаган хотин»).

Ҳикояда тасвирланишича, мулла Норқўзининг «етти қават парда ичида» ўтирадиган хотини ўзини эрига покдомон, оқила қилиб кўрсатиш мақсадида турли хил ҳийла-найранглар ўйлаб топади. Масалан, осмон-

¹ Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.35.

² Қаранг: Жўраева М.Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланилиши: Филол. фан. номз... дисс. – Б.26 – 36; Қосимова М. Бадиий нутқ индивидуаллигининг лингвистик хусусиятлари: Филол. фан. номз... дисс. – Б.71 – 91.

да учиб ўтган самолётдан қочиб, юзини карнайгул поясига уриб олиши ана шу ўйилалардан бири эди. Мулла Норқўзининг юқорида айтган ҳазиломуз гапи унинг ўйилаларига қарши бўлиб чиқиши аёлни эсанкиратиб қўйди. Унинг эрига ҳўмрайиб қараши, кейин зарда билан уйга кириб кетишининг сабаби ана шунда. Шундан сўнг ўзини покдомон аёллардай кўрсатиб: «*Ҳар кимнинг гўри бошқа... Зериккан бўлсангиз, у дунё-бу дунё юзмин қора қилмасдан, жавобимни бера қолинг*», – дейиши унинг қилиқларини, хатти-ҳаракатларини эри олдида қолипласа-да, лекин китобхон шуурида ҳажвий руҳ уйғонади. Ёзувчи *Ҳар кимнинг гўри бошқа* матали ёрдамида персонаж нутқини индивидуаллаштириб, бу орқали унинг маънавий тубан қиёфасини имплицит, сатирик йўсинда тасвирлаган.

Одатда, мақол ва маталлар орасига қатъий чегара қўйиш борасида кўпроқ уларнинг мазмуний фикр ифодалаш доирасига эътибор қаратилади. Б.Жўраеванинг таъкидлашича¹, бир қатор тилшунос олимлар мақолларни тугал ҳукм, ибратомуз тугал фикр ифодаловчи турғун бирикма сифатида талқин этсалар, маталларни нутқ парчаси, ҳукм элементи, фикр тугаллигига эга бўлмаган ифода воситаси сифатида эътироф этадилар.

Мақол ва маталлар грамматик асослар миқдорига кўра тенг бўлиши мумкин, лекин маталлар асосида тугал бўлмаган ифоданинг ётиши, мақоллар сингари қофияга, оҳангдошликка эга эмаслиги улар орасидаги дифференциал белгиларни юзага чиқаради. Маталларда фикр (худди мақоллар сингари) образли, кўчма маънода ишлатилиши мумкин, лекин уларда «фикр ва муҳокаманинг тугал натижасини кўрмаймиз».² Бундай пайтда маталларнинг ишора қилиш (кўрсатиш) вазифаси биринчи ўринга чиқиб, нутқ вазиятига ишора қилади. Уларда ифодаланган умумяширин маъно нутқ вазияти ёки бадиий матн орқали реаллашади. Масалан: *Баҳринисо, хуштори урушда ўн уч немисни ўлдиргандан бери ҳеч кимга гап бермай қўйди. ...Баҳринисо бир гап айтди, жон-жонимдан ўтиб кетди: «Ҳажга каптар ҳам бориб келаверади, лекин каптар ҳожи бўлмайди» дейди* («Қизил конверт»).

Берилган лексик қуршовдаги матал икки грамматик асосга эга, яъни қўшма гап шаклидадир. Матн қуршовида мажозий маъно касб этган, лекин ундаги тугал фикр матн орқали рўёбга чиққан. Яъни «урушга ҳар ким ҳам бораверади, лекин жанг майдонида қаҳрамонлик кўрсатиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди» деган фикр маталнинг умумяширин маъносида имплицит тарзида истифода этилган. Лекин ушбу матал кел-

¹Кўрсатилган манба. – Б.26 – 27.

²Ҳақимов М. Ёзувчи ва халқ тили. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.18.

тирилган ички яширин маъноси билан кенг ижтимоийлик касб этмаган, балки ёзувчи ундан киноя воситаси сифатида фойдаланиб, баҳоловчи субъектининг характер-хусусиятини тасвирида таъсирчан лисоний воситага айлантирган.

Хуллас, ёзувчи ҳикояларида қўлланган маталлар китобхоннинг маънавий дунёқарашини шакллантириш, инсонийлик туйғуларини камол топтиришда ҳамда ҳикоялар бадииятини таъминлашда ўзининг ҳақиқий эстетик вазифасини бажарган.

Л. Сағатова, ЎЗМУ

ИЙХОМ ВА ИСТИОРА САНЪАТИДА СЎЗ МАЪНОСИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Нарса-буюм, воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро ўхшашликка асосланган маъно кўчишига метафора дейилади. Ш.Раҳматуллаев метафора бир нарса, белги-ҳаракатнинг номи бошқасига ўзаро ташқи (шакли, ранги каби жиҳатлари билан) ўхшашлиги асосида кўчирилишидан ҳосил бўлади деб изоҳласа¹. А.Ҳожиёв метафора сўзларнинг маъносидаги ўзгариш, силжиш натижасида эмас, балки улардаги ном кўчиш оқибатида юзага келадиган лингвистик жараён деб ҳисоблайди.² Метафора юнонча *metaphora*— кўчириш сўздан келиб чиққан бўлиб, сўз кўчириш жараёнида юзага келган маънони ҳам метафора деб юритамиз. С.Каримов тушунчалар ўртасидаги диалектик мувофиқлик ва алоқадорлик сўзларнинг нутқда бутунлай янги маъноларда қўлланишини келтириб чиқариши ва у ижодкорнинг субъектив қарашларига боғлиқ равишда юзага келишини эътироф этади.³ Метафора маъно ҳосил қилишнинг энг кенг тарқалган усулларида бири бўлиб, мумтоз адабиётшунослиқда истиора деб юритилган. М.Миртожиев ва М.Йўлдошев метафоранинг мазмуний жиҳатдан уч турини ажратишади: одатий метафора, жонлантириш, синестетик метафора. Истиора одатий метафора ҳисобланади. М.Йўлдошев таъкидлаган лингвистик метафора синестетик метафора, истиора эса хусусий метафорадир.

Истиора (арабча «ориятга олиш») маънавий санъат тури бўлиб, мумтоз поэтикага доир асарларда унинг моҳияти ҳақида бир-бирига яқин фикрлар баён қилинган. Жумладан, Рашидиддин Ватвот «Ҳадоийқ ус-сеҳр» асарида: «Истиоранинг маъноси бир нарсани орият (омонат)

¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.81.

² Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 220.

³ Каримов С. Ўзбек тили функционал стилистикаси. – Самарқанд, 2010. – Б.13.

га олишдир ва бу санъатнинг моҳияти шундан иборат: ҳар бир сўзнинг ҳақиқий маъноси бўлиб, шоир ва ёзувчилар сўзни ана шу маъно нуқтаи назаридан нақл қиладилар ва бошқа бир ўринда ўша сўзни орият учун (бошқа маънода) ишлатадилар, бу санъат барча тилларда мавжуд ва ниҳоятда гўзалдир. Агар истиора табиий бўлса, сўзга гўзаллик бағишлайди»¹, – дейди. Қайс Розий истиоранинг моҳиятини изоҳлар экан, бу санъатни мажоз кўринишларидан бири сифатида таърифлайди.² А.Ҳожиаҳмедов: «Истиора адабий асарда сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода, аниқроғи, уни ҳақиқий маъносида эмас, балки мажозий маънода қўллаш санъати саналади. Кўпинча бу икки маъно ўзаро ўхшашликка асосланади. Шу жиҳатдан истиора ташбеҳ санъатига яқин туради... аксар ҳолларда ташбиҳи кинояга, яъни мушаббихи туширилган ташбеҳга тенг келади»³, – деб изоҳлайди. Ё.Исҳоқов истиора ёпиқ ташбеҳнинг оқибатида юзага келади⁴ деб билади. Адабиётшуносликда истиора ўз хусусиятига кўра иккига бўлинади: 1. Очиқ истиора (ёки истиораи биттасрех). 2. Ёпиқ истиора (ёки истиораи изофий). Агар истиора объекти (ўхшатилаётган нарса) тилга олинмай, фақат истиораланувчигина акс эттирилса, бундай усул очиқ истиора дейилади. Масалан,

*Боғ учра қадам, эй гул, қўйғилки баҳор ўлмиш,
Боғ аҳли тилаб васлинг бесабру қарор ўлмиш (240).*

*Эй гул, ғами ҳажрингда кўнгул булбули нола
Токай қиладур, булбули нолонима раҳм эт (125).*

Ёпиқ истиорада истиораланувчи тилга олинмай, балки унинг бирор сифати, хулқ-атвори, узв-аъзоси изофат сифатида келтирилади. Масалан,

*Қатл ишида гарчи бемонанд эрур тиғи ажал,
Лек ўло олмас баробар ҳанжари мужгонинг (78).*

Адабиётшуносликда истиора ташбеҳдан кучлироқ саналади. Зеро, «эй гул каби гўзал маҳбуба» ифодасига нисбатан «эй гул» ибораси кучлироқ, таъсирчанроқ жаранглайди.⁵ Адабиётшуносликда тузилишига

¹ Қаранг: Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2010 – Б.253.

² Ал-мўъжам. – Б.271.

³ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б.29.

⁴ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент, 2000. – Б.22.

⁵ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б.31.

кўра бир сўздан ёки иборадан ташкил топган истиоралар содда истиора, бирикмали истиоралар эса мураккаб истиора деб ажратилган. Масалан, Огаҳий қаламига мансуб:

*Зор кўнглум булбулин қилди асиру мубтало,
Юзи гулзорида зулфи сунбулин дом айлагач (187), –*

байтида кўнглум булбули, юзи гулзори, зулфи сунбули бирикмалари мураккаб истиора саналади.

Истиора баъзан фразеологик бирликка тенг келади. Қон ютмоқ, бағри кабоқ бўлмоқ сингари бирикмалар истиора бўлиб келиши мумкин. Огаҳийнинг:

*Ваҳки юз меҳнат била бағримни қон этти фироқ,
Дам-бадам ул қонни кўзлардин равон этти фироқ (281), –*

байтидаги бағримни қон этмоқ бирикмаси ўз маъносида қўлланмай, жуда азобланмоқ маъносини англатади. Ёки:

*Огаҳий куйди фироқинг ўтиға,
Бош-аёқу бош-аёқу бош-аёқ (290), –*

байтида фироқ ўтиға куймоқ фразеологик бирикмаси ҳам шу маънога тенг келади ва истиора саналади:

*Эл висолинг бодасини дам-бадам нўш айлабон,
Ваҳки, ман ҳар дам юторман қон фироқингдин санинг (314).*

Кўчма маъноли турғун бирикма объекти чиқиш келишигидаги мавҳум от-лексема бўлиб, у орқали фразема истиорага тенг келади.

Ийҳом (арабча «шубҳага солиш, адаштириш») маънавий санъатлар ичида мураккаб тур саналади. «Ал-мўъжам»да ийҳом санъатига қуйидагича таъриф берилади: «Ийҳом «шубҳага солиш» санъатининг моҳияти шундан иборатки, бунда икки маъноли сўз ишлатадилар: биринчи маъноси яқин, юзаки, иккинчиси эса узоқ. Бу сўз шундай ишлатиладики, эшитувчи даставвал биринчи маънони қабул қилади, ваҳоланки, сўзловчининг асосий мақсади сўзнинг узоқ, ички маъносидир».¹ «Жами мухтасар»да эса шундай таъриф берилади: «Икки ёки ундан ортиқ маънога

¹ Ал Мўъжам. Техрон нашри 326-б. Исҳоқов Ё. –Б..

эга бўлган ҳар қандай сўз ийҳом дейилади. Ийҳом шубҳага тушишдир. Яъни бир маънони топгандан сўнг бошқа маъноси ҳам бормикин деб гумон қиладилар». ¹ Мумтоз адабиётшуносликда ийҳом икки хил тушунчани ифодаловчи, шунингдек, ҳақиқий ва мажозий маъноларга эга бўлган сўз ёки сўз бирикмасини шеъриятда қўллаган ҳолда бир байтда икки маънони ифода этиш санъати саналади. ² Сўзнинг биринчи маъноси яқин, юзаки, иккинчиси йироқ ва қоронғироқ бўлади. Китобхон дастлаб биринчи маъносини қабул қилади, лекин шоирнинг мақсади сўзнинг йироқ маъносида бўлади. ³ Навоий ийҳомни «хосса маъни» (хос маъно, юксак маъно) деб бу санъатни қўллашда моҳирлигини шундай таъкидлаган:

*Агар хосса маъни гар ийҳом эрур,
Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.*⁴

Огаҳийнинг:

*Ҳар важҳ била эмди бешаку гумон билдим
Ким, бу тун ул ой айлаб аҳдиға вафо келмас (233), –*

байтида ой лексемаси гапда қандай қолипда бошқа бирликлар билан муносабатга киришишига қараб икки хил мазмун касб этади. Дастлабки тушунчада истиоравий мазмундаги ой ёр тимсолини акс эттирса, иккинчи мазмундаги келишида у «муддат»ни ҳосил қилади.

*Ком уза ком ком олмоқ этсанг орзу шаҳ лутфидин,
Огаҳий, назм айлагил ширин нукот узра нукот (123), –*

байтида эса шаҳ лексемаси истиоравий кўчим бўлиб, ихомни шакллантирган. Шаҳ – султон, шаҳ – ҳусн шоҳи, яъни ёр тимсолларида келган.

Истиора ва ийҳомнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб уларни куйидагича таққослаш мумкин:

1. Ийҳом ритм ва мантикий урғу воситасида нутқда грамматик қайта бўлинишни талаб этади. Истиорада бундай бўлиниш содир бўлмай, у муҳим бир объектга асосланади.

¹ Жами мухтасар. Танқидий матн. – М.: ИВЛ, 1965. – Б.76; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, – Б. 29.

² Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б.26.

³ Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Тошкент, 1987. – Б.126.

⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том. – Тошкент, 1963. – Б.469.

2. Ийҳомда истиоравий кўчимга асосланган ва омонимик хусусиятга эга сўз асосий объект бўлиб келади ва у гапнинг мазмун ўзгаришини таъминлайди. Истиора битта компонентдан иборат бўлади.

3. Истиора фразеологик бирикмалардан иборат бўлиши ҳам мумкин. Ийҳомда эса бундай хусусият йўқ.

М. Умурзоқова, ТДПУ

ЙИҒИҚ АТОВ ГАПЛАР ЛИНГВОПОЭТИКАСИ

Тилшуносликда бадий матннинг лингвопоэтик хусусиятлари, баъзи бирликларнинг матн шакллантириш имкониятлари кенг ўрганилган. Лекин атов гапларнинг бадий матндаги ўрни, унинг матн шакллантириш имкониятлари, лингвопоэтик хусусиятлари ҳақида етарлича тадқиқотлар мавжуд эмас. Атов гаплар матнда йиғиқ, ёйиқ ва кетма-кет ҳолда қўлланилиши мумкин. Атов гаплар бир сўздан иборат бўлганда воқеа-ҳодисанинг мавжудлигини тасдиқлаш йўли орқали ифодалайди. Бундай гаплар ҳар доим тасдиқ шаклда бўлади. Агар атов гапдан кейин инкор маъносини билдирувчи сўз келтирилса, у икки составли гапга айланиб қолади.

Ҳ.Ғафуров атов гапларга нисбатан номинатив гап терминини қўллайди ҳамда номинатив гапларни уларнинг нутқ ичидаги маъноси, грамматик ва стилистик хусусиятларига кўра мавжудлик ва кўрсатма номинатив гапларга бўлади. Мавжудлик билдирувчи гапларни ўз ичида яна турларга бўлиб, эмоция билдирувчи алоҳида турини ҳам кўрсатади. «Бундай номинатив гаплар предмет, воқеа-ҳодисанинг мавжудлигини кучли эмоция билан ифода этади. Эмоция билдирувчи гаплар тасвирий ёки эмоционал характернинг кучига қараб икки турли бўлиши мумкин: 1) тасвирий эмоционал номинатив гаплар; 2) эмоционал номинатив гаплар. Тасвирий эмоционал гаплар, одатда, бадий асар ва бадий эмоционал нутқларда қўлланилади. Бундай гапларда эмоцияга нисбатан тасвирий характер кучлироқ бўлади. Масалан: Совуқ! Изғирин! Жангчилар фақат буйруқни кутиб турар эди. Эмоционал номинатив гаплар бадий асарда камроқ қўлланилиб, кўпинча жонли сўзлашувда ишлатилади. Бундай гапларда тасвир характерга нисбатан эмоционал характер кучлироқ бўлади. Масалан: Ёнғин! Сув келтиринг, биродарлар. Тошқин! Ким бор чақиринг!» (1).

Йиғиқ атов гаплар бир ёки икки сўздан иборат бўлиб, бадий матнда, асосан, адресатнинг диққатини маълум бир бўлакка қаратиш вазифа-

сини бажаради. Уч хона. Китоб тўла иш кабинетидан бошқалари анча қаровсиз, бетартиб, аммо иссиқ-совуқ сувлари, совуну атирларигача тайёр экан, эгалари келгунча маза қилиб ювиниб-тараниб олишди (А. Мухтор).

Мана сўзи билан қўлланган атов гаплар матнда бир неча гаплар билан алоқаланади ва матн шакллантириш вазифасини бажаради. Мана, Унсия. Шеър ва фикр ўчоғи. Олимлар, шоирлар рассомлар, наққошлар, чолғучиларнинг илҳом булоғи... Ҳиротнинг, бутун Хуросоннинг, Мовароуннаҳрнинг кўрки, ифтихори, қалби ва виждони. Яна дўстлар, яқинлар келишиб, шоирнинг муҳаббати билан руҳларини гуллайтиб кетдилар (Ойбек).

Ана сўзи билан келган атов гапларни Ҳ.Ғофуров кўрсатма атов гаплар сирасига киради. М.Абдулаттоев суперсинтактик бутунликларнинг услубий вазифаларини тадқиқ қилар экан, уларни тасвирий ССБлар, портрет тавсифини ифодаловчи ССБлар, образ тавсифини ифодаловчи ССБлар, эмоционал ҳолат ифодаловчи ССБлар, аралаш типдаги тасвирий ССБлар тарзида таснифлайди. Портрет тавсифини ифодаловчи ССБларда «воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатнинг рўёбга чиқишида иштирок этувчи шахс, турли жониворлар, бадий асар персонажларининг ташқи қиёфаси – портрети, кўриниши тасвирлаб берилади» (2, 92). Тадқиқотчи портрет тавсифини ифодаловчи ССБларни ўз ичида умумий портрет тавсифини ифодаловчи ва индивидуал портрет тавсифини ифодаловчига бўлади. Индивидуал портрет тавсифини ифодаловчи ССБларда ёлғиз бир шахс ёки предметнинг ташқи белгилари ҳақида маълумот беришини таъкидлаб, қуйидаги ССБни келтиради: «Ана Мунаввар! Олов тафтиданми, чиройли тиниқ юзи ловиллаб кетаяпти. Йўқ, у ортиқча қилпангламайди. Аммо ингичка узун қўллари шу қадар мутаносиб ҳаракат қиладики, кўзлари шу қадар маъноли сузиладик, беихтиёр маҳлиё бўлиб қоласан. Унинг имолари, кўзларининг маъноли ним табассуми ҳеч қайси қизниқига ўхшамайди» (2, 93). Кўриниб турибдики, атов гап ва у билан алоқаланган гаплар суперсинтактик бутунликни ҳосил этиб, қаҳрамон портретини яратишда услубий восита сифатида хизмат қилмоқда. Қуйидаги мисолда яқка қўлланган атов гап қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ифодалашга хизмат қилган: Ором. Умиданинг ўзига ором олиш қачон насиб қилар экан? (А.Мухтор) Аввал айтиб ўтилганидек, пайт ифодаловчи бирликлар билан шаклланган атов гаплар бадий асарларда кенг қўлланилади. Бундай атов гапларда воқеа-ҳодисанинг содир бўлиш пайти актуаллаштирилади, поэтик таъкид олади. Лингво-поэтик жиҳатдан бундай бирликларда экспрессивлик кучли бўлади: Тун. Эргаш ҳам келмади. У аллақайси қишлоқда деволзан тожикларга шо-

гирд тушган, ҳафта-ўн кундагина белига уч-тўрт танга пул туғиб келиб, чол кампирни қувонтириб кетарди (А.Мухтор).

Ёзувчи Эргашнинг кимлардир томонидан интиқлик билан қутилганлигини, тун бўлса-да келмаганлиги уни кутган шахсга қандай таъсир этганлигини бўрттириш мақсадида атов гапдан фойдаланган. Алоҳида гап сифатида шакллантирилган бирлик шу тариқа поэтик таъкид олган.

Тилда барқарор бирикма тарзида мавжуд бўлган бирликлар ҳам йиғиқ атов гапларни ҳосил қилади. Кўр ойдин. Осмоннинг чеккаси сариқ-кир уводага ўхшайди (А.Қаҳҳор). Ёзувчи воқеа-ҳодисанинг содир бўлиш пайтини китобхон кўз ўнгида яққол гавдалантириш учун атов гапдан фойдаланган. Ойдиннинг кўрлиги китобхоннинг диққатини тортиш билан бирга тасвирнинг бўёқдорлигини, таъсирчанлигини таъминлашга, китобхонни шу ҳолатни тасаввур қилиш учун мушоҳада юритишга, ўйлашга мажбур қилади. Одатда, бундай ғайриодатий бирикмаларда таъсирчанлик, тасвирнинг ўзига хослиги кучлироқ ифодаланади.

Йиғиқ атов гаплар, асосан, таъкидланаётган бирор-бир гап бўлагини таъкидлаш мақсадида гапнинг олдинги қисмига чиқариларкан, поэтик актуаллашган сўзнинг ўзидан кейинги гап билан муносабати матнда ойдинлашади. Йиғиқ гап шаклидаги атов гаплар адресатнинг эътиборини бошқа бўлақлардан ажратиб кўрсатишга, содир бўлган воқеа-ҳодисанинг ўрни, пайти, ҳаракатнинг бажарувчиси ёки унга хос маълум бир жиҳатни таъкидлашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдупаттоев М. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар: Филол. фан. номз... дисс. — Тошкент, 1998. — Б.92 — 93.
2. Ғофуров Ҳ. Ҳозирги замон ўзбек тилида номинатив гаплар: Филол. фан. номз... дисс. — Тошкент, 1962. — Б.39 — 40.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

У.Азимова, УзГИФК,

Б.Джураев, УзГУМЯ

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА

В лингвистике конца XX – начала XXI веков, знаменующей смену научных парадигм, складывается антропоцентрическая модель изучения языка через призму сознания его носителей и выделения в языковых объектах знаков культуры (1). «В основе когнитивной теории языка лежат важнейшие теоретические положения: провозглашение приоритета гипотетико-дедуктивного подхода к языку взамен эмпирического, рассмотрение языка как ментального феномена» и другие (2). Современный этап развития лингвистики характеризуется возрастающим интересом ученых к проблеме организации знаний и способам их представления в языке. Это предполагает развитие лингвистических дисциплин, связанной с объективной интегративной тенденцией развития гуманитарных наук и необходимостью освоения лингвистами результатов, достигнутых представителями смежных отраслей знания (психологии, социологии, этнографии, культурологии, политологии и т.д.). Возникновение междисциплинарных исследовательских направлений является индикатором интенсивного развития науки. Ученые все больше специализируются в проблемах междисциплинарных направлений филологии. К таким направлениям относятся психолингвистика, лингвокультурология, лингвоконцептология, когнитивная лингвистика, и т.д., что в совокупности составляет когнитивно-ориентированную лингвистику. В когнитивной ориентированной лингвистике языковая картина мира является одним из фундаментальных понятий, выражающее специфику бытия человека во взаимоотношении его с окружающей действительностью. В исследованиях лингвистов, посвященных данной проблеме, картина мира отдельного конкретного языкового сообщества может быть определена как ментальная совокупность представлений, знаний носителей языка об окружающей действительности, исторически сложившаяся в обыденном сознании данного языкового коллектива и отраженная в языке (Г.В.Колшанский, В.А.Маслова, Е.С.Кубряко-

ва, А.Вежбицкая, В.Г.Гак). Языковая картина мира представляет собой определенный способ концептуализации действительности. Большинство лингвистов соглашаются с утверждением, что языковая картина мира является «наивной» в том смысле, что во многих существенных отношениях она отличается от «научной» (концептуальной) картины мира. Принципиальные различия в научной (концептуальной) и наивной (языковой) картинах мира обусловлены тем, что последняя отражает обиходные, обывательские, бытовые представления о мире в отличие от первой, которая является представлениями о мире, вырабатываемые в науке и выражаемые с помощью фундаментальных понятий и научных методов. При этом важно подчеркнуть, что отраженные в языке наивные представления не могут считаться примитивными. Языковая и научная картины мира взаимосвязаны и взаимообусловлены. Языковая картина мира является, с одной стороны, представлением о мире, выраженном средствами языка, неизбежным для мыслительно-языковой деятельности продуктом сознания и, с другой стороны, одновременно лингвистической категорией (3). В формировании языковой картины мира выделяются три основные группы факторов: среда (окружение), психика (включая сознание, подсознание) и законы развития языка Ю.Д. Апресян отмечает, что подобный способ концептуализации действительности отчасти универсален, отчасти национально специфичен (4). Универсальность языковой картины мира обусловлена едиными, объективными процессами мозговой деятельности человека. Но, с другой стороны, восприятие окружающего мира зависит от культурно-национальных особенностей носителей конкретного языка. Выражаемая языковыми средствами специфика может касаться всех указанных факторов формирования языковой картины мира определенного социума. Кроме того, возможно неполное, фрагментарное отражение объективного и мыслительного миров данного языкового коллектива, а также отсутствие в языковом сознании носителей конкретного языка тех или иных культурно значимых признаков (предметно-фактических и понятийно-ценностных), актуальных для другого языкового сообщества. Специфика языковой картины мира может проявляться в возможности или невозможности выразить отдельным словом или устойчивым сочетанием понятие, лексически зафиксированное в другом языке. В этой связи говорят о национальной (национально-специфичной) картине мира. Именно национальное своеобразие языковой картины мира представляет особый интерес для лингвокультуролога. При сопоставительном анализе языковых картин мира различных социумов могут быть обнаружены, естественно, «общие места», закономерно связан-

ные с возможностью языка фиксировать не только уникальный опыт отдельного народа, но и культурный и социальный опыт всего человечества. Примером фрагментарного отражения объективного и мыслительного миров может служить когнитивная область знаний «Human» в английском сознании. Данное мыслительное пространство имеет иерархико-сетевую организацию и состоит из ряда областей, группирующихся, в пять когнитивно-семантических полей.

Список использованной литературы:

1. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С.231.
2. Ашурова Д.У. Перспективы научных направлений в свете новых направлений лингвистики // Филология масалалари. – Ташкент, 2004. – №4. – С.37 – 40.
3. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – С.108.
4. Апресян Ю.Д. Избранные труды // Интегральное описание языка и системная лексикография. Т.2. – М.: Языки русской культуры, 1995.

М.Р.Галиева ЎзДЖТУ

ЎЗБЕК ЛИНГВОМАДАНИЯТИДА ДИНИЙ ДУНЁ ТАСВИРИНИНГ ВЕРБАЛЛАШУВИ

Ҳозирги глобаллашув жараёнида турли халқларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий алоқалари тезлик билан ривожланмоқда. Ушбу жараён тилшуносликда ҳам акс этиб, унинг психология, социология, маданиятшунослик каби фанлар билан интеграллашувига олиб келди. Натижада умумий тилшуносликда лингвокультурология, когнитив тилшунослик, лингвоконцептология, маданиятлараро мулоқот, гендер лингвистикаси каби фанлараро лингвистик йўналишлар пайдо бўлди. Юқорида қайд этилган янги тилшунослик йўналишлари орасида лингвокультурология фани алоҳида эътиборга сазовордир. Лингвокультурология маданиятшунослик ва тилшунослик ораллигидаги фан бўлиб, тил бирликларида маданиятнинг акс этишини ўрганади. Лингвокультурология нуқтаи назаридан тил нафақат мулоқот воситаси, балки маданият кўзгуси, турли халқларнинг ўзлиги, дунёқараши, онги, миллий ха-

рактари, урф-одатлари ва қадриятларини ифодаловчи восита сифатида талқин этилади. Таъкидлаш жоизки, тилга бундай ёндашув ҳар доим олимларнинг диққат марказида бўлган ва маълум даражада илгари ҳам ўрганилган. Чунончи, В.фон Гумбольдт, Э.Сепир, Б.Уорф, А.Потебня каби буюк тилшуносларнинг фаразларида тилга миллий маданиятнинг асоси, уни шакллантиришда ва акс эттиришда муҳим омил сифатида қаралиб, тил ва маданият бир бутунни ҳосил қилувчи ажралмас қисмдир деган ғоя илгари сурилган. Ҳозирги вақтда лингвокультурология жадал суръатда ривожланиб бормоқда. Ушбу соҳага оид кўплаб илмий ишлар (В.В.Воробьев, В.Н.Телия, В.А.Маслова) ва илмий мақолалар (Д.У.Ашурова, Ш.С.Сафаров, Ў.Қ.Юсупов) чоп этилмоқда. Лингвокультурология вази фасига қуйидагиларни ўрганиш киради: 1) маданиятнинг акс этишида тилнинг ролини аниқлаш; 2) ҳар бир тилнинг миллий-маданий ўзига хослигини очиб бериш; 3) миллий-маданий бўёқдор тил бирликларини аниқлаш ва таҳлил этиш; 4) маданий концептларнинг тилдаги вербалашув усулларини аниқлаш.

Лингвокультурологиянинг базавий тушунчаларидан бири «дунё тасвири» тушунчасидир. Олимларнинг эътирофи бўйича, дунё тасвири иккита асосий турга бўлинади: концептуал дунё тасвир (ҚДТ) ва лисоний дунё тасвир (ЛДТ). ҚДТ деганда дунёнинг глобал образи (Пименова, 2004), маданият тақозо этган ондаги концептлар ва стереотиплар йиғиндиси (Попова. Стернин, 2007), когнитив фаолият маҳсули (Колшанский, 1990) тушунилади. Бошқача қилиб айтганда, ҚДТ – инсоннинг дунё ҳақидаги билимлари мажмуаси. ҚДТ лисоний дунё тасвир ёрдамида вербалашади. Лисоний дунё тасвири тилда ифода этилган инсоннинг дунё ҳақидаги маълумот ва билимлари йиғиндиси ҳамда янги маълумот олиш ва уни таҳлил этиш воситаси сифатида талқин этилади. Ўз навбатида, ҚДТ ва ЛДТ бир қанча дунё тасвирларини ўз ичига олади: миллий, фалсафий, диний, психологик ва ҳ.к.

Шу ўринда концептуал ва лисоний дунё тасвирларининг ажралмас қисми бўлган диний дунё тасвири алоҳида аҳамият касб этади. Тил ва диннинг ўзаро боғлиқлиги бир қатор тилшунослар (В.Н.Телия, Н.Б.Мечковская, А.К.Гадомский, D.Crystal, E.Kucharska-Dreiss) томонидан эътироф этилган, уларнинг фикрича, диний маданият сўзлар, фразеологик бирликлар, мақол-маталлар, афоризмлар ва диний концептларда ўз аксини топган. Диний дунё тасвири миллат учун аксиологик қийматга эга бўлган тушунчалардан иборат, қайсидир маънода унинг дунёқарашини шакллантиради, дунёдаги нарса ва ҳодисаларга бўлган муносабатини аниқлайди.

Тил бирликларининг таҳлили диний дунё тасвирининг турли тил сатҳларига тегишли тил бирликларида ўз аксини топганлигини кўрсатди:

а) лексик бирликлар: Аллоҳ, Худо, Парвардигор, Тангри, Раб(б), анбиё, иймон, калима, авлиё, қиёмат, азон, азоб, аросат, арш, арафа, банда, намоз, гуноҳ, ихлос, рамазон, ҳайит, фаришта, қибла;

б) ясалма бирликлар: *художўй, авлиёнамо, алайҳиссалом, художўй, алҳамдулиллоҳ, худобехабар, астағфируллоҳ, асфаласофилин, худо-безори, бандачилик, бидъаткор, қиёматли, қиблагоҳ;*

в) сўз яшаш бирликлари: *Парвардигори олам, Арши аъло, Аллоҳ таоло, беайб Парвардигор, амри маъруф, боқий дунё, фисқ-фасод, девори қиёмат; аҳли дил, синов дунё;*

в) фразеологик бирликлар: *Худо асрасин, Қиёмат қарз, Худо ўз паноҳида асрасин, шайтоннинг сўзига кирди, худо раҳмат қилсин, қиёматлик дўст, фаришта омин десин, у дунёси куяди, пешонага битган, омонат дунё, Одам Атодан қолган, калима келтирмақ, иймонини ютмоқ;*

д) мақоллар: *оминда бисмилло, беришда астағфирулло; ота рози – худо рози; Сулаймон ўлди – девлар қутулди; меҳнатсиз роҳат бўлмас, савобсиз – жаннат; бир кўнғил иморати – минг Макка зиёрати; олтин олма, дуо ол, дуо олтин эмасми; ота-онасини танимаган тангрини танимас; меҳнат билан ер кўкара, дуо билан – эл.*

Хулоса сифатида куйидагиларни эътироф этиш мумкин: а) тил ва маданият чамбарчас боғлиқ бўлиб, тил бирликларида маданият акс этади; б) диний дунё тасвири концептуал ва лисоний дунё тасвирларининг ажралмас бўлагидир ҳамда инсоннинг тилда намоён бўлган диний билимларини ўзида мужассам этади; в) диний дунё тасвирини акс эттирувчи тил воситалари турли тил бирликлари ёрдамида акс этади: лексик бирликлар, сўз яшаш бирликлари, сўз бирикмалари, фразеологик бирликлар, мақоллар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990.
2. Пименова М.В. Предисловие / Введение в когнитивную лингвистику. Под ред. М. В. Пименовой. – Кемерово: 2004.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: Восток-Запад, 2007.

ТИЛНИ ЎРГАНИШДА ЛИНГВОМАДАНИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Тилнинг луғат таркиби ушбу тилда сўзлашган ва сўзлашаётган барча инсонлар сўз яратишининг натижаси ҳисобланади. Унинг шаклланишида барча ижтимоий табақа, касб ва ёшдаги одамлар иштирок этадилар. Ҳар қандай тил луғатининг шаклланиши халқнинг тарихий ривожланиши, иқтисоди, турмуш тарзи билан ушбу тилда суҳбатлашувчи халқнинг анъаналари, урф-одатлари, дини, дунёқараши кабиларнинг ўзаро алоқаси натижасида рўй беради. Тилнинг луғавий таркиби натижаси сифатида унинг аксини халқ турмушининг барча ҳаётий муҳим соҳаларида топиш мумкин. Бу – тилнинг кумулятив (таъсир) вазифасидир, яъни тил бирликлари семантикасида тарих, маданият, иқтисодиёт борасидаги билимлар тўпланишининг фаолияти ётади. Юқорида келтирилган омиллар халқнинг дунёни тушуниш тизимида сезиларли из қолдиради ва айнан шунинг учун бир халқнинг атрофдаги воқеликни англаши бошқасиникидан фарқ қилади, яъни ҳар бир халқ дунёни аниқ бир кўз қири остида кўради.

Ҳар қандай халқнинг ҳаётида доимо ўзгаришлар рўй беради, иқтисодиёт ривожланади, турмуш тарзи, урф-одатлар ўзгаради, турли тарихий воқеалар содир бўлади. Ўраб турган дунёнинг айрим ҳақиқатлари одамлар ҳаётидан тушиб қолади, унинг ўрнини бошқалари эгаллайди, ривожланиш ва тараққиёт эса номланишни талаб қилувчи янги тушунчаларни киритади. Луғат ҳаётнинг ушбу талабларига аниқ муносабат билдиради ва уларнинг барчасини тил луғатида акс эттиради: янги сўзлар ҳосил бўлади, бошқа тиллардан ўзлашади, мавжуд сўзлар эса қайта англонади. Шундай қилиб, тил ўзининг яна бир вазифаси – атовчи – сўзлар ёрдамида атроф-муҳит ҳақиқатларини номлаш вазифасини амалга оширади.

Ҳар бир тил «дунё тасвирини» акс эттираркан, ўз воситалари ва номлаш усулларида фойдаланиб ўзининг номлаш тизимини ишлаб чиқади. Сўз бойлиги воқеликнинг айрим объектлари ва қисмларини номлаш орқали дунёнинг тил тасвирида пайдо бўладиган ўша бўлагини тақдим қилади. Тил луғати бизни ўраб турган воқеликни ажратиб кўрсатиш, инсоннинг ташқи ва ички дунёсидаги айрим ўлчамларни белгилаш билан чамбарчас боғлиқ. Гарчи нарсалар дунёсида барча предметлар, ҳолатлар, жараён ва хусусиятларнинг барчаси ҳам номланмаган эса-да, алоҳида сўз билан аталганларининг ҳаммаси у ёки бу сабаблар билан

инсон диққат-эътиборини тўхтатган, бошқа одамлар орқали тақсимланган билимлар захирасига кириб бўлган. Инсон онгида акс этган нарсаларгина белгиланиши лозим ва бу маънода нарса ёки ҳолатнинг ўзигина эмас, балки, аслида, ушбу нарса ёки у билан алоқадорлиги туфайли инсон томонидан юзага келган концепт (тушунча) ҳам ном бериб аталади. Гарчи ривожланган тилда инсон ташқи ва ички дунёсининг асосий элементлари ўзининг номига эга бўлса-да, воқеликни унинг белгиланиши билан бирлашиши доимо қисман ва танланиб олинган жиҳатта эга. Аташ жараёни тадқиқоти нутқий фикрлаш ҳодисасининг ҳаракатланувчи кучига кириш, объектни унинг истиқболдаги номи билан ўзаро нисбатини аниқлаш параметрини намоён қилиш имконини беради; луғатнинг мавжуд таснифини таҳлил этиш дунёни англаш ва қисмларга бўлиш таъмоилини тиклаш имконини беради. Аташ жараёни бевосита инсон билан боғлиқ ва унинг натижаси сифатида кўп нарса тилда инсон табиати хусусиятлари билан аниқланган. Мавжуд воқеликнинг сўз моҳияти билан ҳамда нарсаларни белгилаш ўртасидаги муносабатларини ўрганиш ўраб турган дунёни идеаллаштириш жараёнини тушунишга ёрдам беради, уни ўзлаштириш, инсоннинг кундалик фаолиятида изчил рўй берадиган объективлаштириш ҳамда эришилган натижалар тил бирликларида қайд қилинади. Таъкидланганидек, тил тузилиши инсон тафаккури, унинг тажрибаси тараққиётининг ифодаси саналади. Тилнинг асосий вазифаси мулоқот жараёнида фикрлашнинг ифодасидир. «Аташ денотатнинг – хусусият, сифат ва муносабатнинг – моддий ва маънавий соҳа предмет ва жараёнларининг маълум белгиларини акс эттирувчи тушунчанинг тилга оид белгиси – сигнификат ортида мустаҳкамланишидир, у туфайли тил бирликлари оғзаки мулоқотда мазмун-моҳиятнинг таркибий қисмларини ҳосил қилади». Предметни номлаш ёхуд ўта умумий мавҳум хусусиятлар ё аниқ, предмет хусусиятларини кўрсатиш орқали рўй беради.

Атрофни ўраб турган воқеликнинг у ёки бу предметларини аниқлашдан ташқари катта миқдордаги сўзлар семантикасида маданий таркибий қисмлар, яъни тағбилимлар мавжуд. Бу эса сўзнинг тил моҳиятига кирмай, унинг ортида турувчи дунёнинг муносиб реал воқелик борасидаги географик, тарихий, маданий ва бошқа маълумотлари аниқ йиғиндисидир». Бу каби тағбилимлар ушбу тилда гаплашувчи халқнинг тасавури асосида, шунингдек, халқнинг географик, иқлимий яшаш шaroити, ижтимоий-тарихий тажрибаси ёрдамида аниқланадиган дунёни қабул қилишнинг миллий хусусиятлари орқали шаклланади.

Сўз тузилиши эътиборимизни ўзида тилнинг муҳим хусусиятларини яхши акс эттириши билан жалб қилди. Сўз тузулиши тилдаги қизиқарли, шу билан бирга, мураккаб ҳамда шева жиҳатидан бир-бирига зид ҳолат-

лардан биридир. Айнан отлашган ясамаларга нисбатан бўлган юқори этиборнинг сабаби от сўз туркумининг катта семантик ҳажмга эгаллиги билан боғлиқ. Отлашган композитлар мураккаб ва турли маъновий тизимга молик. Отлашган композитларнинг моҳияти уларнинг таркибидаги отлар ўртасида мураккаб ва турли муносабатларга, композит ва унга параллел сўз бирикмаси ўртасидаги ғоят мураккаб ўзаро боғлиқликка олиб борувчи икки отнинг ўзаро таъсири ва қаршилиқ кўрсатиши омили сифатида шаклланади. Ўзбек ва инглиз тилидаги сўз тузилиши деярли бир хил фоизли муносабатга эга ва турли тилларнинг сўз тузилиши тизими «типологик ҳар томонлама ҳисобланади ва типологик тадқиқоти-нинг қизиқарли объектини намоён этади» деган хулосага келади.

Сўнги пайтларда дунёнинг тил тасвирини, унда одамнинг эгаллаган ўрнини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда, бу эса кўп жиҳатдан олимларнинг тилни антропологик томондан ўрганишга қизиқишлари билан боғлиқ. Тил, маълумки, инсоннинг фақат ўзига хос хусусият саналади. Шу билан бирга, инсон дунёнинг тил орқали яратилган ушбу тасвирида марказий сиймо ҳисобланади. Сўнги ўнйиллик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тилнинг семантик тизими антропомарказийлик тамойилига асосланади. Одамнинг тилда иштироки тилнинг барча поғоналарида сезилади, бироқ тилнинг кўпроқ антропомарказийлиги луғатда айнан сўз ясалишида намоён бўлади, унда тил яратувчанлиги ғояси ёрқин ифодаланган. Ушбу ғоя Гумбольдтнинг барча таълимотларини сингдирувчи тилнинг ўзгарувчан тушунчаларидан ҳосила саналади, унга мувофиқ тарзда тил оқибат сифатида, инсон сўз яратувчанлигининг изчил ҳодисаси сифатида қабул қилинади. Сўз ясалишининг ҳаётга юкланишини ўрганиш шуни кўрсатдики, у ташқи дунёнинг пассив объективлашувини эмас, балки сўз яратилишининг онгли ва мақсадга мувофиқ ҳодисаси ҳисобланади, унда билишга оидлик ва қимматлилик ягона бутунликка туташади. Сўз ясовчи воситалар ёрдамида ташқи дунёдаги предмет ва ҳодисаларни «номлаш» жараёнининг ўзи тил ташувчилар учун уларнинг аҳамияти ўлчанишини намоён қилади. Шунинг учун айнан сўз ясалишида тил тузилиши билан англашнинг боғлиқлик ғояси амалга оширилади. Образли қилиб айтганда, «англаш дунё буйлаб тил воситасида ҳаракатланади ва бойиган ҳолда ўз-ўзига қайтади» (Философский энциклопедический словарь. – М., 1997. – С.555). Бу борада ясама сўзни ўрганиш ўта истиқболли ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Философский энциклопедический словарь. – М., 1997.
2. Гумбольдт В. фон. Труды по языкознанию. – М., 2000.

SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF CONCEPT AND MEANING

In present-day cognitive linguistics the notion of concept is one of the most widely used and controversial. Although it has become a «household name» for many researchers, its content varies in different scientific schools and has got a variety of interpretations by individual scholars. The point is that the concept is the category of thinking, it is an aspect of thought and it gives plenty of room for its interpretation. Today the category of concept appears in the studies of philosophers, logicians, psychologists, and it bears traces of all these extra linguistic explanations.

At the beginning the term «concept» was used as a generalized word-nominator, which in the process of thinking replaces an uncertain set of objects, actions, cognitive functions of the same kind. D.S. Likhachov used this term to refer to the generalized cognitive unit, which reflects and interprets the phenomena of reality, depending on education, personal experience, professional and social experience of a native speaker [1]. Yu.S. Stepanov believes that a concept is the «content of the notion», A.P. Babushkin considers the concept as a discrete mental unit which reflects the object of real or imaginative world and is kept in the national memory of native speakers in the verbalized form [2]. In the Brief Dictionary of Cognitive Terms the concepts is defined as «operational meaningful unit of memory, mental lexicon, conceptual system, brain language, and the whole picture of the world reflected in the human mind» [3, p. 90].

Despite the diversity of interpretations of the concept, linguistic researchers have agreed that the concept is a mental representation, «a unit of mental activity» [2]. In general usage the term mainly denotes «idea» or «notion». In a narrower sense it is an abstract idea or a mental symbol sometimes defined as a «unit of knowledge», built from other units which act as the concept's characteristics. The concept has a purely cognitive status and does not exist outside mind.

The complexity of the concept is a two-way connection between language and mind. Mental categories are represented through linguistic categories, and at the same time are determined by them; in other words, the culture determines the concept (i.e. the concept is a mental projection of the elements of the culture). The relationships between the phenomena of «language» and «culture» are quite complicated, as the language is both the part of the culture and an external factor to the culture; language and speech are the areas where the concept is «objectified». Thus, the nature

of concepts, and their relation to the things of which they are the concepts, and to the minds which use or contemplate them, are among the most hotly disputed subjects in present-day linguistics.

It is especially important to reveal the relation between the concept and the meaning of the word as it affects both the determination of the subject of cognitive linguistics and the development of methods for analyzing the semantics of the language.

Being an idealized mental image, the concept has a high degree of abstraction, which is *a priori* predetermined by its dual nature. The concept is a unit of cognitive level; therefore, it absorbs everything that comes from «the world of mind» and is reflected in the meaning.

Presumably the word-nominator is the means of verbalization of the concept. Acting as discrete units, concepts condense the human knowledge and experience, which is verbalized and stored in the national memory. They accumulate not only individual skills and experience but also knowledge that is shared by the linguistic community as a whole. Starting from Sapir-Whorf hypothesis of linguistic relativity, apparently, there are universal concepts. Virtually all world languages have words marked with special semantic and emotional stress: God, father, mother, faith, life, death, love, etc. They represent the corresponding concepts that are universally valuable, the most meaningful and therefore are rather complicated.

On the one hand, the concept and the meaning of the word share some similarities. Human mind, localized in the brain reflects the objective and subjective reality. Both the concept and the meaning are the reflection of reality (objective and subjective). They have cognitive nature and present the result of the reflection and cognition of reality by the human mind. In other words, the content of the concept reflects certain aspects of the phenomena of reality, and so does the meaning of the word, which has a cognitive nature.

On the other hand, they have certain differences. The meaning and the concept are the products of the different levels. We can oppose the concepts and the meanings as mental units, which belong to the cognitive and linguistic human consciousness respectively. The concept is a product of cognitive human consciousness, while the meaning is the product of linguistic consciousness.

The meaning in relation to the concept appears as a part of its content, which is relevant to this linguocultural community. Many cognitive linguists agree that components of lexical meaning reflect only significant conceptual features, but not all of them. The structure of the concept is much more complicated and more varied than the lexical meaning of the words.

The meaning conveys certain cognitive features and components that

make up the concept, but it is always only part of the semantic content of the concept. For the explication of the content of the concept numerous lexical items as well as experimental studies to complement the results of linguistic analysis are required. Thus, the meaning and the concept are correlated as communicatively relevant part and a mental whole.

The list of used literature:

1. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изд. Акад. наук СССР. Серия лит. и языка. 1993. Т.52. – №1. – С.3 – 9.
2. Гунина Н.А. Семантика английских глаголов звучания в когнитивном аспекте (на английском языке) // Вопр. соврем. науки и практики. Ун-т им. В.И.Вернадского. 2010. – №10 – 12 (31). – С.342 – 348.
3. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С.Кубряковой. – М.: МГУ, 1996. – 248 с.

ГЕНДЕРОЛОГИЯ

Н.Бекмухамедова, ЎзМУ

ТАНИШУВ ЭЪЛОНЛАРИДА УЧРАЙДИГАН ХУЛҚ СТЕРЕОТИПЛАРИНИНГ ГЕНДЕР АСПЕКТИ ХУСУСИДА

Маданий-ижтимоий контекстдан келиб чиқиб, турли хил давлатлардаги гендер муносабатларнинг ўзига хослигини инобатга олган ҳолда турли хил тарихий даврлардаги, ҳар хил этник гуруҳлардаги, ижтимоий табақалардаги «жинснинг жамимиятдаги мавжудлиги» гендер дейилади. Маълумки, жамиятда мавжуд эркак ва аёл образига этнопсихология, менталитет, миллий қадриятлар, дин, маълум бир этноснинг тарихий малакаси, ушбу давлатнинг цивилизация даражаси таъсир қилади.

Шундай экан, ҳар бир алоҳида олинган жамиятда эркак ва аёлларнинг хулқи, одоби, касб-кори, кийим-кечаклари ўша жамиятда қабул қилинган маълум бир қонун ва қоидаларга (яъни стереотипларга) риоя қилишлари шартдир.

Хулқ стереотипларини гендер аспектда ўрганиш ва уларнинг турли хил жамиятларда намоён бўлиши катта назарий аҳамиятга эга. Шундай экан, гендер тадқиқотлари учун танишув эълонлари матни материал бўлиб хизмат қилади. Танишув эълонлари, биринчидан, Ўзбекистондаги замонавий ижтимоий-маданий вазиятни очиб беради, иккинчидан, миллий қадриятлар, стереотип тассавурлар, эркаклар ва аёллар орасидаги муносабат ҳақида, уларнинг оиладаги ва жамиятдаги ўрни хусусида маълумот беради.

Ушбу танишув эълонлари матнлари орқали биз эълон берувчи шахснинг қайси этносга тегишли эканлигини, яъни миллатини, шу миллатнинг маълум бир анъаналари ва урф-одатларини билиб оламиз, барча учун умумий стереотиплар коннотацияси ёрдамида ахборотни қабул қиламиз. Масалан, адресат учун субъект ўзини «беваман» ёки «турмушга чиқмаганман» деб таништириши муҳимдир, чунки иккала сўз турли стереотипларни юзага чиқаради.

Гендер фарқланиш хусусида фикр билдирсак, кўп ҳолларда аёллар томонидан берилган танишув эълонларида аёллар ҳақида гап кетганида «яхши уй бекаси», «сарамжом-саришта», «яхши пазандаман», «уйим-

жойим дейдиган» каби лексемалари «покиза» лексемасига, «қадди-қоматим келишган», «кўхликман», «тенгдошларимга нисбатан ёш кўринаман», «мени истараси иссиқ дейдилар» каби лексемалари «жозиба» лексемаси коннотацияси тўғри келади.

Танишув эълонларида, асосан, аёллар (қиз-жувонлар) бўлажак умр йўлдошига қўйиладиган талабларда кўпинча «баланд бўйли», «қоматли», «келишган» каби сўзларни ишлатсалар, эркаклар эса бўлажак умр йўлдошларига нисбатан «чиройли», «истараси иссиқ», «кўхлик» каби баҳолаш сўзларини қўллашади. Шундай экан, турмуш қурмоқчи бўлган ўзбек ёшларнинг лисоний тассавурида ташқи кўринишга кўпроқ аҳамият берилар экан.

Статистикага кўра, эркаклар тассавурдаги аёллар қуйидаги фазилатлар бўйича баҳоланарканлар:

- 1) ташқи кўриниш;
- 2) меҳр-оқибат;
- 3) яхши уй бекаси;
- 4) яхши она;
- 5) сарамжом-саришталик.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, ўзбек эркаклари учун аёлларнинг ижтимоий мавқеига нисбатан яхши уй бекаси ва яхши оналиги муҳим экан. Кўп ҳолларда эркаклар учун аёлларнинг маълумоти катта роль ўйнамайди, яъни замонавий ўзбек аёлларининг касбий мавқеи унча аҳамиятли эмас экан.

Шу билан бирга, статистик маълумотлар бўйича, эълон берувчилар ичида аёллар 2-3% ни ташкил қилади. Улар орасида илк турмуш қурмоқчи бўлган қизлар ҳам, иккинчи маротаба турмуш қурмоқчи бўлган жувонлар ҳам мавжуд. Аёллар томонидан берилган танишув эълонларида аёлларга хос жиҳат – ўз-ўзларига баҳо бериш ҳолатлари яққол кўринади, эркакларда эса бунинг аксини кўриш мумкин. Аёллар эълонларида ташқи кўринишга аллоҳида ўрин ажратадилар, эркакларда эса бу жиҳатта умуман аҳамият берилмайди. Аксарият эркаклар томонидан берилган эълонларда, асосан, моддий ҳолат, топиш-тутиш, уй-жойнинг мавжудлиги, машинага эгаликлари каби жиҳатларга катта урғу берадилар.

Кузатишларга кўра, танишув эълонларда қайд қилинишича, аёллар учун ташқи кўриниш, эркаклар учун моддий ҳолат муҳимроқ экан. Менталитет нуқтаи назаридан Ўзбекистонда эркак ва аёлларнинг оиладаги вазифасига кўра эркак «боқувчи», аёл эса «яхши уй бекаси» стереотипи мавжуд эканлиги кузатилди.

Хулоса қилиб айтганда, аёллар ва эркаклар сўзлашув нутқининг ўзаро фарқли жиҳатлари ёзма манбаларда ҳам, яъни улар томонидан

берилган танишув эълонлари матнларида ҳам ифодаланаркан. Бундай гендер аспектдаги тадқиқотлар бугунги кун ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммоларидан бирига айланиб бормоқда.

Б.Йўлдошев, К.Ражабова, СамДУ

ШАХС ТАВСИФИ УЧУН ҚўЛЛАНУВЧИ ЗООНИМЛАРНИНГ ГЕНДЕР ХУСУСИЯТЛАРИГА ДОИР

Маълумки, ҳар бир тилнинг лексик ва синтактик қатламида муҳим аҳамиятга эга бўлган зоонимлар, яъни ҳайвон номларини билдирувчи сўзларнинг инсонни тавсифлашда қўлланилиши жуда қадимдан маълум лисоний жараён саналади [1]. Негаки одамзод тарихда ҳайвонлар билан ёнма-ён яшаб кун кечирган. Ўзида образлилик, эмоционаллик, экспрессивлик, мотивация, баҳолаш каби хусусиятларни мужассамлаштирган зоонимлар инсонни тавсифлашда психологик ва тарихий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. Инсоннинг ички ва ташқи дунёсини, ижтимоий ўрнини, жисмоний ҳолатини ифодаловчи ҳайвон номлари ҳам жонли нутқда, ҳам бадийий услубга хос матнларда тез-тез учраб туради. Бирор кишининг характерини сифат сўз туркумига оид сўзлар билан тасвирлагандан кўра унга муайян зооним орқали тавсиф бериш реципиентда фаол эмоционал ҳолатни юзага чиқаради, бундай ҳолатда етказилган ахборот узоқ вақтлар реципиент хотирасида сақланади [2, 23]. Масалан, *қўй* денотат тарзида ҳамма халқлар учун бир хил объективликка эга бўлган ҳайвон саналади. Лекин умумистеъмолдаги «*қўй*» маъноси рус ва ўзбек тилларида маълум фарқли хусусиятларга ҳам эгадир. Руслар *қўй* сўзи маъносида «*қайсар*», «*аҳмоқ*» семаларини шакллантирган бўлсалар, ўзбеклар бу сўз семемаси таркибига «*беозор*», «*гўл*» семаларини олиб киришга интилганлар, шу асосда ўзбек тилида *қўйдаи ювош*, *қўймижоз*, *қўй оғзидан чўп олмаган* каби бир қатор фраземалар ҳам шакланган [ЎТИЛ-5, У, 399].

Маълумки, XX асрнинг сўнгги 10 йиллигида тилшунослик фанида тил ҳодисаларини антропоцентрик парадигмага асосланган ҳолда тадқиқ қилиш кенг тус олди. Бунда инсоннинг замондошлари томонидан баҳоланиши ва унинг характерлари ранг-баранглигини тил нуқтаи назаридан тадқиқ қилишга замонавий тилшуносликнинг асосий вазифаларидан бири деб қаралди. Инсоннинг икки жинсга бўлиниши ўз-ўзидан улар орасида ижтимоий, маданий, психологик ва ҳаттоки лисоний ўзига хосликлар, яъни ўхшаш ва фарқли жиҳатлар мавжудлигидан дарак бе-

ради. Ана шундай ўзига хосликларни илмий жиҳатдан тадқиқ қилиш гендер тадқиқотлари, шу жумладан, лисоний ўзига хосликларни ўрганиш лингвистик гендерология томонидан ўрганила бошланди.

Айни пайтда, замонавий лингвистикада янги йўналиш ҳисобланган гендер тилшунослигини тадқиқ қилишга бағишланган илмий ишлар энг долзарб масалаларни очиб беришда алоҳида аҳамият касб этмоқда. Тилшуносликнинг ажралмас соҳаларидан бири бўлган лингвистик гендерология ижтимоий-маданий жинсни ўрганувчи фан сифатида бир қатор тилшуносларнинг диққатини ўзига тортиб келмоқда. Ҳозирги замон тилшунослигида олиб борилаётган гендер тадқиқотлари тилнинг барча сатҳларини қамраган ҳолда амалга оширилмоқда. Тилнинг лексик (А.Ф.Артёмова, А.А.Григорян, И.В.Зикова, Р.Лакофф, Г.Г.Слиппкин, Д.Таннен, В.Н.Телия, Д.У.Ашурова, М.И.Расулова), грамматик (В.А.Виноградов, Д.Маккей, С.Миллер, В.П.Пишайкина), фонетик-фонологик сатҳда (С.В.Бондарь, В.В.Потапова, Т.И.Шевченко), лексикографияда (О.А.Васькова, Ю.В.Вишнякова, М.С.Колесникова, М.В.Сергеева) ҳамда мулоқотнинг вербал ва новербал жиҳатларида (Ф.И.Карташкова, Г.Е.Крейдлин, И.А.Стернин, Дж.Холмс) олиб борилган ишларни бу ўринда алоҳида таъкидлаш лозим бўлади. Инглиз тилидаги тил бирликлари гендер нуқтаи назаридан маълум даражада тадқиқ этилган, аммо ўзбек тилидаги тил бирликларининг гендер хусусиятлари ҳозирча кам тадқиқ этилган масалалардан бири саналади.

Шу жумладан, ҳозирги кунга қадар ўзбек тилида инсонни тавсифловчи зоонимларнинг (ИТЗ) гендер хусусиятлари синхрон ёки диахрон аспектда махсус тадқиқ этилган эмас.

Маълумки, зоонимларнинг семантик структурасидаги кўчма маъно ва гендер жиҳатларини аниқлаб олиш учун луғавий изоҳда берилган архисема ва интеграл семаларни бир-биридан фарқлаш зарур бўлади. Агар архисема битта майдонга тегишли барча тил бирликларининг луғавий изоҳи таркибида мавжуд бўлса, интеграл сема маъно жиҳатидан бир-бирига яқин сема саналади.

Ўзбек тилидаги зоонимларнинг луғавий изоҳидаги семаларни аниқлаш ва аниқланган бундай семаларга таяниб муайян зоонимнинг гендер нуқтаи назаридан таснифлаш, яъни фақат аёллар ёки фақат эркаклар тавсифида ҳамда ҳар икки жинс хусусиятларини тавсифлашда тенг қўлланувчи зоонимлар гуруҳига киритиш учун бир неча ҳайвон номларининг компонент таҳлилини амалга ошириш лозим бўлади.

Биз бу ўринда ўзбек тилидаги қанжиқ, мегажин, жўжа, зшак, хўроз, зулук, қўзичоқ каби зоонимларнинг беш жилдлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да келтирилган луғавий изоҳи асосида компонент таҳлил қиламиз.

Қанжиқ – 1. Урғочи ит. 2. Шу ҳайвонга нисбатан ҳақоратни билдиради [ЎТИЛ-5, У, 237]. Шу билан бирга, мазкур зооним кўчма, коннотатив семада. яъни «бузуқ, фоҳиша» маъносида ҳам бадий ва публицистик матнларда қўлланади.

Мегажин – 1. Урғочи чўчка. 2. Шу ҳайвонга нисбатан ҳақоратни билдиради (хотин-қизларга нисбатан ишлатиладиган қаттиқ ҳақорат сўзи) [ЎТИЛ-5, П, 577].

Жўжа – кўчма. Фарзанд, бола, гўдак [ЎТИЛ-5, П, 116].

Эшак – кўчма. Бефаҳм, ҳеч нарсага қизиқмайдиган одам; аҳмоқ, нобакор шахс [ЎТИЛ-5, У, 63]. Шу зооним асосида ўзбек тилида «жуда итоатли, ювош» маъноларини ифодаловчи «мулла минган эшакдай» ибораси ҳам шаклланган [ЎТИЛ-5, У, 63].

Хўроз – кўчма. с.т. танти, мард [ЎТИЛ-5, 1У, 438].

Зулук – кўчма. Бировлар ҳисобига яшовчи, очкўз, текинхўр, шафқатсиз одам. Кишиларнинг қонини сўрувчи; текинхўр [ЎТИЛ-5, П, 164].

Қўзичоқ – болаларга нисбатан эркалатиб мурожаат этиш шакллари-дан бири [ЎТИЛ-5, У, 397].

Юқоридаги таҳлилдан ўзбек тилида *аёл*, *эркак*, *одам* семалари зоонимларда, асосан, имплицит ифодалаш йўли орқали аниқланиши маълум бўлди. *Қанжиқ* лексемасининг луғавий изохидаги *фоҳиша* сўзидаги *аёл* семаси «-а» суффикси орқали ифодаланади. Ўзбек тилида *одам* архисема, *киши*, *аёл*, *эркак*, *йигит*, *қиз* ва *бола*, *фарзанд* каби ҳавола-лар интеграл семалар сифатида намоён бўлади.

Компонент таҳлил ва матн таҳлили методлари орқали тадқиқ этилган ИТЗларни жинс ифодаланиш нуқтаи назаридан куйидагича уч гуруҳга ажратиш мумкин: 1) киши тавсифида нейтрал бўлган зоонимлар; 2) фақат *аёл* жинсини тавсифловчи зоонимлар; 3) фақат *эркак* жинсини тавсифловчи зоонимлар.

Таҳлил жараёнида инсон хусусиятларини тавсифлашда ҳам *эркак*, ҳам *аёл*ларга нисбатан тенг қўлланувчи, яъни нейтрал зоонимлар миқдор жиҳатидан қолган икки гуруҳга тегишли зоонимларга қараганда кўпчиликини ташкил этиши маълум бўлди.

Олиб борилган статистик таҳлиллар натижасида киши тавсифида нейтрал, яъни ҳам *эркак*, ҳам *аёл*лар хусусиятларини тавсифловчи зоонимлар умумий миқдорнинг 73% ни, фақат *аёл*ларни тавсифловчи зоонимлар эса 17% ни, фақат *эркак*ларга нисбатан қўлланувчи зоонимлар 10% ни ташкил қилиши аниқланди.

Биз ҳар бир гуруҳга мос келувчи, ўзбек тилидаги луғатлар ва бадий адабиётлардан йиғилган фактик материалларнинг сони ва компонент таҳлил методи орқали ўтказилган кузатишимизга таяниб фақат *эркак*

жинсини тавсифловчи зоонимларнинг миқдори аёлларни тавсифловчи зоонимларга нисбатан камлигини қуйидагича изоҳлашни лозим топдик: «Эркак жинси» семаси изоҳда эксплицит ифодаланиши шарт эмас. «Аёл жинси» семаси эса «эркак жинси – аёл жинси» оппозициясининг маркерланган аъзоси ҳисобланиб, доимо эксплицит ифодаланишга муҳтождир. Демак, эркак жинсини тавсифловчи зоонимларнинг аксарияти нейтрал зоонимлар гуруҳига, нейтрал зоонимлар гуруҳидаги зоонимлар эса эркак кишиларни тавсифловчи зоонимлар гуруҳига тегишли бўлиши мумкин. Аммо аёл кишиларни тавсифловчи зоонимларни ўша маънода нейтрал зоонимлар сирасига киритиб бўлмайди.

Ўзбек тилида ўрганилган зоонимларнинг атиги олтитасигина аёл жинсига мансуб ҳайвон жинсини лексик йўл билан ифодалайди: *қанжик, мегажин, сигир, совлиқ, ғунажин, макиён*. Ушбу зоонимларнинг ҳар иккитадан биттасида узул ёки окказионал кўчма маънолар мавжуд бўлиб, бундай окказионал маънолар тегишли матнлардагина реаллашади. Қуйида ўзбек тилида ургочи ҳайвонни ифодаловчи, аёл кишини тавсифлашда энг фаол қўлланувчи зоонимларга айрим мисоллар келтириш билан чекланамиз.

[Шафоат:] *Мен у ёқда итвачча боқиб ўтирибман-у, бу киши [Судиқжон] бу ерда мегажинларнинг этагини ўпиб юрадилар* [А.Мухтор. Туғилиш].

Ҳақорат қилди сени... унақанги қанжик итлар ҳар муошда топилади, – деди Кимсан [А.Мухтор. Туғилиш].

«Қандай кунга қолдим. Бу ғунажиннинг дўқ уриши етмай турувди. Вой, қанжик, вой ҳароми, мени қуритмоқчи бўласанми? Ҳе энангни...

Тўғри айтавер шу керак деб... Тўхтамиш ўрнидан сапчиб турди [Тоҳир Малик. Чархпалак].

«Ордона! Сигирдай хотинга атлас қўйлакни ким қўйибди! Атлас етказиб бўладими сенга?» [Ў.Ҳошимов. Икки эшик ораси].

«Қандай кунга қолдим. Бу ғунажиннинг дўқ уриши етмай турувди. Вой, қанжик, вой, ҳароми, мени қуритмоқчи бўласанми? Ҳе энангни... Тўғри айтавер шу керак деб... Тўхтамиш ўрнидан сапчиб турди [Тоҳир Малик. Чархпалак] кабилар.

Йиғилган фактик манбалар таҳлили натижасида ўзбек тилида аёл кишини тавсифловчи зоонимлар, асосан, салбий коннотатив маънога эга бўлиб, ҳақоратловчи, камситувчи характерга эгаллиги ойдинлашди. Ўзбек тилидаги *макиён* зооними эса кўчма маънода *номард, хотинчалиш* эркакларга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкинлиги аниқланди:

Сўзга қулоқ сол, шаллақи макиён! – Ёрмат кўзларини найзадек қадади [Ойбек. Қутлуғ қон].

Гарчи *макиён* лексемаси аёл жинсли ҳайвонни ифодаласа-да, кўчма маънода эркакларга нисбатан қўлланиши мазкур зоонимда гендерли асимметрия ҳодисаси рўй беришини кўрсатади.

Ўзбек тилида куйидаги етти зооним эркак жинсли ҳайвон номларини ифодалайди: айғир, буқа, така, хўроз, қобон, қўчқор, хўкиз: *Тантибой-ваччаникига борамиз эртага. ...Жуда хўроз одам. Кўрсангиз, ўзингиз ҳам ҳайрон қоласиз* [Ойбек. Қутлуғ қон].

– *Фанивой жуда бопта иш қипти, бунақа ишни йигитнинг хўрози қилади, – деди Бургут* [Саид Аҳмад. Чўл бургути].

– *Эрта-индин қўчқордек ўғил туғиб берадигаи хотинига битта кўйлак оберолмийдиган эр қанақа ўзи! Белида белбоғи борми?* [Ў.Ҳошимов. Дунёнинг ишлари].

Алла, болам ухлай қол-а, алла,

Қучоғимда ором ол, алла.

Тоғлардаги шунқорим-эй, алла,

Бешикдаги қўчқорим-эй, алла [Ў.Ҳошимов. Дунёнинг ишлари].

[Нина Ивановна]: – *Оёғингни артсанг-чи, оёғингни! – дерди Гриша эшикдан кириб келиши билан. – Манави нарсанинг оти патта бўлади, куёв! Бу сенинг хуторинг эмас, буқага ўхшаб кириб кетаверадиган! Артдингни? Хайрият! Энди йўлакка чиққин-да, шапкангни қорини қоқ! Елканг-чи, елканг! Эрталаб эриб тушган сувни ким тозалайди, қишлоқи* [Ў.Ҳошимов. Дунёнинг ишлари].

Таҳлил жараёнида олинган натижаларга таяниб шундай хулосага келиш мумкин: ўзбек тилида зоонимлар мард, танти эркак (хўроз), вояга етмаган, ғурурли йигитча (жўжа хўроз), паҳлавон эркак (қўчқор) каби ижобий баҳолаш семаларига эга. Ўзбек тилидаги эркак жинсли ҳайвонни англатувчи зоонимлар нисбатан кўпроқ ижобий баҳода қўлланади (буқа зооними бундан мустасно).

Мусулмон халқларда қўчқорнинг ўрни ижобий баҳоланганлиги учун, мазкур лексеманинг кўчма маъноси салбийликдан кўпинча холи бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, зоонимлар тасвирий восита сифатида муайян инсонга образли таъриф беради, образлилик эса сўзловчи нутқини ёки бадий асарнинг эстетик қимматини оширувчи муҳим омилдир. Зоонимларнинг асосий семантик вазифаси сўзловчининг бадий ниятини талқин қилишда иштирок этиб ифодаланаётган фикрнинг жозибали, тегран чиқишини таъминлаш, ўхшатилаётган одамнинг белги-хусусиятларини бўрттириб, ажратиб кўрсатишдан иборатдир.

Зоонимларнинг иккиламчи маъноларидаги гендер жиҳатлари ижтимоий, этнопсихологик ва профессионал характерга эга бўлиб, улар миллий менталитет, характер ва маданий хусусиятлар билан узвий боғ-

лиқлигида кўринади. Бундай муаммоларни тадқиқ этиш ўзбек гендер тилшунослигининг долзарб масалалари қаторига киради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Саидова Ҳ.А. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи ва-зифасида қўлланиши: Филол. фан. номз... дисс. автореф.. – Самарқанд, 1995. – Б.6 – 17.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Яз. рус. культуры, 1999.
3. Ашурова Д.У. Стилистика и гендерная лингвистика // Филология масалалари. – Тошкент, 2007. – №3. – С.75 – 78.
4. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М., 1999.
5. Расулова М.И. Грамматическая категория рода в аспекте гендерной лингвистики // Ҳозирги замон тилшунослиги ва хорижий тиллар ўқи-тишининг долзарб масалалари: илмий-амалий конференция материал-лари. – Тошкент, 2010. – Б.5 – 7.
6. Старикова Е.Н. Имплицитная предикативность в современном ан-глиском языке. – Киев: Вища школа, 1994.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдик. – Тошкент, 2006 – 2008.

М.Исаева, ЎЗМУ

БАДИЙ ДИАЛОГИК НУТҚДА ҚўЛЛАНУВЧИ БАЪЗИ ВУЛЬГАРИЗМЛАРНИНГ ГЕНДЕР ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА

Ўзбек нутқи серқирралиги, турли қочирим ва кинояларга бойлиги, маъно кўламининг чексизлиги билан тилшунослар диққат-этиборини тортиб келмоқда. Инсон нутқи унинг тафаккури, дунёқараш, фикрлаш даражаси, маълумоти, қолаверса, атрофида уни ўраб турган жамият-даги турли қатламлар билан чамбарчас боғлиқликда ривожланадиган жараёндир. Нутқ чексиз имкониятлар ҳосиласи, унда маънонинг турли жиҳатларини бемалол акс эттира олиш мумкин бўлади. Айниқса, сўзла-шув нутқида инсон ҳис-туйғулари ифодаланган турли вазиятларни уч-ратиш мумкин. Унда ҳар хил киноя ва қочиримлар, сўкиш ва қарғишлар, тилак ва дуолар, шунингдек, бошқа турли маъно кўламини ифодаловчи бирликларни кундалик турмушимизда, кўчада, бозорда ва бошқа жой-ларда деярли ҳар куни эшитишимиз мумкин. Бу тил ички имкониятларининг чексиз ва бойлигини билдиради. Нутқимизда жуда кўп қўлланув-

чи ана шундай бирликлардан бири вульгаризмлардир. Вульгаризмлар, одатда, икки хил маънони билдиради. Биринчиси ўтакетган дағал, қўпол, одобдан ташқари, иккинчиси эса жуда ҳам соддалаштириб, сохта-лаштириб, бузиб юборилган деган маъноларни.¹

Вульгаризм (лот. vulgaris – дағал сўздан) – адабий тилда ишлатилмайдиган ва нотўғри тузилган жумлалар.²

Вульгар (лот. vulgaris – оддий; одатий) дағал, қўпол, одобдан ташқари деган маънони ифодалайди.³

Демак, вульгар сўзлар, асосан, сўкиш. таҳқирлаш, ҳақорат қилиш мақсадида ишлатиладиган нутқий бирликлар саналади. Бадиий матнда ёзувчи қахрамонлар нутқи орқали уларнинг характер хусусиятларини тўлиқ очиб бериш мақсадида ана шундай вульгар бирликлардан фойдаланса, сўзлашув нутқимизда бундай бирликлар деярли ҳар куни қулоғимизга чалиниб туради. Вульгаризмлар гендер жиҳатидан ҳам фарқланади. яъни эркак ва аёллар нутқида қўлланиш доираси ҳар хил. Вульгаризмларни қуйидаги уч турга ажратиб тадқиқ қилишни мақсадга мувофиқ деб топдик:

1. Аёлларга нисбатан ишлатиладиган вульгаризмлар.

2. Эркакларга нисбатан ишлатиладиган вульгаризмлар.

3. Аёл ва эркакларга нисбатан бирдек қўлланиладиган вульгаризмлар.

Гендер тилшунослиги аёл ва эркак жинсининг нутқий тафовутлари ҳамда ўхшаш жиҳатларини ўрганувчи, шунингдек, очиб берувчи йўналишдир. Аёл ва эркак нафақат жинсда фарқланади, балки уларнинг нутқи ҳам ўзаро тафовутли хусусиятларга бой. Аёл ва эркаклар нутқида қўлланувчи вульгар сўзлар ҳам ўзаро фарқланади, бу масалани ўзбек тилида яратилган бадиий матнлардан тўпланган фактик материаллар асосида таҳлил қиламиз: 1. Аёлларга нисбатан қўлланилувчи вульгаризмлар: арвак, ғар, мегажин, манжалақи, пўстак, қанжиқ, шаллақи, тайтув, шарманда, лачапўш, сариқ машак, итялоқ, чўри, жувон сўхта, лўли, жикилдоқ, ялмоғиз, ибосиз, иффатсиз, фоҳиша, шанғи, шумқадам, латта жинниси ва ҳ.к.

Қуйида бадиий матнлардан олинган баъзи вульгар сўз ва ибораларнинг «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да изоҳланган маъноларини бериб ўтамыз:

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: Рус тили, 1981.

² Адабиётшунослик терминлари луғати / Н.Н.Маллаев таҳрири остида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати / А.Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006.

«Отасидан ҳовлию машинадан бошқа яна нималар қолди экан?» – деб атрофингда ҳид олиб юрган битта шу мегажин эмасдир! (А.Қаҳ.) Мегажин икки хил маънода келган: 1) урғочи чўчка; 2) шу ҳайвонга нисбатли ҳақоратни билдиради (хотин-қизларга нисбатан ишлатиладиган қаттиқ ҳақорат сўз).

– Ҳай, хотин, дейман, қандоқ беҳаёсан! (А.Қаҳ.) Беҳаё: 1) шарм-ҳаёси йўқ, ор-номусни билмайдиган, уятсиз, бешарм; 2) одоб-ахлоқ доирасига сиғмайдиган, беадаб. Беҳаё хатти-ҳаракат.

– Нима дейди бу манжалақи!! (А.Қаҳ.) Манжалақи: 1) ҳеч кимга сўз бермайдиган, жанжалкаш, шаллақи (асосан, аёллар ҳақида); 2) нотўғри йўлга кирган, бузук (аёллар ҳақида).

– Битта бузук хотин бекитиб ётган қалъани шунча лашкар билан ҳалигача ололмайсан (П.Қод.). Бузуқи: 1) тўғри йўлдан оздирувчи, орани бузувчи, орага рахна солувчи, ифвогар, бузғунчи, ғаламис; 2) ахлоқсиз, фоҳиша.

– Латта жинниси! Латтанинг учини кўрсатса, ўзингни томдан ташлайсан (А.Қаҳ.). Латта жинниси – газлама, мато ва улардан тикилган нарсаларга ўч шахсга (асосан, аёлларга) нисбатан қўлланиладиган ибора.

– ...кинода нима қиласан, мочағар! (С.А.) Мочағар сўзининг икки хил маъноси бор: 1) урғочи эшак; 2) хотин-қизларга нисбатан қўлланиладиган қаттиқ ҳақорат сўз. Бу ўринда сўзнинг иккинчи маъноси ифодаланган.

2. Эркакларга нисбатан қўлланилувчи вульгаризмлар: такасалтанг, ландовур, номард, бибурд, баччағар, безот, ғалча, хумпар, даъюс, ит, итвачча, латта, латтачайнар, хотинталоқ, сийниталоқ, синталоқ, қизиталоқ, хунаса, хумса, палид, каззоб, сўқта, нокас, ҳез, ҳезимчалиш, ҳезалак, ҳезим, ҳеббим, толмача, дабба, лапашанг, олчоқ, оқбилак йигит, мишиқи, ит эмган, знағар, сўтак, хотинга ўхшаган, кўппак, туллак, итдан тарқаган, шалоқ, ғарнинг боласи, баччабоз, бесоқолбоз, жувонбоз, хотинбоз, хотинчалиш ва ҳ.к. Қуйида эркакларга нисбатан ишлатиладиган баъзи вульгар сўз ва ибораларнинг изоҳли луғатдаги изоҳига диққат қаратамиз:

– Сассиқ алкаш!.. (З.Қ.) Сассиқ: 4) кўчма дағал. гап-сўзи кишига ёқмайдиган; қўланса; 5) бировни камситиш, ҳақоратлашни билдиради. Бу ўринда эркак жинсига нисбатан қўлланилган.

– Сен такасалтангни қўлингдан иш келмайди (С.В.). Такасалтанг – ҳеч нарсанинг ғам-ташвишини қилмайдиган, иш ёқмас, бекорчи.

– ...баччағар ичиб, бир жойда учиб қолдимми? (А.Қаҳ.) Баччағар – сўкиш. 1) нафрат, ғазаб билан қаттиқ койишни билдиради.

– Мен даъюс эмасман! (А.Қаҳ.) Даъюс: 1) кўшмачи, далла; 2) қаттиқ сўкиш маъносини билдиради. Бу ўринда сўзнинг биринчи маъноси ифо-

даланган. Бу вульгаризм ҳам ўз хотинини бегона эркакдан рашк қилмайдиган, қизганмайдиган эркакларга нисбатан нутқда фаол қўлланилади.

– Ҳаммамиз латтамиз, латта бўлмасак бу занғар юзбошининг ҳар бошига минг бало ёғдирмасмидик! (А.Қаҳ.) Латта: 4) кўчм. дағал. Ўтакетган бўш, ношуд; шалвираган.

– Бунча пул билан қаерда ухлайсан, хунаса! (А.Қод) Хунаса: 1) ҳам эркак, ҳам аёллик жинсий белгилари бўлган одам ёки ҳайвон; 2) сўкиш, дағал. Ярамас, аблаҳ, разил. Бу ерда ҳам иккинчи маъносида ишлатилган.

– Қўлга тушдинг-ку, қани энди хўжайинга жавоб бериб кўр, ҳа номард! (Ғ.Ғ.) Номард: 1) эркак эмас, мард бўлмаган; 2) яхшилиқни, адолат-инсофни билмайдиган, қўлидан тантилиқ келмайдиган, ноинсоф, виждонфуруш; 3) сўкиш. Ярамас, аблаҳ, нокас; 4) юраги йўқ, кўрқоқ. Бу вульгар сўз ҳам фақат эркак жинсига нисбатан ишлатилади, бу ўринда сўзнинг учинчи маъноси қўлланилган.

– Отамнинг қасди учун ҳам бу шумғияларнинг уруғини қурутмагунча қўймаймиз! (П.Қ.) Шумғия: 1) бошқа экинлар илдизидан озиқланадиган текинхўр ёввойи ўт; 2) ўз манфаатини кўзлаб, ўзгалар ҳисобига яшовчи шахс, зараркунанда. Бу ўринда сўзнинг иккинчи маъноси ўз ифодасини топган.

– Жинимдан ёмон кўраман шунақа латтачайнар йигитларни! (Ў.Ҳ.) Латтачайнар – гапининг тутуруғи йўқ; бир гапни ҳадеб тақрорлай берадиган, гапдан нарига ўтмайдиган; мижғов, эзма.

– Мирза йигитим ўлгур ашаддий шалоқ, бузуқ йигит экан (О.). Шалоқ: 3) ахлоқи бузуқ, безори; 4) ахлоқ доирасидан ташқари, ахлоқсиз, уятсиз, бузуқ.

– ...бултургина деҳқончилик бошлаган бир косибча ҳам бўлолмадинг, наҳс босган (А.Қод.). Наҳс босган: 1) дин. Ғусл қилмаган; 2) сўкиш. Ифлос, нопок; 3) кўчма. Иши олдинга босмаган, юришмаган. Бу ўринда сўзнинг иккинчи маъноси эркак кишига нисбатан қўлланилган.

– Бу энағар Эшбоевникида дилбузар кўриб ўтирганакан (З.Қ.). Онағар – сўкиш. Нафрат, ғазаб, қаттиқ койишни ифодалайди.

– Ҳей, абитгача стил хотинингди қўйнидан чиқолмаган ҳезалак! (С.В.) Ҳез (номуссиз, хотинчалиш): 1) жинсий қуввати заиф эркак; 2) сўкиш. эркаклик хусусияти йўқ, хотинчалиш. Бу ўринда сўзнинг иккинчи маъноси ифодаланган.

3. Эркак ва аёлларга нисбатан бирдек қўлланишда бўлган вульгаризмлар: кўрнамак, ҳаромнамак, ҳаромтомоқ, ҳаромқотқур, нонтелки, отабезори, онабезори, оқпадар, хомкалла, каллахом, каллахум, ноқисул-ақл, бетавфиқ, овсар, эсипаст, жинни, ўлакса, алвасти, ҳароми, мараз,

занғар, ғаламис, шумғия, ғаддор, нобакор, жаназ, бенамоз, айнаган, ориятсиз, ахлоқсиз, наҳс босган, ҳайвон, тирранча, ўйнаш, суюқ, суюғоёқ, аблах, бузук, бузуқи, жувонмарг, ишратпараст, кўрнамак, миғфов, кўшмачи, сассиқ, кофир, доғули, ҳаёсиз, беҳаё, беномус ва ҳ.к.

– Ҳароми, мени тоза расво қилганга ўхшайди... (А.Қаҳ.) Ҳароми: 1) ўзаро никоҳ қилинмаган эркак ва аёлдан туғилган бола; 2) кўчм. шундай маъноли сўкиш, ҳақоратни билдиради; ифлос, ярамас.

Ушбу таснифдаги учинчи турда келтирилган вульгар сўз ва ибораларнинг баъзиларида жинс маъноси алоҳида ажралиб, сезилиб турса-да, аслида, улар эркак ва аёлларга нисбатан бирдек қўлланилаверади. Масалан:

– Қандай беҳаё боласан! Кап-катта тўнғиздай бўлиб қолибсан-у, шарму ҳаё қилмасдан, номаҳрам бор ҳовлига қарайсан-а! (Ч.) Бу мисолда беҳаё вульгар сўзи эркак кишига нисбатан ишлатилляпти, сўзлашув нутқида эса у, асосан, аёлларга нисбатан қўлланишда бўлишини кўришимиз мумкин.

– Отам ўлмаганда, мен бу алвастига бир кун ҳам хотин бўлмас эдим (А.Қаҳ.). Одатда, сўзлашув нутқида алвасти вульгаризми аёл кишига нисбатан ишлатилса-да, бу ўринда эркак жинсига нисбатан қўлланилганлиги кўриниб турибди. Бу эса ёзувчиларимизнинг ўзига хос услубга эғалиги, қолаверса, нутқий актлардан турли ўринларда моҳирлик билан фойдалана олишларини кўрсатади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, сўзлашув ва бадий нутқда вульгаризмларнинг жинсда фарқланиши билан боғлиқ бундай фактлар жуда кўп ўринларда учрайди. Вульгаризмлар аёллар нутқида қараганда эркаклар нутқида кўпроқ фаол қўлланишда. Чунки аёллар нутқи ўзининг ниҳоятда назокатли ва жозибадорлиги билан фарқли. Аёллар оғзаки сўзлашув нутқида қарғишни ифодаловчи нутқий бирликлар кўп қўлланилса, эркаклар нутқида, улардан фарқли ўлароқ, сўкиш ёки вульгарни ифодаловчи бирликларни кўп қўллаш ҳолатлари кузатилади. Шу боис бундай вульгар бирликлар, асосан, эркаклар нутқида фаол қўланишда. Бу билан биз аёллар сўзлашув нутқида вульгаризмлардан фойдаланмайди деган фикрдан йироқмиз. Айрим ҳолларда (масалан, бозорчи аёллар нутқида ҳатто эркакларга хос сўкишни ифодаловчи нутқий бирликларнинг қўлланилишини кўришимиз мумкин) бундай фикрдан чекинишга мажбурмиз. Вульгаризмлар кўпол, инсонда ёмон таассурот қолдирувчи лексик бирликлар бўлса-да, улар инсоннинг нафрати, ғазабини ифодаласа ҳам, бундай бирликларни ўрганиш, уларнинг гендер фарқланишини кенгроқ планда илмий тадқиққа тортиш лозим. Чунки нутқ ниҳоятда бой, унинг турли

томонларини кашф қилиш ва илмий тадқиқ этиш бугунги замонавий тилшуносликнинг долзарб вазифаларидандир.

Шартли қисқартмалар:

1. А.Қаҳ. – Абдулла Қаҳҳор.
2. А.Қод. – Абдулла Қодирий.
3. Ғ.Ғ. – Ғафур Ғулом.
4. З.Қ. – Зулфия Қуролбой қизи.
5. О. – Ойбек.
6. П.Қод – Пиримқул Қодиров.
7. С.А – Саид Аҳмад.
8. С.В. – Саломат Вафо.
9. Ў.Ҳ. – Ўткир Ҳошимов.

ТАЪЛИМ МАСАЛАЛАРИ

I.P.Po'latov, Qo'qon DPI

TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH – MUSTAQIL TA'LIM OLISH ASOSI

O'zgaruvchan tanqidiy fikrlash turli fikrlar rag'batlantiriladigan muhitda kuchayadi. Xayol surish bosqichida munozaralarga ruxsat etib, biz o'quvchilarga bir qator turli xil holatlarni ko'rib chiqishga imkon beramiz. Bu o'quv jarayonidagi o'zgarishlar va qayta anglashlar vaqtdir. Bu vaqtda yangi axborotni turli xil integratsiyalash usullari bilan tanishish, kelajakda samaraliroq va maqsadli qo'llashi mumkin bo'lgan o'zgaruvchan strategiyalarga olib keladi.

O'zbek tili va adabiyot fanlarini o'qitishda innovatsion metodlarni qo'llash vositasida quyidagilarni amalga oshirish mumkin:

- o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashlari faollashadi;
- faol munozaralarga imkoniyat tug'iladi;
- o'qishga qiziqish ortadi;
- faol o'quv faoliyati ta'minlanadi;
- ta'lim jarayonidagi o'zgarishlar rag'batlantiriladi;
- o'quvchilarga mavzuga doir har xil fikrlarni tinglashga imkoniyat beriladi;
- o'quvchilarga o'z fikrini erkin ifoda etishga ko'maklashiladi;
- o'quvchilar tomonidan axborotga ishlov berish ta'minlanadi;
- o'quvchilarning tanqidiy fikrlashiga ko'maklashiladi.

O'qituvchi-o'quvchilar ijodiy hamkorligiga asoslangan ta'lim jarayonida o'qituvchi sherikka aylanadi, o'quvchilar faol o'quv pozitsiyasini egallashadi. Bularning hammasi komil inson shaxsini tarbiyalashdagi sifat o'zgarishlariga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida, mustahkam bilimlarga ega bo'lishning sharti hisoblanadi.

O'qitish aniq-ravshan bo'lishi kerak. O'quvchilar o'quv jarayoni qanday borishini ko'rishganida olingan tajribani ishlatishni asta-sekin o'rganishlari mumkin. O'quv jarayonini ham, mazmunni ham tushunib, o'quvchilar keyin butun hayotlari davomida yangi fikr va axborotlarni topishlari va ularni amaliy bilimlarga aylantirishlari mumkin. Ikki darajada bo'lgan o'qitishni sxematik tarzda quyidagicha ifodalash mumkin:

mazmun

uzluksiz

-ta'lim

jarayon

Tanqidiy fikrlash odam bilgan va o'ylaganlari asosida tushunish va fikr yuritish qobiliyatlarini nazarda tutadi. Buning amalga oshirilishi uchun o'quvchilar o'z bilim va tushunishlarini anglash darajasiga olib chiqishlari zarur. Ko'pincha o'quvchilar avval egallagan bilimlarini faollashtira olmaydilar, bu esa yangi ma'lumotlarni ahamiyatli tayanch tushunchalarda o'ylab chiqishni qiyinlashtiradi.

Tanqidiy o'ylash uchun avval o'z bilimlari darajasini aniqlash zarur. Refleksiya va tanqidiy tahlil yangi bilimlar avvalgi tasavvurlar bilan qanday qilib qo'shilishi mumkin, avvalgi tasavvurlar yangi axborotlar ta'sirida qanday o'zgarishi mumkinligini diqqat bilan ijodiy ko'rib chiqishni talab etadi.

Tanqidiy fikrlash faol jarayon bo'lib, vaqt, diqqat-e'tibor va ifodani talab qiladi. O'quvchilarga avvalgi bilimlarni faollashtirish uchun vaqt berish kerak. O'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi ta'lim jarayonini shunday tashkil etishi kerakki, o'quvchilar bilimi aniqlanishi va mavjud bilimlar o'quvchilar tasavvurini o'zgartirishga xizmat qilsin. O'quvchilar o'rganilayotgan mavzu yoki matnning mazmuni to'g'risida, yangi fikr va tasavvurlar to'g'risida, yangi axborotlar va mavjud bilimlar to'g'risida o'ylashganida, mazkur jarayon bilim beruvchi jarayonga aylanadi. Tanqidiy fikrlovchi o'quvchilar ta'lim jarayonida o'zlariga quyidagi savollarni beradilar:

– «Men bu haqda nima deb o'ylayman?».

– «Bu axborot bilganlarim bilan qanday bog'lanadi?».

– «Men bu yangi axborotni olganimdan keyin nimani o'zgartirishim mumkin?».

– «Mening qarashlarim bu fikrlar ta'sirida qanday o'zgaradi?».

Tanqidiy fikrlashni o'rgangan o'quvchilar faol fikrlovchilarga aylanadilar. Ular uzluksiz ishlashga, o'z tasavvurlarini qayta belgilash, shaxsiy o'sishga odatlanadilar. Ular ta'lim jarayonida o'zlarining dunyoni anglashlari qanday o'zgarayotgani ustida o'ylash uchun o'z bilimlari bazasi xususida mulohaza yuritib boshlaydilar.

Tahliliy fikrlovchi o'quvchilarda o'z qarashlarining tizimi shakllana boradi. O'quvchilarda yangi axborot haqida fikr yuritish qobiliyati o'sadi, chunki ular o'z fikrlashiga va uning ustidan nazorat qilishga kengroq imkon oladilar. Ular yangi axborotni yaxshiroq o'zlashtira biladilar, chunki ularda yangi bilimlarni eskilariga qo'shib muvaffaqiyatli integratsiyalash qobiliyatlariga ishonch paydo bo'ladi. Bundan foyda juda kattadir. Faqat bilim berishni kuchaytirish

jarayonini samarali boshqarishga va tanqidiy o'ylashga qodir o'quvchilar aldovlarga uchmaydilar. O'zlaridagi mavjud bilimlar to'g'risida tasavvurlarni olib, ular endi bu bazadan muammolarni hal etish, fikrlarni shakllantirish va yangi g'oyalarni ishlab chigish uchun ijodiy foydalanishga yaxshiroq tayyorlanadilar.

К.Мавлонова, ТДПУ

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА «ИЖОДИЙ ТАФАККУР СОҲИБИ» НИ ТАРБИЯЛАШ

Она тили дарсларида бадиий матнни бадиий идрок этиш жараёнидан эстетик завқ олиш, сўз ишлатиш маҳорати билан изчил таниша бориш, яъни асарнинг тил хусусиятларини, тилимизнинг бой имкониятларини ўрганиш, шу асосда ўзининг ижодий фаолиятини ташкил этиш воситаси сифатида эгаллаш тарзида кечади. Дарсларнинг ушбу мақсад учун хизмат қилиши лозимлигини билган методистлар ҳамда муаллимлар кейинги пайтларда «ижодий тафаккур соҳибни» тушунчасини тез-тез тилга оладиган бўлдилар. Шунга кўра ҳам ижодий тафаккур қандай бўлишини психология ва методикага доир адабиётлардан кўриб, ўрганиб чиқиш зарурати туғилди.

Машҳур психолог олим О.К.Тихомиров тафаккурнинг куйидаги уч турига алоҳида эътибор қаратади: кўрсатмали-ҳаракатли, кўрсатмали-образли ва сўзли-мантиқий тафаккур.¹ Муаллиф инсоннинг кўрсатмали-образли тафаккури бадиий ижод соҳасида энг кўп ривожланишга, баркамолликка эришади деб таъкидлайди.² Образли тафаккур табиатан кўрув асосидаги фикрлаш устуворлигида намоён бўлади.³ Тафаккурнинг асоси сўз эканлиги ҳам ҳаммага маълум ҳақиқат. Шунинг учун сўз воситасидаги бадиий ижод инсоннинг кўрсатмали-образли тафаккурини ривожлантиришда янада муҳим аҳамиятга эга.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, О.К.Тихомировнинг дарслигида ҳам, бошқа муаллифларнинг китобларида ҳам тафаккурнинг таснифида унинг «ижодий тафаккур» деган турини учратмадик.

Н.Д.Молдавская тафаккур ҳақида гапираркан, «ижодий бошлов» тушунчасини тилга олади. У шундай ёзади: «Фикрлаш фаолиятида фикр-

¹Тихомиров О.К. Психология: Учебник / Под ред. О.В.Гордеевой. – М.: Высшее образование, 2006. – С.347.

²Кўрсатилган асар. – С.349.

³Кўрсатилган асар. – 359.

лаш «техникаси» эмас, балки ижодий бошлов, тайёр умумлашмаларни эгаллашгина эмас, балки янгиларини кашф этиш, янада юқорирак умумлашмаларга кўтарилиш белгилловчи жиҳат ҳисобланади».¹

О.К.Тихомировнинг тушунтиришича, «Тафаккурда тушунчалар билан иш кўрилади. Масалан, «Мен кўшнининг томи хўл эканлигини кўряпман» – бу идрок акти. «Мен кўшнининг томи хўл эканлигини кўряпман, билдимки, ёмғир ёғиб ўтибди» – бу хулоса чиқариш».² Образли тафаккурда ҳам бадиий асардаги образлилик асосида оламни идрок этиш жараёни кечади.

Э.Ғозиевнинг «Тафаккур психологияси» қўлланмасида қуйидагиларни ўқиймиз: «Ижодий ишлар, кашфиётлар, ихтиролар, рационализаторлик таклифлари тафаккурнинг маҳсули ҳисобланади. Амалий ва назарий аҳамиятга молик бўлган гипотезалар, ғоялар ҳам тафаккур функциясига киради. Ўзининг жисмоний ва ақлий қобилиятлари, хатти-ҳаракатлари ва уларнинг мотивлари, борлиққа, ўз-ўзига бўлган муносабатларини англаш ҳам фикр юритиш фаолияти орқали вужудга келади».³

Қ.Хусанбоевнинг «Адабиёт – ижодий тафаккур ўстириш омили» деган мақоласида «Тафаккур – фикрлаш инсон онгининг, ақлининг фаолияти. Бу жараён одамнинг кўнгли, руҳияти билан боғлиқ тарзда содир бўлади. Инсоннинг ички дунёси қанчалик бой, дунёқараши нечоғлиқ кенг, билими қай даражада баланд бўлса, фикрлаш тарзи шунга яраша бўлади. Тафаккурнинг теранлиги, тиниқлиги, мантиқчилиги, эркинлиги, мустақиллиги, бадиийлиги, ижодийлиги унинг шакли».⁴ Тафаккурнинг бадиийлиги, ижодийлиги адабиётда образлилик билан намоён этилади. Бунда ўқувчининг бадиий асарни бадиий идрок этиши, кези келганда, бадиий ижодга бел боғлаши устуворлик касб этади.

Истиқлол йилларида она тили таълимига оид адабиётларда, юқорида таъкидлаганимиздек, «ижодий тафаккур соҳиби», «ижодий нутқ соҳиби» бирикмаалари тез-тез қўлланадиган бўлди. «Ўзбек тили ўқитиш методикаси»да таъкидланишича, «Ижодий тафаккур соҳибини, яъни ўсаётган, ривожланаётган ва тараққиёт сари юз тутган мамлакатимиз учун зарур бўлган, ижодкор ва мустақил фикрлай оладиган

¹ Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1976. – С.19.

² Тихомиров О.К. Кўрсатилган асар. – С.347.

³ Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б.5.

⁴ Хусанбоева Қ. Адабиёт – ижодий тафаккур ўстириш омили // Таълим жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш масаллари: Ўзбек тили доимий анжумани VI йилининг материаллари. – Тошкент, 2001. – Б.44.

шахсни тарбиялаб вояга етказиш она тили таълими олдида турган энг муҳим ва долзарб вазифа ҳисобланади»¹.

Юқорида келтирилган асосларга кўра ўқувчиларни ахлоқий баркамол этиб вояга етказиш, мустақил фикрлашга ўргатиш, ижодий тафаккур соҳиби этиб тарбиялаш мактабда она тилини ўқитишдан кўзланадиган асосий мақсадлар сирасига киради. Лекин айрим методист олимларнинг уқтиришларича, ёшларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг ўзи сира ҳам кифоя қилмайди. Уларни образли фикрлашга ўргатиш, шу аснода ижодкорга хос тил сезgirлиги, ҳиссини ривожлантириш зарур. Она тили дарсларида ўқувчиларнинг бадиий асарни бадиий идрок этиш, шу орқали олам ҳақида, воқеа-ҳодисалар тўғрисида образли фикр юритиш кўникмалари бадиий асарлардан келтирилган иллюстратив материаллар асосида муваффақият-лироқ шакллантирилиши мумкин.

Е.В.Архипованинг қуйидаги сўзлари эътиборга молик: «Нутқ ўса борган сайин ахлоқ, туйғу ва эмоциялар соҳаси ҳам ривожланади. Шахснинг эмоционал камолоти ҳам нутқнинг ўсиши, айна тил қобилиятининг тил сезgirлиги (тилдан англамаган ҳолда, лекин тўғри фойдаланиш), тил интуицияси, ифодали нутққа, поэтик нутқ жилоларига, кўп маъноли сўзларнинг нозик нюансларига нисбатан қабулчанлик каби томонларининг ривожланиши билан боғлиқ»². Бадиий асарни ўқиш, нотиқлар нутқини тинглаш жараёнида образли ифодалар ўқувчини ўзига ром этади. Ана шу образли ифодаларнинг табиати кўпинча интуитив тарзда англонади. Бундай пайтда ўқувчи бир томонлама ривожланади, яъни у бадиий ижод сир-асрорлари билан изчил танишмайди.

Айрим методист олимлар ижодийлик тушунчасини ўқувчининг ўз шахсий фикрларини билдира олиши билан боғлайдилар. Чунончи, Н.Алавутидинованинг «Она тили дарсларида ижодий фикрлаш кўникмасини шакллантириш методикаси (5-синф мисолида)» мавзусидаги тадқиқот ишида шундай таъриф берилади: «Ижодий фикр ўқувчининг бирор предмет, воқеа, ҳодиса, жараён тўғрисида ўзганинг ёрдамисиз ёки раҳбарлигисиз билдирган муносабати, баҳоси, нуқтаи назаридир, ўзининг «мен»ини намойиш қилиш воситаси, «қуролидир»»³. Бу ерда

¹ Тўхлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси: Ўқув қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2006. – Б.5.

² Архипова Е.В. Системный подход к обучению языку и методическая система речевого развития школьников // Русский язык в школе. 2005. – №4. – С.8.

³ Алавутидинова Н.Ф. Она тили дарсларида ижодий фикрлаш кўникмасини шакллантириш методикаси (5-синф мисолида): Пед. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б.8.

гап мустақил фикр билдириш ҳақида бормоқда. Тўғри, фикрни мустақил равишда баён қилиш нутқ маҳсулини яратишда ўз ифодасини топади. Бу нарса она тили таълимининг мақсад ва вазифаларига маълум даражада мос келар. Лекин бадиий матн мутлоааси ўқувчини, албатта, образлиқ, бадиий идрок ва бадиий ижод сир-асрорларини эгаллаш сари етаклайди.

Бу ўринда Н.Маҳмудовнинг қуйидаги фикри масалага ойдинлик киритади: «Бола тафаккур имконияти билан ёруғ дунёга келади, лекин бу имконият парвариш қилинмаса, унга шаклу шамоийил, йўналиш берилмаса, бола улғайганда ҳам у имконият сифатида ёки бир қолипдаги ўйлар тизими сифатида қолаверади»¹. Албатта, табиат инъом этган истеъдод тарбия топиши шарт. Аён бўладики, ўқувчиларнинг тафаккур имкониятларидан она тили дарсларида ҳам кенгроқ фойдаланиш зарур.

З.Холманованинг «Матн таҳлили тафаккур омили сифатида» маъруза тезисида шундай ёзади: «Матн таҳлили кўникмаларини эгаллаш, лексеманинг маъно бўёқдорлигини теран англаш, сўзнинг таъсир кудратини ҳис қилиш, талабаларга тилнинг фикр ифодаси ҳамда ҳис-туйғуни акс эттириш, сўзнинг маъно имкониятларини англатиш, тилни маънавий эҳтиёжга айлантириш ҳозирги таълим тизими олдида турган вазифалардан биридир». «Бадиий матн таҳлилини амалга ошириш нутқий кўникмаларни эгаллашда, фикр доирасини кенгайтиришда, тафаккур имкониятларини очишда аҳамиятлидир»² (52-бет). Муаллифнинг ушбу фикрларидан она тили дарсларида ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини ривожлантириш учун бадиий матнни алоҳида йўналишда таҳлил қилиш керак деган хулоса келиб чиқади.

Хуллас, психология ва методикага доир айрим манбалар асосида амалга оширилган таҳлил ва талқиндан кўринадики, она тили дарсларида бадиий матндан ўқувчиларни тилимизнинг бой имкониятлари билан таништириш билангина кифояланмасдан, бадиий ижодга ундаш, бир сўз билан айтганда, ижодий тафаккур соҳиби сифатида тарбиялаш бугунги куннинг муҳим вазифалари саналади.

¹ Маҳмудов Н. Она тили ва ижодий тафаккур такомилли // Таълим жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш масалалари. Ўзбек тили доимий анжумани VI йигинининг материаллари. – Тошкент, 2001. – Б.3.

² Кўрсатилган манба. – Б.52.

БАДИИЙ МАТН ТАҲЛИЛИДА МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМГА ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВ

Узлуксиз таълим тизимининг бош бўғини сифатида олий таълим тизимида ўқув фаолиятини модернизация қилиш бугунги кунда ўз ечимини кутаётган асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Мустақил таълим талабаларнинг билим олишдан мақсадлари ва шу мақсадларга қандай эришишлари-мавжуд ўқув ресурсларидан фойдаланган ҳолда амалдаги ўқув дастурлари доирасидаги материалларни қандай ўзлаштиришлари бўйича мустақил қарор қабул қилишларини назарда тутди.

Талаба ўзи англаши ва ҳаракат қилиши, ўқитувчи эса ўз навбатида, талабаларнинг тадқиқот олиб бориш кўникмалари, ўтилган материалларни янада чуқурроқ ўзлаштириш учун қўшимча маълумотларни излаб топиш қобилиятларини ривожлантиришга ундаши лозим. Талабаларни мустақил фаолиятни ташкил этишга ва уни бажаришга ўргатиш таълим самарадорлигини оширади.

Бадиий адабиёт тилини ўрганиш ва таҳлил қилишнинг ҳам назарий, ҳам амалий масалалари кўпдан буён филологларни қизиқтириб келади. Чунки муайян тил стилистикасининг ривожланишида миллий бадиий адабиёт тилининг аҳамияти каттадир.

Бадиий асар тилида кенг қамровли тил бирликлари-фонетик, лексик, грамматик ва мажозий воситаларни кузатиш мумкин. Шу билан бирга, ижодкорнинг сўз бойлигидан ўзига хос тарзда фойдаланиши, морфологик шакллар ва синтактик қурилмаларни танлаши ва шу каби жиҳатларда ёзувчининг индивидуал услуби ҳам юзага чиқади.

Бадиий матнни лисоний таҳлил қилишда қатор тамойилларга таяниб иш кўриш мумкин. Жумладан, «Бадиий матннинг лингвистик таҳлили» фани бўйича «Луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари» мавзусини ўрганишда қуйидагича ёндашиш мақсадга мувофиқ бўлади. Ўқитувчи ана шундай тамойиллардан бири-лисоний бирликлар индексини тузишни талабаларга мустақил топшириқ сифатида бериши мумкин.

Бунинг учун талаба бадиий матннинг лингвопозтик таҳлили жараёнида асардаги лисоний бирликларнинг индексини тузиб чиқиши керак бўлади. Бунинг учун дастлаб, асардаги энг кўп қўлланилган, асар бадиияти учун характерли бўлган бирликлар (масалан, иборалар, синонимлар, антонимлар, эпитетли бирикмалар, метафора, метонимия, ок-

казионализмлар бўлиши мумкин) аниқланади. Кейин алифбо тартибда териб чиқилади. Бу ёзувчининг (шоирнинг) тил маҳоратини ёритишда фактик материал вазифасини ўтайди. Масалан, Эркин Воҳидовнинг шеъриятида қўлланган ибора, халқ мақоллари, кўчма маъноли сўзлар, синонимлар, антонимлар ва омонимлар индексини қуйидаги тарзда тузиш мумкин.

1. Фразеологик бирлик:

*Ёз ҳақида битилган бўлсанг,
Шошма ҳали қиш келгунча тур.
Бахтинг кулиб, йил ўтгач аранг
Ярминг чиқса, шунга ҳам шукур.*

2. Халқ мақоли:

*Кўйида мен тош бошимни
Урмаган остона йўқ.
Элда бор шундай масал:
Жон чекмасанг жонона йўқ.*

3. Метафора:

*Дилкушо дўст, дилрабо ёр
Бирла кечган дам ширин.
Дўсту ёр бирлан ҳаёту
Сийнаи олам ширин.*

4. Синонимлар:

*Дилга оқсин бахтли умрим
Куй бўлиб, оҳанг бўлиб,
Сен унинг «Оромижони»,
«Гулёру Шаҳнози» бўл.*

5. Антонимлар:

*Бу жаҳоннинг роҳатин ол,
Бор азобин менга бер.
Сенга бўлсин барча ором,
Барча бедорлик менга.*

6. Омонимлар:

*Кўрдиму лол бўлди ақлим, ўнгмиди бу ёки туш,
Бўлса ҳам ўнг, ё сени кўргач, бошимдан учди ҳуш.
Сен баланд тоғ узра эрдинг, мисли оҳу ёки қуш,
Ёлвориб мен пастда дердим: бир нафас ёнимга туш,
Азгануш, ҳой Азгануш, Азганушжон, Азгануш.*

Топшириқнинг шу тарзда қўйилиши тадқиқотчига индуктив методдан фойдаланиш, яъни факт, далиллардан қоидага, назарияга бориш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, талабнинг тил бирликлари ҳақидаги билимларни онгли ўзлаштиришига кенг имкониятлар очади.

Лингвопозетик таҳлил ҳар бир асарга индивидуал ёндашишни тақозо қилади. Чунки лисоний бирликлар асарга алоҳида мақсад ва бадиият эҳтиёжи билан олиб кирилади. Шунинг учун ҳар бир асар лисоний жиҳатдан яхлит бутунлик деб қаралади. Таҳлил асардан узиб олинган мисол ҳақидаги мулоҳазалардангина иборат бўлиб қолмаслиги учун ҳар бир элемент асарнинг бутунига алоқадор эстетик юкни ўзида акс эттиришини назардан четда қолдирмаслик муҳим саналади.

Хулоса қилиб айтганда, бадиий матн таҳлилида талабалар томонидан амалга ошириладиган мустақил таълимнинг ўрни беқиёсдир.

МУНДАРИЖА

«ДАВЛАТ ТИЛИ ҲАҚИДАГИ» ҚОНУННИНГ ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ

А.СОБИРОВ. Она тилимиз булоқ сувидек тоза ва истеъмолга яроқли бўлиши керак	3
М.АБДИЕВ. Терминлар ўзбекча (туркийча) бўлсин	6
А. РАҲИМОВ, К.УМАРОВ. Тил муҳофазаси бугун глобал муаммога айланди	8

ТИЛ ТАРИХИ

Ҳ.ДАДАБОЕВ. «Таржумон туркий ва ажамий ва мўғалий»даги «туркманча» белгили айрим сўзлар хусусида	13
З.ҲАМИДОВ. «Қиссаи Юсуф» достони тили ва унинг ўрганилиши	19
Қ.СОДИҚОВ. Қадимги туркий васиқаларда расмий ва бадий услублар синкретизми масаласи	23
Ш.УСМОНОВА. Оҳангароннинг қадимий номи	29
З.ХОЛМАНОВА. «Бобурнома»нинг психолингвистик қиймати	31
Б.АБДУШУКУРОВ. «Қисаси Рабғузий»да маъно кенгайтишига учраган айрим сўзлар тўғрисида	37
Ж.ХУДОЙБЕРДИЕВ «Девону луғотит турк» асарида изоҳланган сўзлар статистикаси ҳақида	42
Д.АБДУВАЛИЕВА. «Тарихи мулуки ажам»да қўлланган паремиологик бирликлар ва уларнинг услубий хусусиятлари	48

ТИЛ НАЗАРИЯСИ

А.НУРМОНОВ. Айюб Ғуломнинг морфемик қарашлари	52
Б.МЕНГЛИЕВ. Ўзбек тилини субстанциал-прагматик тадқиқ қилиш методологияси	56
Д.НАБИЕВА. Интонациянинг тил тизимидаги ўрни	59
У.АЗИМОВА, Б.ДЖУРАЕВ. Языковое сознание	60
М.АБДУРАҲМОНОВА. Чарлз Пирсинг семиотика ва прагматикага оид қарашлари	64
А.У.РАҲИМОВ. Ўзбек тилшунослиги тараққиётининг эмпирик, назарий ва метаназарий босқичлари	67
Н.ОХУНОВ, И.ПЎЛАТОВ, И.МАДРАҲИМОВ. Ўзбек тилшунослигининг «ўзак» ва «негиз (асос)» тушунчаларига муносабати хусусида	71
Г.ИСКАНДАРОВА. Бола нутқий мулоқоти ривожланишига доир баъзи мулоҳазалар	73
Д.РУСТАМОВА. Лисоний қиймат ва уни тиклашга доир	77
Б.ҚЎШОҚОВА. Тил ижтимоий функцияларининг назарий талқини	79
Д.МАНСУРОВА. Переводы пословиц и поговорок в разнесистемных языках	82
М.ТЎРАЕВА. Реалия ва унинг лингвистик таҳлили	85

ГРАММАТИКА

М.МИРТОЖИЕВ. Ажратилган бўлақлар интонацияси	88
Ё.ТОЖИЕВ, Н.АЛАВУТДИНОВА. Қўшма гаплар таснифига доир	93
О.БОЗОРОВ. Ёрдамчи сўзлар таснифида кўмакчиларга ўрин борми?	100
О.БОЗОРОВ, О.БОЗОРОВ. Ундалма – гап, ундалмали содда гап – қўшма гап	103
S.FOZILOVA, U.MAMATISAYEVA. An'anaviy va kognitiv	

grammatikada kategoriya tushunchasining talqini.....	106
С.ХАШИМОВА. Хитой тилида сўз қўшиш усулининг феъл-тўлдирувчи модели ҳақида.....	109
М.ЖАМОЛХОНОВА. «Алпомиш» достонидаги истақ гаплар ҳақида.....	114
К.ЭРГАШЕВА. Тамил тилидаги келишиқ муаммосига доир.....	116
U.KABULOVA, G.QOBULJONOVA. Ravishlarda daraja masalasi.....	122
Ҳ.ЗАКИРОВА. Эргаштирувчи боғловчи воситаларнинг модели.....	123
Н.САЙИДИРАХИМОВА. У.С.КАБУЛОВА. Д.САЙИДИРАХИМОВА Вопрос об отношении наречий к категории степени в узбекском языке.....	125

ЛЕКСИКОЛОГИЯ, СЕМАСИОЛОГИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЯ

С.МУҲАМЕДОВА, Е.ШИРИНОВА. Ўзбек тили банк-молия терминологияси система сифатида.....	129
Ф.ХОЛМЕТОВА. Ғафур Ғулумнинг «Ёдгор» қиссасида қўлланилган ўхшатишлар хусусида.....	132
Д.РАДЖАБОВА. Зоофразеологизмлар орасидаги семантик муносабатлар.....	135
S.NOSIROVA. Xitoy tilshunoslarining «frazeologizm» terminiga bergan ta'riflari.....	137
Ж.АБДУЛЛАЕВ. Лексема ва унинг таърифи ҳақида айрим мулоҳазалар.....	142
Р.АЛИМУҲАМЕДОВ. Қадимги турк-будда терминшунослигининг ривожланишида «Майтри симит нўм битиг»нинг ўрни.....	145
Ғ.РАҲМОНОВ. Лексик градуонимия хусусида.....	148
Ҳ.ЁДГОРОВ. «Қайнона» ва «келин» терминларининг этимологияси хусусида.....	150
Ф.ЖУМАЕВА. Антоним лексемаларнинг ҳосил бўлиши ва уларнинг семалари таҳлили.....	153
З.А.ЖЎРАБОЕВА. Ўзбек тилининг экология терминлари ҳақида баъзи бир мулоҳазалар.....	157

М.РАҲИМОВА. Лексик номема	160
М.ҲАКИМОВА. Абстракт номларда денотат масаласи	164
Н.АҲМЕДОВА. Мурожат бирликларининг вазифалари	167
О.ЖУМАЕВ. Реклама матнларининг ранглар орқали ифодаланиши	170
Н.ОХУНДЕДАЕВА. Теоретические аспекты перевода: трудности в роцессе перевода заимствований	172
Г.КОМИЛОВА. Антоним компонентли паремияларнинг лингвокультурологик тадқиқи	174
Г.ҚОДИРОВА. Мулоқот ва қўл ҳаракати	178

ОНОМАСТИКА

Н.ОХУНОВ. Жой номларининг имловий хусусиятларини ўрганишга доир	184
Т.ЭНАЗАРОВ, Х.ДАУРОВА. Ном ва исм сўзларининг қўлланиши тўғрисида	188
Д.НИЗОМИДДИНОВА. Фарғона водийси антропогидронимларини ўрганишга доир	193
Т.ЭНАЗАРОВ, К.РИХСИЕВА. Атоқли от тушунчаси	196
Д.ЙЎЛДОШЕВА. Бадиий матнларда орнитонимларнинг қўлланиш хусусиятлари ҳақида	199
Б.ЙЎЛДОШЕВ, Х.БЎРОНОВА. «Қуюн излари ёхуд Огаҳий» романидаги антропонимларнинг компонент таркиби ҳақида	203

КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИ

Б.ЙЎЛДОШЕВ. Ўзбек компьютер лингвистикасининг ривожланиш истиқболлари ҳақида	208
Н.АБДУРАҲМОНОВА. Машина таржимаси тизимлари	212
Г.ЖУМАНАЗАРОВА. Лингвостатистик усуллар – халқ дostonлари тили ва услубий хусусиятларини аниқлашда бош мезон	214

ЛИНГВОПОЭТИКА

А.ҲАСАНОВ. Бадиий матнда маталларнинг поэтик актуаллашуви: Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари мисолида.....	223
Л.САГАТОВА. Ийҳом ва истиора санъатида сўз маъносининг қиёсий таҳлили.....	225
М.УМУРЗОҚОВА. Йиғиқ атов гаплар лингвопоэтикаси.....	229

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

У.АЗИМОВА, Б.ДЖУРАЕВ. Языковая картина мира	232
М.Р.ГАЛИЕВА. Ўзбек лингвомаданиятида диний дунё тасвирининг вербаллашуви	234
Д.РАҲИМОВА. Тилни ўрганишда лингвомаданий омилларнинг ўрни ва аҳамияти.....	237
В.TURAKHONOVA. Similarities and differences of concept and meaning	240

ГЕНДЕРОЛОГИЯ

Н.БЕКМУХАМЕДОВА. Танишув эълонларида учрайдиган хулқ стереотипларининг гендер аспекти хусусида.....	243
Б.ЙЎЛДОШЕВ, К.РАЖАБОВА. Шахс тавсифи учун қўлланувчи зоонимларнинг гендер хусусиятларига доир.....	245
М.ИСАЕВА. Бадиий диалогик нутқда қўлланувчи баъзи вульгаризмларнинг гендер хусусиятлари ҳақида.....	250

ТАЪЛИМ МАСАЛАЛАРИ

I.P.PO'LATOV. Tanqidiy fikrlashga o'rgatish – mustaqil ta'lim olish asosi	256
--	-----

К.МАВЛОНОВА. Она тили дарсларида «ижодий тафаккур соҳиби»ни тарбиялаш	258
Ҳ.ЁДГОРОВ, З.ЁРҚУЛОВ. Бадий матн таҳлилида мустақил таълимга инновацион ёндашув	262